

HOLMI

XXVI. évfolyam 10. szám

2014. október

Alapító főszerkesztő: Réz Pál,
szerkeszti: Várady Szabolcs (megbízott főszerkesztő, vers), Radnóti Sándor (bírálat,
értekező próza), Závada Pál (széppróza), Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Parti Nagy Lajos*: Ezer hétfő. Elsőmondat-cédulák egy születésnap megemlékezéshez • 1119
- Rakovszky Zsuzsa*: Fortepan (I). Tárgyak • 1122
- Jeney Zoltán*: Agónia. Dalok Petri György verseire női hangra és kamaraegyüttesre.
3. Az vagy nekem (*Részlet*) • 1124
Az Agónia című dalciklusról • 1125
- Kornis Mihály*: Petri. Feljegyzések 2012 nyarán • 1126
- Jassó Judit*: „árnyak fürdője” (Petri Gy.) • 1133
- Kovács András Ferenc*: Székely János íróasztala • 1134
- Tóth Krisztina*: Lift • 1135
- „...két-három oldalon el tud mondani egy regényt”.
Márton Lászlóval Mándy Ivánról
Darvasi Ferenc beszélget • 1138
- Nemes Nagy Ágnes*: Sétáló palota (*Közreadja Ferencz Győző*) • 1146
- Mándy Iván*: Nemes Nagy Ágnes: Sétáló palota (Regényrészlet). Lectori jelentés • 1152
- Mesterházi Mónika*: Rábáról, személyes • 1153
- Kántor Péter*: Találkozás egy régi nagy harcossal • 1155
- Sopotnik Zoltán*: Orbán Ottó / film / Moszkvics / matt • 1156
Orbán Ottó / film / lépcsők • 1157
- Illyés Gyula és Vas István* levelezéséből (*Közreadja Illyés Mária*) • 1158
- Kőríz Imre*: Kókuszverseny és bölcs bolondozás • 1174
- Lator László*: Levél-mozaik • 1178
- Somlyó Bálint*: Apámról • 1181
- Keresztési József*: Baka, Szeged – Emlékpróba – • 1189

- Bán Zoltán András:* A vidéki szegény rokon. Pár mondat
Tar Sándorról • 1193
- Kis János:* Egy torzó befejezése.
Eörsi Istvánról • 1200
- Wilheim András:* Az apokaliptikus gondolkodó • 1204
- Kőszeg Ferenc:* Egy lenyűgöző jobboldali • 1218
- Halmi Tamás:* A mese hőse • 1243
- Halasi Zoltán:* A szerénységről • 1244
Napozópiccs • 1245
- Ayhan Gökhan:* Milyen beszélgetések • 1247
- Koris Anna:* Későn • 1247
Kis nomád dal • 1248
- Katya Petrovszkaja:* Talán Eszter (*Kurdi Imre fordítása*) • 1249
- Németh Bálint:* Útmegszakítás • 1256
- Jónás Tamás:* Újhold • 1257
A nyolcadik napon • 1257

FIGYELŐ

- Gyáni Gábor:* A napló mint kordokumentum
(Fenyő Miksa: Az elsodort ország.
Naplójegyzetek 1944–1945-ből) • 1258
- Bazsányi Sándor:* Korszerűtlen korrajz (Berkovits György:
V. és Ú. I. Díszcserje (kis)asszony;
II. Jelzőművész) • 1263
- Tarján Tamás:* Passé composé (Kincses Elemér:
Mindörökké) • 1267
- Vallasek Júlia:* Amikor a madarak mind elrepülnek
(Alice Munro: Drága élet) • 1271
- A Holmi postájából*
Pór Péter levele • 1277
- Miklós Tamás:* Tengelyi László (1954–2014) • 1283

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Parti Nagy Lajos

EZER HÉTFŐ

Elsőmondat-cédulák egy születésnap megemlékezéshez

Elkezdeni, pláne felütni mindig nehéz, és minden írást nehéz. Ennél csak a második bekezdés, ha úgy tetszik, második cédula a nehezebb, hiszen az ember nagy nekifutásban, mit lelkesültségnek sem túlzás nevezni, újból nyitómondatot ír, első bekezdést. Mikor harmadjára, negyedjére is ilyesmi történik, belátja, nem képes másra, mint némely elsőmondat-cédulákat tűzni a leírható, de lényegében megragadhatatlan fenomén, ragasztó, festék és papír három folyóméteres hasábjára, mely persze nem papír és festék, hanem folyóirat.

*

Nagy kérdés, mi tart össze egy folyóiratot. Aki ezen elgondolkodik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára. Örökény paprikakoszorúja teljes joggal kerül egy efféle köszöntő homlokára. Ha sok kéziratot madzagra fűzünk, abból lesz a folyóirat. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük folyóirat. Pedig a kézirat ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse folyóirat. Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami. Hát akkor mi?

*

Például a rézdrót.

*

Kiszámoltam, ezer hétfő, ennyi szerkesztőségi értekezlet, nagyjából. Vagy *talán*. A főszerkesztő a „Holmi” címmel szemben a „Talán” mellett volt anno, hisz az sem volt biztos, mesélte többször, marad-e a demokrácia, ami akkor kitört. Maradt. Alakult. Nőtt, vásott, fogyott, koszolódott. Maradt is, nem is, inkább nem, egyre nemebb. A *Holmi* legelső közleményének utolsó versszaka kiábrándítóan aktuális ma is. Amilyen szokatlan, olyan jogos a rendszerváltozás őszen Vörösmartyval kezdeni egy folyóiratot. Az 1847-ben született MI BAJ? csupa csikorgás, erőltetett dallás egy kirobbanóan göcsörtös versvéggel: „*Ha ezt is eladod, / Jó éjszakát, / Nincs isten, aki le / Tekintsen rád.*” Mármint rád, „én nemzetem”. Tekintésben, mai tekintetekben nincs hiány, tanácstalan, hitetlen letekintők kívülről; belülről dölyf, szúrós égbe bámulás egyrészt, másrészt tehetős és tehetetlen félrenézés. És ez igenis idetartozik a huszonöt évhez, évünkhöz, akár távolabbról, akár közelebbről nézte valaki a *Holmit*, illetve azt a tán nem forradalmi, de einstandolhatatlan szellemet, amit megtestesít. Hogy a pusztá létével, a maga tweedzakóságával egy tradícióhoz, egy értékrendszerhez tartozik. A nyugathoz és a *Nyugathoz*, naná. Ha '89-ben megkérdez valaki, én, már csak alkatilag is, *Talán*nak neveztem volna el, s ha így lett volna, most a *Talán* című lap huszonötödik évfordulóján ráznám a fejem, hogy jobb volt volna a *Holmi*, de talán mégsem. Vagy mégis. Nem holmi cím teszi a lapot, ha fontos is.

*

A *Holmíról* írni a *Holmiban*, lényegében köszöntőt, ami búcsú, illetve búcsút, ami köszöntő: megtisztelő feladat, bár méltóképpen aligha oldható meg. Tárgyam befoghatatlanul sok, tömény, szétágazó, „Tisztelt Negyedszázad Magyar Irodalma Kis Túlzással, főhajtva köszöntlek!” Bármiképpen teszek, bármiképpen tollászokodom, cédlázzatok a dolog körül, bármerre elkalandoznék, ide jutok vissza, ehhez az érzett, megélt, de nehezen definiálható holmisághoz. Hozzá tartozik az életemhez, az elmúlt huszonöt évemhez, noha volt nálam szorgosabb olvasója, ahogy szorgosabb szerzője is.

*

A hónapok, mikor egy koszlott és pezsgő, felszabaduló országban szerveződik, szerkesztődik a lap, nem akármilyen idők. Újratemetik Nagy Imrét, meghal Weöres Sándor, meghal Kádár, létrejön a Nemzeti Kerekasztal. Barguzinban megtalálják a női Petőfi csontjait. Átvágják a vasfüggönyt, megszűnik az MSZMP, kikiáltják a köztársaságot, megnyílik Magyarország és Lengyelország előtt a Közös Piac. Meghal Ronyecz Mária, megalakul az MSZP, lemond Grósz Károly, hasnyálmirigyrákban meghal az első, akkor már csak volt feleségem, működni kezd a budapesti tőzsde, véglegesen összerakom a SZÓDALOVAGLÁS-t, megnyílik az NDK-határ, meghal Király István, lemond Todor Zsivkov és Czinege Lajos, lemond Husák. Egy késő őszi hétvégén megírom A TEST ANGYALÁ-t, még karácsony előtt kizárják a pártból Honeckert, kitör a román forradalom, karácsony másnapján egy iskolaudvaron agyonlövik Ceaușescut, a Kárpátok esztét és kedves feleségét. Sűrű év, történelmi, belülről is az, ha nem is tömény történelemmel telik, hanem az életünkkel, rosszal, jóval, mikor mivel. Történelemmel nem lehet kelnit és feküdni, noha az ágy közös, a párna meg – cikázó tollak, szunnyadozó szakadás.

*

Az első *Holmi*-szám ott van a polcomon, a könyvek közt, a h betűnél, ahogy kell. Fakó, halavány, és akkor is ott van, ha épp nem találom, *Holmi* nem vész el, csak átalakul. Hatezer példányban jelent meg, az Allami Biztosító és a Soros-alapítvány támogatásával. Egy decens, magában csíkos zakó barna holmi, nem épp fantáziadús, de megbízható, hordható, bőven gyűrhető. Kiváló szabászatból való, hasonlót talán igen, jobbat magyar nyelven aligha találhatni. Épp elmúltam 36 éves, amikor az első szám megjelenik. Három éve hagytam ott a lapszerkesztést, konkrétan a *Jelenkort*-t, s változó világ ide vagy oda, tudni vélem, mire vállalkoznak az urak, közelebbről vagy távolabbról nagyra becsült barátaim. Réz 59 évesen kezdi szerkeszteni a lapot, Domokos Mátyás 61. Várady Szabolcs és Fodor Géza 46, Radnóti 43 éves, Vági Gábor 42, a kicsit később csatlakozó Závada 35. Szalai Júlia öt, Voszka Éva tizenöt évvel később csatlakozik a szerkesztőséghez.

*

Megállapodott, komoly emberek, átlagéletkoruk nagyjából három évvel több, mint Vörösmartyé a MI BAJ? írásakor. Túl vannak tehát sok mindenben, mikor a pezsgő-zsizsgó Magyarország felhajtóerejétől mámorosan nagy kalandba fognak, egy új, sosemvolt minőségű folyóirat megalapításába. A nagy előd persze ott kísért, meghaladhatatlanul, már amennyiben meg kellett, kellett volna haladni. Nem kellett. A *Holminak*, hadd legyenek a kortárs irodalommal kicsit elfogult, nincs szégyellnivalója a *Nyugattal* szemben. Műveket, írókat persze értelmetlen itt és így összemérni, de a merítés jó helyről történt itt is, ott is, a sűrűjéből, hogy úgy mondjam. Amennyire egy erős ízlés- és értelmezés-

közösség erre képes, a *Holmi* megtette a maga ajánlatát, nélküle éppen lehet „az elmúlt huszonöt év” magyar irodalmáról beszélni, de nem hinném, hogy érdemes.

*

Jegyzetek a gépben, kiírok, kimásolok ezt-azt, új és újabb kis fájlokat nyitok, ezekben és ezek között, monitor előtt telik az életem. Ha igazán szigorú lehetnék magamhoz, végig kellett volna olvasni, nem csupán beleolvasni ezen a jubileumi őszen. A bőség őszi zavara, kapok ide és oda, belegörgetek a PDF-formátumokba itt és ott, gyönyörűséges Orbánottók bukkannak fel, aztán Baka- és Petri-versek, kifordul egy Mándy-, egy Tar-novella, Fodor Géza-esszé, de nem tartok névsorolvasást, nem lenne méltányos a holtakkal, a *Holmi* sokasodó halottaival szemben, hisz élnek ők a műveikben, a művek köztársaságában, olykor némi fényben, olykor a feledés befolyásolhatatlan fátylai mögött, éppúgy, mint az élők.

*

Kis rőzse-fájlok, aztán ahogy formálódnak, átpakolom ebbe a másik fájlba. 1989-ben – előző évszázad, sőt évezred – még a PDF kifejezést sem ismerem. Notesz van, és cédula van, de legfőképpen írógép van, és indigó. E tájon alig van számítógép, nincs mobiltelefon, amelyen most mindjárt kiszámolom, hogy az évi kb. 1440 folyóiratoldal negyedszázadszor, az 36 000 oldal, nagyjából. 300 bekötött, kinyomtatott, közepes alakú könyv. Ezt ember, legalábbis betűről betűre, végig nem olvasta. Illetve de: két ember. Réz Pál, a főszerkesztő, és, ebben vagyok a legbiztosabb, Zsarnay Erzsébet, a legendás szöveggonozó.

*

Már a súlyos 36 000 oldal mögött is ott susog egy kisebb erdő, egy liget mindenképp. S ez csak a végtermék, ott van még az alapanyag, a kéziratok tömege! Fel sem merem becsülni, mennyi dilettáns kacagány, mennyi vacak, mennyi feledhető közepesség, mennyi félrement, aláment szöveg. Hány óra olvasás. Meddőhányók egy aktatáska szénért. És persze mennyi kisebb-nagyobb emberi dráma, sértődés és engesztelés, taktika, mosolyszünet, szakítás. A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük, áll büszkén, szerényen az első szám kolofonjában, hisz ez volna a normális. Reálisnak viszont nem mondanám, úgyhogy ez az ígérvény '97 májusában eltűnik. Nem tudom, felmérték, felmérhették-e a szerkesztők, hogy mire vállalkoznak, s itt most nem a nagy összefüggésekre, nem a stratégiára gondolok, már amennyiben egy folyóiratnak, túl azon, hogy jól s jól, van ilyen. Hanem az aprómunkára, szerkesztésre, levelezésre, s mindezt a saját munka, ha tetszik, a saját életmű mellett. Az *örökhétfőkre* gondolok, a szerkesztőségi ülésekre Réz lakásában. Évi negyven hétfővel számolva ez ezer hétfő, és akkor alighanem ez lesz a cím, hogy EZER HÉTFŐ.

*

Ha jövök haza a szigetről, ha a világon bárholonnan, és este van és átkelek a Jászain, automatikusan felpillantok Réz Pál ablakára. Ha ég a villany, és szinte mindig ég, az jó, az megnyugtató. Annak a sárga négyszögnek világítania kell és kész, nincs ebben semmi pátosz, semmi epilógó orr, noha a születésnap nagyjából a búcsú is. Evvel együtt nem mondhatom, hogy *volt* egy lap, hisz mindaz, ami eddig volt, megvan, ez a XXVI évfolyam erősen, szervesen beépült a magyar kultúra fogazatába, be a csontjaiba. A hátsó borító örök birtokosát, Bessenyeit „idézve”, *Tán a nemzet, a magyarság miközben épül*

s múlatja magát, észre se veszi, hogy mikép Aranyon, vagy a Nyugaton, úgy immár a Holmin keresztül is olvas, netán ír, s elmélkedik.

*

Megállapodott, komoly emberek, lelkük és huszonöt évük rajta, hogy hosszas vitatás, mérlegelés után azt a döntést hozzák, nemcsak ők hagyják abba ez év végén, hanem, isten áldja a képzavart, lehúzza a rolót az általuk kormányzott, de a szerzők gőzétől hajtott nagy, lomha hajó is. Ha ez a magyar kultúra nem lenne ennyire hagyományhiányos, azt mondanám, igazuk van. Így se mondom, hogy nincs. Egy múzeum biztos és megérdemelt kikötő, különösen ahhoz képest, hogy a folytatásban, akármilyen jó kezekben is, bármikor fennakadhatna valamely lapos zátonyon, zúgón, csipkebokron. Szent igaz, nehéz lenne utánuk behajózni, mégse gondolom, hogy a *Holmi* nagyszabású gőzöse a maga időtálló ottliki palánkjával ne lenne belakható egy későbbi legénység számára is. Hely van, művek születnek, a világ elég randa ahhoz, hogy jó maradjon az irodalom. De még mindig nem ez, amivel kezdeni kellett volna.

*

Hanem a főhajtás és a köszönet.

Rakovszky Zsuzsa

FORTEPAN* (I)

Tárgyak

A tollseprő ízelt nádszáron ingó
fejetlen madara. Padlókefe kopott
sörtéi, pántja a cipőtlen lábfejen,
lakkozott lámpaernyőn átizzó lámpafény.
Gyúródeszkán a bádog tésztaformák:
hal, rombusz és csillag. Szárnyas tükör.
Csillagképek a gyermekkor egén.

Plafonig érő fenyőfa alatt
matróruhás kislányok játszanak
a padló fényezett kockáin. Úgy tudom, hogy
a karácsonyfa-állítás viszonylag
új keletű szokás, úgy száz-százötven éve
a Rajna-vidékről indult ki, nálunk
egy osztrák bárónő honosította meg.

* Az interneten elérhető fényképgyűjtemény. A képek az 1900–1990 közötti időszakból származnak.

A matrózblúz divatja állítólag
annak köszönhető, hogy a német hajóhad
gyors fejlődése egykor azzal kecsegtetett, hogy
Germánia úr lesz a tengerek felett,
míg a facsúcs lángcsóvás csillaga
egy több mint kétezer év előtti éjszaka
emlékét idézi. A homályos
sarokban egy fotel (csak a csíkos huzatból
látszik egy kis darab) valami dédanyáé
lehetett és túlélte két háborút,
bár egyszer kis híján fölvták tűzifának.

Gyerekkorunk időtlen
tárgyak között telik: akkor születtek,
amikor mi, s előtte vélhetőleg
miránk vártak egy lét előtti létben.
Viszonylag késői felismerés, hogy
minden tárgy az idő gyümölcse, és
sötét magként hordozza belsejében
létének előzményeit, ok-okozat
láncolatát, mint egy összetekert
láncot, amely kibontva s visszafelé követve
mint egy fűvel benőtt erdei ösvény,
egyszer csak eltűnik a semmiben.
Ettől fogva kísért a gondolat, hogy
ezek a tükrök és lámpák és tintatartók
nincsenek is, létezésük merő
káprázat, egy sötét és rejtező
tenger véletlen habfoszlányai,
futólag megszilárdulnak, és külvilágot
játszva kísértének látóterünkben,
mielőtt sietősen visszahanyatlanának
a tollseprő-, tükör- vagy lámpaforma lyukba,
melyet távollétük hagyott a nemlét
képlékeny anyagában. Mégis, ahogy a képen
átlényegülve, az emlékezés
villanófényében kirajzolódnak,
mintha átlátszóak lennének, és
átsüt rajtuk valami létezés
mögötti fény, napfény az ólomablak
színes karikáin (bár meglehet, ez is csak
holmi érzékcsalódás, szintárvlat, az időé,
akár az ég, a semmi kékje), és úgy ragyognak
elő a múltból, mint mikor egy pinceablak,
üvegpohár vagy fésű megdicsőül
alkonyatkor a földöntúli tűzben,
és velük összevetve a jelen
kísérteties és kissé valószerűtlen.

Jeney Zoltán

AGÓNIA**Dalok Petri György verseire női hangra és kamaraegyüttesre**
3. Az vagy nekem (Részlet)

♩ = 58 *mp*

Canto
Hál - junk egy - - - más - ba jár - - - ni,

Ci.
mp

Cimb.
pp

Vi.
p

Vla.
pp

Cb.
pp *loco* *p* *loco*

4

mint a lé - lek

Ci.

Cimb.
pp

Vi.

Vla.
loco

Cb.
pp *mp*

AZ AGÓNIA CÍMŰ DALCIKLUSRÓL

Petri Györgyöt 1979 októberében ismertem meg személyesen a prágai Charta '77 vezetői, köztük a Václav Havel ellen hozott ítélettel szembeni tiltakozás aláírásakor. Petri addigi költeményeit természetesen ismertem, de nem gondoltam arra, hogy valaha is bármelyiket meg fogom zenésíteni. Ezen a szándékomon akkor még a kölcsönös mély szimpátiából kialakult baráti kapcsolat sem változtatott. A költészettel általában kora kamaszkorom óta bensőséges viszonyban voltam, és már zeneszerzés-tanulmányaim során is számos verset zenésítettem meg, de éppen a hetvenes évek első harmadától a szükségszerű tetszésen és ráhangolódáson túl „megzenésítés” szempontjából szinte csak azok a versek érdekeltek, melyek nyelvi struktúrája a zenei gondolkodás számára is le- vagy átfordíthatónak tűnt. Bár nem zártam ki sem a versek „költői zeneiségét”, sem a „gondolatiságát”, zenére inspirálni hosszú ideig csak a nyelvi szerkezet újszerűsége és zenei megfeleltethetősége tudott. Petri költészete, amely mindentől függetlenül kezdettől fogva egyre jobban vonzott, ennek a fajta elvárásnak sem akkor, sem a későbbiekben nem felelt meg. Ahhoz tehát, hogy verseire dalciklust komponáljak, az én szemléletemnek kellett megváltoznia.

1987-től 2005-ig változó intenzitással a HALOTTI SZERTARTÁS című oratóriumon dolgoztam. A mű szerkezetének gerincét adó középkori liturgia latin szövege mellett a munka során egyre nagyobb szükségét éreztem annak, hogy a dramaturgia bizonyos pontjait magyar versekkel emeljem ki. E versek kiválasztását érthető módon nem motiválhatták a zenei anyagkezelés kitégítésére irányuló korábbi szempontjaim, így a kiválasztott versek zenévé formálásához is más-más módszert kellett kitalálnom. Ahogy az oratórium komponálása során észrevehetően megváltozott a zenei hagyományhoz való zeneszerzői viszonyom („*the past must be invented*” – Cage), úgy került vissza a szövegkezelésbe számtalan hagyományos eszköz is („*on revient toujours*” – Schönberg), természetesen az addig szerzett tapasztalatok birtokában.

Emlékeim szerint Petri egyes versein már közvetlenül temetése után, 2000 nyarától kezdtem dolgozni. A 2003-as Földvári Napok eseményei között Vallai Péter estjén el is hangzott néhány azokból a dalokból, melyeket addigra már számítógépen is rögzítettem. Az akkori előadás a kedvező fogadtatás ellenére arról győzött meg, hogy e dalok kíséretül a zongora nem igazán alkalmas. Megoldást akkor nem találtam, ezért aztán évekig nem foglalkoztam a darabbal. 2010-től azonban mind a verseket, mind a velük kapcsolatos zeneszerzői problémákat annyira aktuálisnak találtam, hogy újra nekirugaszkodtam a munkának. Különböző elképzelések után 2013-ra alakult ki az a meggyőződésem, hogy az énekszólam kíséretül a klasszikus cigányzenekar kamaraformációja a legalkalmasabb: klarinét, cimbalom, hegedű, brácsa, nagybőgő.

Az AGÓNIA címet viselő ciklus tételei:

1. Mondogatnivaló	5. [Csökken a test, elszáll a lélek]
2. A fiatal Beckett	6. Bernstein (Eduárd) kikéredzkedik
3. Az vagy nekem (<i>Részlet</i>)	7. (agónia)
4. Sziszifosz visszalép	8. Lui halálára

Kornis Mihály

PETRI

Feljegyzések 2012 nyarán

1. A kedves szörnyeteg

Most kezd előttem derengeni, évtizedekkel később, amit annak idején az utolsó cseppig magamba ittam – de nem érttem. Petri alapállása abból a katasztrofális felismerésből adódik, hogy az ember rossz. Hibás. Huszadik század. Kétségbeesés, csillapíthatatlan toporzékolás. Kilencéves korában szakított Istennel, mikor beült a Mária téri bokorba, a kőkereszt tövébe „káromolni” az „Urát”, annak a reményében, hogy megnyilatkozásra készteni, kiprovokálja az atyai pofont, és „pusztulása” pillanatában megkönnyebbülhet: „bebizonyult, az Úr velünk van, figyel, lát, büntet”. Ki kellett deríteni, a létezésnek van-e alapja.

Ezt az utolsó lehetőséget lovagias nagylelkűséggel még megszavazta a Királynak Petri. Bizonyítson, ha tud, az életét adja érte! Annyira szeretem ezt Gyuriban! Szerintem kilencévesen is eleve gyanította: istengyalázása hasztalan. Amikor úgy kellett előmászni, nevéstégesen, sárosan, hogy még neki magának is nevetnie kellett önmagán, nem csak a járókelőknek, akik kedélyes megjegyzésekkel kísérték – 1952-ben! – az ismerős kisfiú „eltévelyedését”: kijózanodott. Szakított Istennel. Ezzel a baromsággal. Mint a horgászattal is. Kisvártatva inni kezdett. Meg sem állt 2000-ig.

Mondá azután az ifjú Faustus: – Jöjjön a tudás!

S jöttek a jó olvasmányok is számolatlan számban, az őrijítő költészetek, regények, eposzok, atlaszok, lexikonok, tanok, kémia, pszichológia, filozófia. Marxizmus. Már majdnem mindent tudott, mielőtt eldobta az egészét.

Miféle tudás biztos és igaz a mulandóság biztos tudatában?

Keveseket zavar e megfontolás annyira, hogy kínjukban kivívják a halhatatlanságot. Rettenetes úton haladt, nem a szirének kegyéért dolgozott, a szirének hozzátartoznak a kínhoz, tehetségünk kéjéhez, a kísértéshez, ami képességünkben áll. A tehetetlenség fájdalma tombol e költészetben! Mégis diadal. Felismerésének keserűsége az igazsága. Az mindvégig szól. A valaminél (bárkinél és bárminél) erősebb semmi hatalmának belátása. Rettentő pillanat az élete. Bánat is, de bosszú is. Ellenszegülés. Úgy dönt, hogy ami itt valóban van, azt nem fogadja el. Követelte az élet fogalmától az egészséget, a teljességet.

A halál az élet feje lenne? Fejétől búzlik a hal.

Öngyűlölettel teli meg nem adás, megátalkodás ez az élet, ez a költészet. Csúfolkodó blaszfémia Isten nem létezésének botránya előtt. Amint Gyuri az Istenről mint dajkaméséről győződött meg, az élet voltaképpen nem érdekelt tovább, sőt idegesítette. Ez

a vonása dühítette Vast, Orbán Ottót is. Vitán felül nagy költő, érezték, de felháborította őket őszinte udvariatlansága. Holott az voltaképp nem nekik szólt. A rothadtul menthetetlen létezés tudatában illendő fölmérni, mi az, aminek esete fennáll.

A kaka.

Az élet undok, haszontalan. Kivizsgálta az istenhazugságot, és alamuszi illúzióknak találta, azután az emberrel, mintegy önmagával, gonosz majom képében találkozott szembe. A kedves szörnyeteg.

A BÜNTETÉS

*Mi lesz velem, itt
a halál órlófogán,
e ragyás szírtén?*

*Eszelős, bosszúálló
mosollyá gyűródnek
a Föld ráncai.*

*Milyen némán,
hirtelen érik meg a
büntetésre a bűn.*

Nemhogy elszomorítana, de erőt ad, fölpezsdt bennem valamit, ameddig más mű nem ér, nem világosít meg – ám valamiként szembe is fordít költészetének üzenetével, kihív, kiszólít, alkut nem ismerő színvallásra késztet. Ezt Fodor Géza mindig is értette benne.

2. Petri költészete szótárszavakban*

Robbanás, fennakadás. Tanácstalanság.

Meglepetés, kétség.

Bicsaklás, nyelvcsuszamlás.

Restelkedés, kudarc.

Háborgás.

Düh.

Torzulás. Zagyvalék, habarék. Lázálom.

Megpróbáltatás, megrázkódtatás.

Kicsapongás, bujtogató.

Ingerültség, feszültség, nyűgösség, émelygés.

Szórakozott, téveteg, álomjáró.

Nincs tovább, megállt a tudomány.

Becsúszott a madzag, szarban vagyunk.

Beszart a halott. Édes eszem, tojjál meg! Békétlen.

* Bartos Tibor MAGYAR SZÓTÁR-a alapján.

Nyughatatlan, körmönfont. Tekervényes, törött, zákányos.
 Illuminált. Bomlott. Részeg, kábult, ketyeg az idegességtől.
 Zavartan, tétován, tévetegen, bambán, nyugtalanul, kínban.
 Komisz kölök. Lóg egy szál deszkája. Félnadrág.
 Bántja a szemét, sérti a fülét. Nem fogad szót, kikezd, áthág...
 Megrökönödik, emészti magát.
 Megbolydul, felzúdul, megbolydít, megrendül.
 Fittyet hány.
 Megbotránkoztat, elképeszt, megbomlaszt. Kimarad.
 Az élet „*egy félkegyelmű / Meséje. Zengő tombolás, de semmi / Értelme nincs...*”
 (Shakespeare: Macbeth, Szabó Lőrinc)
 Jön-megy, mint zsidóban a fájás, őrlődik, jajong.
 Halálra válik, émelyeg, örvénylik, szétzüllik.
 Megbokrosodik.

3. Beszélgetéseinkből

Azt kérdeztem első, egész napos beszélgetéseink egyikén, mindent egybevetve, Gyuri, a világirodalomból melyik vers áll hozzád a legközelebb. Először ezt mondta el:

Arthur Rimbaud

A VÖLGYBEN ALVÓ

*Zöld folt a mélyben lent, hol egy folyócska dúdol,
 Bomlottan aggatva fűvekre színeziüst
 Rongyait, és hová a nap a büszke csúcsról
 Besüt, kis völgy terül, fény pezsdül mindenütt.*

*Fiatalkaton, nyílt szájjal, hajadonfőtt,
 – Tarkóját fürdetik hús-kék növény-habok –
 Elhnyúltan alszik a fűben, felette felhők,
 Sápadt, az ágya zöld, rá aranyfény zuhog.*

*Lábánál kardvirág. És mosolyogva, szépen
 Álmodik, mint beteg gyermek álmodna éppen.
 Természet, melegítsd, ringasd, fázik szegény!*

*Semmi illatra már cimpái nem remegnek,
 Napban alszik, fagyott mellére ejtve ernyedt
 Kezét. Van két vörös folt teste bal felén.*

Kosztolányi fordítását kezdte mondani, azután franciául folytatta, mivel cukrosnak ítélte Kosztolányi hangját. (Ez itt Lackfi János újabb fordítása, jobb híján.) Volt Petrinek az a különös mosolya, amit olyankor láttam vonaglni, egyszersmind felvilágolni, kedvesen színészkedő kinnal a szakállas és himlőhelyes arcán, mikor idézett valakitől. Ez volt az ő szatírmosolya. Rengeteg szöveget, a fontosságuk miatt, szóról szóra tudott.

4. A fény természetéről Petri költészetében

Vakító igazság, hófehér napfény. Gyanús, halotti fény.

„Fény, világosság, nappal, ébrenlét” fogalmát leíró szavait az ÖSSZES-ből írtam ki.

*„...mint nadrág szára beakadnak
a világosság
alattomos és hirtelen szögébe”*

*„Reggeledik a halálos fakó
ég akár holt szerelmem szürke arca
ismerősség bocsánat nélküli...”*

„Hitszegően hajnalodik!”

*„Egy pillanatra
a gonosz város hókáprázatában
úgy láttalak, mintha holt kedvesemet
hunyorogni a rosszhiszemű fényben.”*

*„a világ fénylik
mint egy halott gyík
mint egy mézcsöpp
[...]
a világ fénylik
mint kép fölött
az üveg”*

*„nap röntgenezi a platánok
leveleit fokozatosan elrákosodnak
zöld üveglegyezőik
a fénybe ártott
gyanútlan kezcskék”*

*„Szomjazom vakulok
A jövő
porsivatagából ide
szabaduló szél
betömi szemem
szám Nem lehetsz
e világon italom
fényességem”*

*„Végére értünk!
Hordószemetes fény úszkál a nappal alján.”*

„míg a tükörben révedek
kétes fényben zúg a lépcsőház”

„Én aki nem játszhatom...
[...]
sem a misztikust (nemlátó fény;
fel nem szabaduló hő; senki
gondolatává lenni nem lehető valóság)”

„naptól átfüledt elhagyott szobában Fény
egy lepedő megkövült ráncaiban”

„érkező fényben:
SZEMÉT.”

„Künn ver a fény: réges-rég rámvirradt
Csak a szemhéjam összeragadt – – –”

„A vaku
felfényleti tökféjét
a röltex-méretre szabott tömeggyilkosnak...
[...]
Megtekinthető – éles rendőri fényben –
rá rossz fényt vető félszeg mosolya”

„Ez a hazám,
ez a hazám,
ez a hazám: Vadkelet,
a fényben úszó
szépséges
Comecon-szigetek.”

„A vizes járdák
rücskein most a holdfény
senkinek csillan.”

„A tényközökből
szembántó ellenfény süt.”

„Ezek ezek ezek
Ezek a didergő gyerekek
Ezek az eső
Vert levelek
Ahogy
Kapkodnak nyúlkálnak
Melegért fényért
És lerohadnak mielőtt a tél
Megdermesztené őket
E fonnyatag kérlelő kezecskéket”

„Legyen csönd:
a fény futó kegyelme most váltja meg
a madármocskos gipszcirádák bűnét.
Hogy aztán minden újra.”

„Mint a muslicák,
nyüzsögnek szemgolyóm
piszkos búrájában,
ütődnek, surrognak
fény bűvöletében
a fölkapart férgesek:
gyilkosok és éljenző,
terelt tömeg.”

„s miközben mi komótosan hörböljük
jéghideg sörünket, pozitív életérzés!
a narancssárga ponyva alatt és által
finoman beállított verőfényben,
a napisajtót is unottan már félretolva – –”

„Oh, a vad ifjúság, amikor fürödtem a fényben,
konkrétabban: a húgyban, a hányadékban, a szarban,
s Maya kimosdatott, túrt, mint senkit előttem...”

„sok fényes apró
az erkölcsi kalapba”

„párás villamosok tülekednek a mélyvízi fényben.”

„De kápráztató hirtelen a hídon
átjárva élesen és álmosítón
végigárad az arcokon a nap.
S érzi, ahogy a szikkadt szemgödörben
csöndes tócsákba gyűl a fény szelíden –
és választ ennél nagyobbat ki kap?”

„A villanyfényben a
gazos előváros
házai mint harisnyák vagy melltartók
áznak a rózsaszín
lavórnyi szürkületben”

5. Petri a rosszról írt

Annak a kibírhatalanságáról, a túlerejéről, a vacakságáról, a potenciájáról, arról a nyomorúságosan kevésről, amit ellene tehet, ő, aki látja, amit látnia kell, de nem nyugszik bele: kimondja. Azzal is gyengíti. Vagy ha nem – hát legalább magát elpusztítja! Ne kelljen itt lennie, az egyetemes Rosszban.

Így is tett.

Addig rendetlenkedett, amíg fel nem fordult.

„Én nem vagyok jó.”

A gonosz mint olyan nem jelző.

A gonoszság mint olyan nem tulajdonság. De ellentétben a jóval, önmagában is létező jelenség, eset. Adottság. Az esetek inherens struktúrája is mondható gonosznak. A jó, ezzel szemben, noha szintén nem jelző vagy tulajdonság, de nem is idea, önmagában egyáltalán nem adott, nem eset, nem jelenség. A jó a viszonyban megvalósítható – létesülő – reláció. Nem gondolom, hogy a halál gonosz. Az elmúlás sem az.

Minden csak egyszer van.

Mekkora méltóság ez!

Mindnyájan részesülünk ebből a méltóságból. Mi vagyunk az egyetlen, a legkisebb királyfi. Aki él, a teljes egészet kapja. Ezzel Petri is tisztában volt. De ezzel Hitler is tisztában volt. Sztálin is. Másfelől: nemcsak sejtem, hanem mióta szívinfarktuson estem át, tudom, elmúlni, kihunyni, az egyetlen kapun átmenni életünk elképesztő jóságú pillanata. Mintha karjára kapna apánk, és kimentene a tűzvészből. Nem habozik; nincsenek előtte akadályok. Ő nem ismeri a bajt. Mi még habozunk, ha nem mutatjuk is... Nem jutottam ki. De ültem a halál karján: biztosan ölelt. Nyugalmat ígért. Amint már Próteusz, az átváltozóművész félisten is mondta Nagy Sándornak (más nyelvek szerint Helena, vagyis minden baj forrása férjének, Menelaosz királynak, az ugyanaz, a másik bajnak mondta, az emberkirálynak, a harcos úr-köcsögnek:) a halál alighanem a legfőbb jó néktek a nem létezés után. Embernek ez az egyetlen javára szolgáló életpillanat. Legjobb, ha meg sem született volna!

A gonosz belőlünk, emberekből uszul a világra.

Biztos ez?

Aki gondolkodik, igennel válaszol a kérdésre. Az ember rendelkezik az intencionalitás mentális tudásával. Mindannyian, bizonyos külső és belső feltételek fennállása esetén, kényszerűségek és önző érdekeink, lehadudott érzéki vágyaink ostorcsapásai alatt gonosz tettekre vetemedünk, vetemedhetünk. De nem azért, mert rosszak vagyunk. Jó és rossz tudói vagyunk, úgymond ki vagyunk kergetve a nem tudás édenkertjéből, sóhajt a felvilágosodott. Azonban még e szorongató magány okát vagy előzményeit sem tekintjük a magunkéinak, nem vállaljuk mai rosszdolgunk. Nem vagyunk már hívő gyermekek, kik száműzetésnek érzett létüket színes képzeletük nagy hatalmú teremtményeire, Istenre vagy – vagy? – a sátánra fogják, és az Asszonyra, a cicis-puncis Éroszra, meg hát, kérem szépen, a mohóságunkra meg a lustaságunkra. A rossz nem azonos a gonosszal.

A rossz az emberi érzékelés kapuján tör be a létezésbe, észlelésünk révén azután reflektálni vagyunk képesek arra, aminek tapasztaljuk magunkat, illetve a másikat, a világot. E következtetések alapján következtethetünk akár a gonoszra, ha nem restelljük, vagy a Jóistenre. Így vagy úgy tudatában kell lennünk a létezésünknek, mi több, létezésünk időlegességének, magyarán a halálnak. Ám magában még ez se nem jó, se nem rossz.

Az lesz, aminek ítéljük.

Miért gondolkodunk? Hogy megfelelően dönthessünk. Elég nagy hiba, hogy csupán ezért, de hát túlélésünk a tét.

Mire való az ember, ha nem arra, hogy túlélje a többit?

Ezt azonban nem az ember, inkább az állat mondja bennünk, még mindig. Ha leküzdöttük volna majomelőzményeinket – e remény hiú? –, emberségünkben a vad-íz

nem volna ily tömény, létfenntartási ösztönünk nem volna erősebb az ugyancsak gondolkodásunk által teremtett (s a puszta túlélésén túli) értékrangsor értelménél is bölcsőbb diktátumánál. Például az önzetlenségénél. Bár genetikai kutatások szerint az önzetlenség is génparancs. A gondolkodásba beleértjük eredményét, az „értelmét”, a döntést (akár Odüsszeusz, akár akármelyik ócska, népnéző diktátor hozza meg), az elhatározást, ami az abból értelmesen következő tettben oltja ki – teljesíti be? – a gondolkodást. Ám ez a körülmény önmagában még nem tesz gonosszá senkit.

Intenció, Horatio, intenció!

Akarni is kell a rosszat, hogy gonosz legyen.

Jassó Judit

„ÁRNYAK FÜRDŐJE” (PETRI GY.)

(A világ a klimax)

A világ a klimax korszakába ért.
Sóhajtvá, mint nap végén a zuhany alá,
Belépett az árnyak fürdőjébe.
Gondosan lecsutakolta magáról
Az álmait, kiöblítette a fülét
S a torkát. Mint ki nem hall,
Nem beszél és nem lát, maga is
Láthatatlanná tevő lepelbe
Burkolózott.

(Nem bibliai időket)

Nem bibliai időket élünk. A tékozló fiút
Senki nem várja haza. A felejtés
Hagymakupolája alatt nem épült
Templom. Atyák, itt ne várakozzatok.

(Grafitszürke vásznon)

Grafitszürke vásznon, a puszta földön,
Koponyában fészkelő bábójából kibúvó
Lepke, most ragyogj, míg különbözl.

Kovács András Ferenc

SZÉKELY JÁNOS ÍRÓASZTALA

In memoriam Sz. J. (1929–1992)

Nagyon nehéz, roppant tömör, hatalmas,
 Súlyos teher, ha tán emelni kell –
 Költözködéssel sújtott korszakokban
 Könnyebb megoldás erre-arra tolni –
 A túlsúfolt, kopott redakciókban
 Talán nyerünk úgy némi tért, szoros,
 Keskeny csapást a szürkülő szobákban,
 Talán nyerünk még helyet is magunknak,
 Ha főirányból, útból félretoljuk –
 Szokás szerint, megint, mint mindig is,
 Ha szaktudásunk és kellő erőnk
 Maradt még hozzá, apróbb dolgainkat
 Kihordhatjuk mellette, szűkösen –
 Vagy rápakolhatunk fölösleges,
 Sok semmiséget: fölgyűlt könyveket,
 Lejárt újságok sárgult halmait,
 Holt irodalmi folyóiratok
 Lapszámain, szavak minden hiányos
 Évjáratát – és számtalan feledt,
 Közölt vagy már végképp közölhetetlen,
 Kötegebe gyűrt, fakult kéziratok
 Rakásait megingó oszlopokban,
 Kissé ferdén, a megdőlés határán
 Tornyozzhatjuk rá, mint példázatot
 A hallgatás halott költészetéről,
 A versekről vagy egy másik toronyról,
 Gilgamesről s a színvaló világról –
 Megbírja majd, mivel mindent kibírt,
 Mert Székely János íróasztala
 Komoly, kemény, konok fából szabott –
 Külön világ, más dráma, más örökség,
 Más gondolat, gőg, kétely, mert nehéz,
 Tömör, hatalmas, mint magas havakban
 Mozdíthatatlan hegység néma tömbje.

Tóth Krisztina

LIFT*In memoriam Mándy Iván*

Zokog egy nő a liftben. Fel-le jár az emeletek közt, süllyed és emelkedik, mint aki képtelen eldönteni, hogy hol is akar kiszállni. Közben keservesen, hullámzó ritmusban sír. Az ötödiken állok a fémajtó előtt, és várom, hogy végre kilépjen valahol. A sötétlő liftakna öblössé erősíti a sírást, az alácsüngő, súlyos kábelek meg-megrándulva vezetik a hangot, mintegy rezonálva a nő gyötrődő zsigereire. Mintha a ház lelke sírna, bolyongana szipogva az emeletek közt.

Egyszer csak kattann a lift, megáll. Valahol a másodikon-harmadikon járhat, mindenetre lejjebb, egy alsóbb emeleten. Csikordul a lenti fémajtó, aztán dőndülve becsapódik. Lehet, hogy kiszállt a nő, és most a táskájában kotorászik tiszta papír zsebkendőért. Talán a retikült a lába közé szorítva vizsgálgatja magát egy kézítükörben, háttal az összefirkált falnak, a gang felől áramló gyöngye fényben. Oldalt fordítja a fejét, a lefolyt szemfestéket törölgeti. Bár, jut eszembe, ha rendbe akarta volna hozni magát, odabent is megtehetette volna: a tavaly beszerelt új fülkét három oldalról fennhézázó, füstszínű tükör borítja.

De nem, nem is szállt ki: a zokogás megint elindul, mintha a könnytől elvakult, hunyorgó tekintet nem volna képes leolvasni az emeletek számát.

Kezdem elveszíteni a türelmemet. Le kellene menni gyalog, de magas sarkúban vagyok. Semmi kedvem nekivágni a lépcsőháznak.

Az egyik fenti emeleten szintén várakozhat valaki, méghozzá percek óta, mert türelmetlenül megkocogtatja az ajtót, és lekiabál a visszhangos lépcsőházba:

– Segíthetek?

A mély, telt férfihangból egyáltalán nem segítőkészség, inkább ingerültség árad. Bajszosnak és nagydarabnak képezem a hang tulajdonosát, de lehet, hogy csak a kongó lépcsőház hangszekrénye duzzasztja ilyené.

– Segíthetek? – ismétli meg még nagyobb nyomatékkal a férfi. Mintha bowlinggolyót indított volna alá kissé megrogyasztva a térdét, bekémlelve a mélységbe. Gördül lefelé fenyegetően a kérdés, de nem sodorja el a forduló szanzavéráit és poros kaktuszait.

Ezt a tettere kész, burkoltan arrogáns érdeklődést ismerem. Türelmetlen eladók szoktak így odalépni az ember mellé, jelezve, hogy most már épp eleget bámészkodott, ideje vásárolni, vagy elhúzni a francba az üzletből. Biztonsági őrök szokták ezzel a hangsúllyal, összefont karral, terpeszben felajánlani a segítségüket, ha a vásárló legugor a polcok előtt, hogy az alsó sorban nézzen meg valamit. Utóbbi esetben a kérdés azt jelenti, hogy látlak ám, hiába ravaszkodsz, ne is próbáld a táskádba dugni azt a dezodort, fujkálni meg végképp ne kezdj, nem azért vannak kint a teszterek, hogy bebüdösítsél.

A sírás most hirtelen abbamaradt, mintha a láthatatlan nő, a ház szelleme megszeppent volna a kérdéstől. A liftajtó ismét csapódik, és a lift zúgva elindul lefelé.

Tétovázom, aztán mégiscsak úgy döntök, jobb lesz gyalog menni. Sírást már nem hallok, csak a fémhuzalok zúgását, a gépház morgását. A lépcsőfordulóhoz érve pró-

bálom elképzelni, hol szállhatott ki az a nő, és vajon melyik lakásba ment be. Különféle női arcok vonulnak el a képzeletemben: délutáni, reggeli és esti arcok. Van, amelyikhez kutya tartozik, van, amelyikhez csípős vizeletszag. Öreg és fiatal arcok részletei, szemölcsök, nyakláncok, sálak villannak fel az emlékezetemben. Menet közben rájövök, hogy szinte egyiket se tudom emelethez kötni, hogy nem tudnám megmondani egy idegennek, ki melyik szinten lakik. Na jó, talán a kislányt igen, de náluk mindig ott az ajtó előtt a piros bicikli. A többieket nem. A harmadikra érek, itt áll az üres lift. Az ajtaja nem csukódott be rendesen. Vajon itt szállt ki az a nő? Vagy csak rájött, hogy megint nem a megfelelő emeletre jutott, és gyalog ment tovább? Belépett valamelyik közeli ajtón? De melyiken? Vagy elment, ki, az utcára?

Csend van. Kézzel benyomom a súlyos fémajtót, mert a rugó nem húzta vissza. Arra számítok, hogy a csukódás pillanatában azonnal felvillan a jelzőfény, hogy rögtön elhívják a liftet, de úgy látszik, a fenti férfi időközben megelégtelte a várakozást. Ha viszont gyalog indult el, a földszintig valahol találkoznom kell vele. El fog haladni mellettem, fűjtatva kikerül, és azt mondja majd, elnézést. Vagy tolakodóan lelassít, és totyog mögöttem egész a postaládáig, a fenekemből próbálva következtetni a koromra és a családi státuszomra. Aztán a kapunál szépen előreenged, és szemből is alaposan szemügyre vesz.

Leérek a második emeleti fordulóra, de a férfi nem érkezik meg. A síró nőt se hallok már. Úgy látszik, tényleg bement valahova. Az elsőt átfut rajtam, hogy a férfi talán visszafordult, különben már le kellett volna jutnia. Ám a gondolatnál párhuzamosan aláérezkedik az aknában a lift, és mire a belső kérdés végére érnék, már ki is lép valaki a földszinten. Nyilván a fenti bajuszos, aki lehet, hogy nem is az.

Kilépek én is az utcára, a világba, átmegyek busszal egy másik kerületbe. A külső helyváltoztatás azonban nincs szinkronban a belsővel, gondolataim a lépcsőházban rekednek, a kopott bejárati kapu mögött. Föl-le lifteznek a fejemben az ismeretlen nő egész álló nap. Délben egy kanalat szopogatok, a fémcsészéről megint eszembe jut a sírás, és az ebédülő uszodaszongásában azt latolgom, hogy ki lehetett a hang tulajdonosa. Hogy mi történhetett vele. Eszembe jut a nap, amikor huszonöt évvel ezelőtt elhagytak. Azóta ez már többször előfordult, de most az a legelső elhagyás pereg le előttem. Aztán visszajön az érzés, amikor gyerekként egy elgázolt macskát tartottam a kezemben, amíg valaki ki nem emelte az ölésemből. A felnőttek részvétlensége, a vizsgáztatás, hogy hiszen az csak egy macska.

Ilyesféle sírás volt ez, amit ma reggel hallottam: a veszteség sírása.

Arra is rájövök, már a neonnal megvilágított folyosón, visszafelé menet az irodába, hogy a nevetés vagy a sírás hangjaiból mennyivel nehezebb következtetni a konkrét emberre, mint a beszédhangból. A sírás és a nevetés összemosza a korokat, egy fiatal nő éppen úgy zokog, mint egy idősebb, éppen csak a nagyon öregeket és a csecsemőket lehet elkülöníteni. Valaki éppen köhögve nevet odabent az irodában, amikor belépek, de ennek a hangnak a tulajdonosát jól ismerem. Ha nem tudnám, ki az, fiatalabbnak, de akár idősebbnek is vélhetném a saját koránál.

A reggeli, zokogó nőt valamiért középkorúnak saccolom, de ez csak érzés, nem következtetés. És azt tippem, hogy elhagyták. Valaki egyszer csak kilépett az életéből, mint ő a liftből, és a nő azóta sír. Siratja magát, az egész rohadt, elszúrt életét, a lepusztult lépcsőházat, a lakást, a kerületet, ahonnan évek óta el akart költözni. Hirtelen bevillan egy nő a hatodikról, de a magabiztos, kemény vonásokkal nem tudom össze-

egyeztetni a csukladozó, szipogó hangot. Ez az a szőke nő, aki meg akarta venni a padlásteret, és aki a lakógyűlésen szóba hozta a kamerás kaputelefont is.

Rendezgetem az asztalomon a dossziékat, kidobok egy tollbetétet. Nem, mégse lehet a nő a hatodikról: felrémlik előttem a vadonatúj Adidas sportcipője, amit a lakógyűlésen viselt. Nem, az a nő liftezgetés helyett leszaladt volna gyalog, elkocogott volna a parkba sírni.

Világos, hogy nem lehet ő. Találok a fiókban egy rakás beszáradt tollbetétet. Van, amelyikből meg szivárog a tinta, éppen ideje volt rendet rakni egy kicsit. Az a szőke nő a hatodikról már a régi, öreg lift cseréjét is ellenezte, mert túl drágának találta az új fülkét. Erre, emlékszem, azt mondta neki a földszinti öregasszony, aki egyébként szintén nem akart új liftet, hogy költözésnél majd postagalambbal küldje fel a bútorait. És látszott a nénin, hogy ő a maga részéről nem ír majd alá semmiféle engedélyt a tetőtér beépítéséhez.

Délután hatkor lépek ki megint az utcára. Olyan homály van, mintha már esteledne. Lehet, hogy vihar készül, ez még nem lehet az alkonyat sötétje.

Megúszom a záport, betolom vállal a kaput.

Valaki a postaládáknál babrál, háttal nekem. Magas, farmerdzsekis férfi. Átfut rajtam, hogy talán ő hagyta el azt a reggeli, síró nőt. De nem, mégse: ahogy megfordul a kulcsával, látom, hogy apró, hegyes madárfeje van. Beszállunk a madárfejével a liftbe. Szemből megint egy kicsit jobban néz ki, még ebben a rémes, lilás fényben is. Mintha egy hullakamrában állna két ismeretlen, akiket takarékoságból egyszerre jegeltek le. A férfi dohányzik, érzem a ruhájából áradó cigarettaszagot. Nem tudom, mi a bajom vele. Valahogy túl vékony a nyaka, és kiáll az ádámcsutkája. Egyszerre nyúlunk a hívógombok felé, de ő visszahúzza a kezét, hagyja, hogy én nyomjam be a negyediket. Ezek szerint feljebb megy. Nézem szemben a tükörben a profilját: fene tudja, lehet, hogy mégiscsak ő hagyta el a síró nőt. Vagy nem is elhagyta, hanem kiforgatta a vagyonából. Rábeszélte, hogy vegyen fel jelzáloghitelt az ingatlanra, és most, hogy a nő bajba került, csak vonogatja azt a keshedt vállát, hogy neki sajnos nincs semmi mentő ötlete. Egyre biztosabb vagyok benne, hogy ennek az alaknak köze van a reggeli síráshoz. A tükörből látom, hogy a profil finoman megmozdul. Érzékelem, hogy az arc apránként lassan a másik, szemközti tükör felé fordul, nyilván azért, hogy az én profilomat vegye szemügyre. Keresztezi egymást a két tekintet, mintha egy infrakapu fényei lennének, és ezen az infrakapun át ide-oda imbolyog a ház szelleme.

Felérünk a negyedik emeletre. A kiálló ádámcsutkájú, magas férfi kicsit a falhoz lapul, hogy én a ruhája súrolása nélkül kiszállhassak. Ahogy ellépek mellette, mintha meleg áramlaton kelnék át, csalhatatlan bizonyossággal megérzem, hogy ő is téved.

Tisztán, világosan megcsap tévedésének érzete: ez az ember azt hiszi, én vagyok a reggeli nő! Azt képzelem, hogy én vagyok a liftben zokogó hang tulajdonosa, a női test, ahonnan az a kétségbeesett sírás feltört. Azért fordult az imént finoman a szemközti tükör felé, hogy valami támpontot, esetleg igazolást találjon, elvégre mégse bámulhattott egyenesen az arcomba egy nyolc órával korábbi kiborulás nyomait kutatva.

A folyosó sötét. Valahol a távolban csapódik az ajtó. Hol lakik egyáltalán ez a pasas? Állok mozdulatlanul, fülelek felfelé. Nagy robajjal leszakad odakint a zápor, zuhogni kezd az eső. A morajlás lassan zúgássá, aztán hullámozó csatornazümmögéssé erősödik, mintha valaki csukott szájjal sírna egy ajtó mögött.

„...KÉT-HÁROM OLDALON EL TUD MONDANI EGY REGÉNYT”

Márton Lászlóval Mándy Ivánról Darvasi Ferenc beszélget

– *Mikor olvastál először Mándyt? Milyenek voltak az első benyomásaid róla?*

– Gimnazista koromban megvettem és elolvastam az irodalmi folyóiratokat, a *Kortársat*, az *Új Írást*, a *Jelenkort*, az *Életünket* és az *Alföldet*. Ezekben rendszeresen felbukkantak Mándy-novellák és -hangjátékok. A *MI VAN VERÁVAL?* novelláit körülbelül a hetvenes évek közepén olvastam. Az akkoriban megjelent írásai eljutottak hozzám. Az ifjúsági regényeit csak felnőtt fejjel fedeztem fel magamnak. Ami tehát az életkoromnak jobban megfelelt volna, a *CSUTAK-történetek* vagy *A LOCSOLÓKOCSI*, sokkal később, a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején bukkant fel a szemhatáromon. Nem sokkal a *Holmi* folyóirat indulását követően, 1990 elején – néhány évvel azután, hogy a Magvetőnél elindult az életműsorozat, melynek köteteit akkor egyben végigolvastam nagyjából fél év alatt – volt egy olyan tervem, hogy írok egy nagyobb tanulmányt Mándy Ivánról. Akkor ment a *CARMEN* című darabom a Szigligeti Színházban, és folyton jártam Szolnokra. Emlékszem, hogy bárhová is mentem, a Tisza-partra, a színházba vagy éppen vonatoztam, mindig Mándy-kötet volt nálam. Aztán nem írtam meg a tanulmányt.

– *Mi volt ennek az oka?*

– Valószínűleg az, hogy nem volt még elég írói tapasztalatom, kritikusként, irodalomértőként próbáltam megközelíteni, és egyszerűen nem találtam rá a vezérfonálra, amire felfűzhettem volna a különféle olvasói benyomásaimat. Ez egyszerűen meghaladta a képességeimet. Egy-egy könyvről lett volna mondandóm, de az egész életműről nem. Meg is lepődtem, amikor erre ráeszméltem, és csalódás is volt a számomra, de közben éppen akkor kezdtem el esszéket írni, például Kölcseyről, Katona Józsefről. Rájöttem, hogy egy halott, klasszikussá vált szerző pályafutását sokkal könnyebb áttekinteni, mint egy még le nem zárult életművet.

– *Teljesen le is tettél arról, hogy írj róla?*

– Most éppen nem vagyok olyan nagy esszéíró kedvemben, mint mondjuk húsz évvel ezelőtt. Fontosabb ennél, hogy Mándy személyisége, életműve jelenleg is rendkívüli módon érdekkel, és ez nem hiszem, hogy alább fog hagyni. Talán lesz ennek írásos nyoma. A két, számomra igazán fontos közelmúltbeli szerzőről, Mészölyről és Mándyról nem írtam igazán jelentős dolgot. Mészölyről nem is próbáltam. Ha fogok is írni Mándyról, el kell gondolkodnom azon, hogy miként is tudunk beszélgetni azokkal, akik nemrég még köztünk voltak, és megszólíthattuk őket.

– *Mikor ismerted meg őt, és milyen volt a kapcsolatotok?*

– Előfordul, hogy nagyon fontos valaki az ember számára, mégis viszonylag kevés személyes emléke marad róla... Míg Balassa Péterrel rendszeresen találkoztunk, vagy Mészölyvel is viszonylag korán megismerkedtem, és ez az ismeretség az ő utolsó húsz évét átfogta – Mándyval húzódott, halasztódott a találkozás. Már könyvem volt és játszották a darabjaimat, de még mindig nem ismertem személyesen. 1989 áprilisában találkoztam vele először. Volt egy televíziós beszélgetés Szentendrén az *Újhold* indulásáról, Nemes Nagy Ágnessel, Domokos Mátyással, Nádas Péterrel és vele, ahol ő kicsit

teátrálisan belekiáltott a kamerába, hogy én egy nagy halom kabát alól jöttem a Centrál kávéházból, ami olyan volt, mint egy mondat egy novellájából. Amikor véget ért a beszélgetés, és mentünk kifelé, azt mondta nekem, hogy ő tudja, milyen szép dolgokat írtam Budapestről – nyilván a NAGY-BUDAPESTI RÉM-ÜLDÖZÉS című első kötetemre gondolt –, és majd beszélgetünk. Ez a beszélgetés tulajdonképpen soha nem jött létre.

Egyszer volt egy közös felolvasásunk vele és Parti Nagy Lajossal Székesfehérváron. Utána mindössze annyit mondott, hogy ne kalimpálgak a kezemmel felolvasás közben. Tökéletesen igaza volt, és le is szoktam róla. Ezenkívül írószövetségi közgyűléseken és választmányi üléseken láttam. Mindenki ült, ő az ajtófélfának nekidőlve állt, és időnként egy-egy rövid, szúrós, ironikus, halálosan pontos megjegyzést tett. Amikor 1994 őszén néztem a Titanic fesztivál filmjeit, ott volt ő is a Toldi mozi előcsarnokában, de csupán néhány mondatot váltottam vele, mint aki azt hiszi, hogy az idők végezetéig fennáll a beszélgetés lehetősége. Túl sok személyes emléket nem tudok felidézni. 1995 őszén egy súlyosabb, rendet vágó ősz volt, mert ekkor halt meg Csorba Győző, Baka István és ő is, Mészölyt pedig többé nem nagyon lehetett megszólítani. Onnan kezdve kicsit más lett az élet, mint azelőtt volt. És hogy mi történt utána? A halálát követően írtam egy rövid cikket a *Holmi* 1996/4-es Mátyás-émlékszámába, és azóta néha előveszem a könyveit.

– *Az általános vélekedés szerint Mátyás finom, kissé távolságtartó úriember volt. Te viszont említetted, hogy csípkelődni is tudott. Milyen embernek ismerted őt?*

– Vannak egyrészt a személyes tapasztalataim, másrészt azok a történetek, amelyeket másoktól hallottam. Székely Magda mesélte annak idején, és én ezt nagyon fontos tanúságtételnek tartom, hogy amikor őt Kardos György kirakta a kiadóból másokkal együtt, és teljesen légüres térbe kerültek, meg sem akarták ismerni őket az emberek, akkor Mátyás volt az egyetlen, aki a felmondási idő alatt mindennap bement hozzájuk a Magvetőbe, és vicceket mesélt, okos dolgokat mondott nekik, tartva bennük a lelket. A szolidaritás tehát nem volt tőle idegen. Azt a szentenciát is Székely Magdától hallottam, hogy Mátyás Iván mindennap bejött halált megvető gyávasággal. Valószínűleg tényleg meg lehetett félemlíteni az alkata miatt és a gyerekkori élményei következtében. Mégis volt benne egyfajta szívós makacsság, ami már átvezet a következő fontos tulajdonságához: megvolt benne az ellenállás képessége, az ellenszegülésre való hajlam. Egészen másként, mint Mészölyben, de nem kevesebb erővel. Erre megint mint fontos mintára, követendő példára tekintettem.

Nem cáfolnám, hogy sok finomság volt benne. Ugyanakkor az életnek az árnyékos oldalaira figyelt, kiemelte a groteszket, jól, nem kevés gonoszszággal tudott karikatúrát rajzolni. A lelki nemessége mégiscsak a jóságosság látszatában tünteti fel, miközben inkább a gonoszság felé hajlott: de nem a rosszfajta, alattomos gonoszszágra, hanem arra, ami a felvilágosodás óta az európai örökség egyik meghatározó mozzanata. Aki elolvassa a FABULYA FELESÉGEI-t, az tudja, hogy a bosszú sem állt tőle távol. Fabulya Végh György íróval azonosítható. A 2000 folyóirat egy estjén a Merlinben, a kilencvenes évek elején Mátyás volt a vendég. Én ott ültem a közönség soraiban, és két kérdést tettem fel neki. Azt, hogy Budapesten kívül akadt-e számára fontos hely valaha is, amire lényegében nemmel válaszolt. És azt, hogy mennyiben játszott szerepet Végh György személye az ELŐADÓK, TÁRSZERZŐK novelláinak és a FABULYA FELESÉGEI-nek írásában, amely kérdés elől azonban elzárkózott, noha az ő nemzedéke pontosan tudta, hogy ezekben az alkotásokban kiról van szó. Sőt, azt is lehetett tudni, hogy a FABULYA illusztrációit, amelyeket Csernus Tibor készített, úgy nézték a kortársak, hogy ráismertek bennük

Végh jellegzetes vonásaira. Végh György úgy ült modellt Csernusnak, hogy roppant büszke volt rá, hogy be fog kerülni a könyvbe, amelynek a tartalmát akkor még nem ismerte. Amikor megtudta, milyen csúf karikatúrát rajzolt róla Mándy, rájött, hogy ezzel el tönkre lett téve. Ennek a jelentősége persze már nem nagy, kezd kihalni az a generáció, amelyik erre még emlékezhetne.

Mándy egész életműve tele van olyan figurákkal, akik annak idején beazonosíthatók voltak, de ma már nem azok. Elhalványul tehát a referenciális szál, jelenleg az a kérdés, hogy maguk a művek mennyire állják meg a helyüket. Nem tudom megmondani, hogy ki volt nála a DOLGOZATÍRÁS és a FÉLÁLOM Szóróstalpú Jupiterre, holott valakiről megmintáztta. Abban sem vagyok biztos, hogy Csempe-Pempe Mándyval azonosítható lenne, vagy legalább félig-meddig az alteregójának tekinthető. Azt lehet tudni, hogy Zsámboky figurájában önmagát írta meg nagymértékben, de lehetséges, hogy ötven év múlva ez sem fog számítani. Sokkal kifürkészhetetlenebb és több veszélyes, kiszámíthatatlan mozzanatot tartalmazó személyiség, mint ahogy azt gondolni szokás. Azonkívül azt se felejtjük el, hogy én már idősen, utolsó éveiben ismertem meg.

– *Tudsz arról valamit, hogy milyen volt ifjúkorában, illetve hogy mennyit változott az idők folyamán?*

– Fiatalon nyilván egész másmilyen lehetett. Márványi Judittal, a szerkesztőjével beszélgettem egyszer. Ő emlékezett még a negyvenéves Mándyra, aki másmilyen volt, mint amilyennek én ismertem. Frustrált, elnyomott személyiség lehetett fiatalkorában. Az apja árnyéka nagyon erősen rávetült, az édesanyjáról sokkal kevesebbet tudok, annyit, ami kiolvasható a novelláiból. Az apa erősebb, harsányabb, robusztusabb, agresszívebb személyiség volt, kisebb tehetséggel megáldva, mint a fia. Ezt szerintem ő is tudta, másként nem házal a fia novelláival. Ha a fényképeket nézzük, rendkívüli a hasonlóság apa és fia közt. Balassa Péter édesanyja, Tóth Gizella, alias Zizi néni jól ismerte őt fiatalon, hiszen a háború után udvarolt neki Mándy Iván. Zizi néni akkor, '45-ben, '46-ban lehetett húszéves, Mándy huszonhét-huszonnyolc. Mándynak annyiban pechje volt, mint ahogy általában mindenben, hogy megjelent a hatvanéves Balassa Imre, egy nagyon erős egyéniség, és Zizi néni számára világossá vált, hogy az életét csakis vele élheti le. Emiatt Balassa Péter valamilyen sorsközösséget érzett Mándyval, olyanok lettek egymás számára, mint két fiútestvér.

Időskorában mégiscsak tekintélyes férfivá vált. Nem esett szét, hanem még kompaktabb személyiség lett, és nem kezdte el önmagát ismételni, nem fogyott el az életanyaga – miközben azt sem merném állítani, hogy óriási kihatástalan tartalékok maradtak utána. Körülbelül megcsinálta azt az életművében, amit potenciálisan megcsinálhatott. Eltűnedeztek azok az emberek, akik mint szüleivel együtt élő fiúgyermeket, mint publikálni nem tudó, pálya szélére szorított írókat, mint lúzert ismerték; a többiek pedig egyszerűen fölismerték, hogy milyen óriási képességei vannak. Teljesen más pozícióba került, ami a személyiségét is átformálta. Viszont attól tartok, hogy élete utolsó négy-öt évében, a kilencvenes évek eleji értékátrendeződéskor ismét rá kellett ébrednie annak a lehetőségére, hogy megunják, peremre kerül. Az is közrejátszott ebben, hogy igazán jól sikerült monográfia életében nem született róla, szétszórva maradt a recepciója. Nem vált annyira kultikus szerzővé, mint Ottlik vagy Mészöly. Mindenesetre keményen tartotta magát. Mindig előre tudott lépni, még az utolsó években, a TÉPETT FÜZETLAPOK után is. Továbbfejlesztette azt az elliptikus módszerét, ami igazából már a pályája elején is jellemezte az írásait, és amivel a prózáját egyre inkább költészetté alakította.

– *Mi a legizgalmasabb számokra az életművében?*

– Az életműnek különböző periódusai vannak, amelyeket érdemes volna külön-külön megnézni. Nagyon szeretem a VENDÉGEK A PALACKBAN novelláit, A CSŐSZHÁZ-at és a FRANCIA KULCS-ot is. Utóbbihoz érdemes hozzáolvasni Király István a *Csillag* folyóirat 1948/5-ös számában megjelent, feljelentésszerű recenzióját, amely azzal végződik, hogy „Azok a tömegek, amelyek most teszik magukévá a kultúra nagy örökségét, az emberi történelem fősodrában élnek, nem a halódó múltat megszólaltató regényeket várják. Ügyeljen erre a kiadói politika. S a halott modernnek helyett forduljon inkább az élő halottakhoz, a magyar és a világirodalom klasszikusaihoz”. A bebetonozódó diktatúra légkörében egy ilyen írói világot viszonylag gyorsan kialakítani irigylésre méltó. Mándy harmincéves koráig elég jelentős életműszegmenset hozott létre. Kukorelly Endre, amikor azon morfondírozott, hogy ki publikálhatott és ki nem '49 előtt, azt mondta, hogy azoknak könnyebb volt átvészelnii a rá következő éveket, akik legalább egy nőt meghódítottak, ami egy könyv publikálását jelentette ebben az általa kedvelt metaforikában. Mándy valamilyen eredményt már fel tudott mutatni, ellentétben azokkal, akik kicsit később indultak volna, és az ötvenes évek eleje helyett csak a hatvanas évek elején jelenhettek meg először.

Ez a korszaka teljesen más, mint mondjuk A PÁLYA SZÉLÉN környékének írásai, melyekben – beleértve a FABULYA FELESÉGEI-t és az ELŐADÓK, TÁRSSZERZŐK-et, ami ugyan csak 1970-ben jelent meg, de az ötvenes évek elején keletkezett – defenzív heroizmus és erős önirónia van, ami a korábbi írásokból hiányzik. És ettől is különbözik a kései korszak, amely szintén több részre osztható, mert például a TÁJAK, AZ ÉN TÁJAIM megint más, mint a TÉPETI FÜZETLAPOK világa. És akkor még beszélhetnénk a hangjátékokról, a regényeiből készült filmekről és a forgatókönyveiről is. Mindenesetre filmes világának van irodalmi visszacsatolása is: a ZSÁMBORKY MOZIJA, a RÉGI IDŐK MOZIJA.

Ezek a szövegcsoportok nagyon különböző irányokba mutatnak. De ha ettől eltekintek, és próbálok valami általános érvényűt mondani, akkor engem Mándyban az a rövid távú intenzitás ragad meg – két-három oldalon el tud mondani egy regényt –, amellyel a magyar novellisztikát fantasztikus előzmények és hagyományok után megint nagy magasságokba emelte. Erre utána talán csak Bodor Ádám volt, egészen máshogy, képes. Mándy ezt szerényen úgy mondta, hogy az apja jegyezte meg neki egyszer, hogy nem kell mindent leírni, mert hozzá is lehet gondolni. Ezt nevezhetjük röviden elliptikus eljárásnak, de persze nemcsak erről, hanem világteremtésről is szó van. Más-képpen működött ez a fiatalkori és másképpen a kései novellákban, melyekben már közel járt a beszáradáshoz, de mégsem száradt be, mert bámulatok az utolsó írásai is. (Beszáradásan a túlzott besűrűsödést értem, amikor már túl sok mindent kell az olvasónak hozzágondolnia a rendelkezésre álló szöveghez, és az emiatt élvezhetetlenné válik.)

– *Ha elemelte is a történeteit, azért valóságismeretben sem volt utolsó, ami nem elhanyagolható szempont egy prózáírónál...*

– Ahogy az élet különféle fragmentált tényeit észlelte, az is izgalmas számomra. Gyűjtötte a személyneveket, párbeszédfoszlányokat, az élet tényeit, anélkül, hogy szociografikus pontosságra törekedett volna. Pontosan tudta, mit kell ezekből felhasználnia. Lényegében összerakosgatta a dolgokat, de nem tákolt, nem fércelt, hanem komponált, és közben kidobálta a fölösleget. És miközben így járt el, észrevehető, hogy az őt körülvevő világ maga is egy kicsit elmándysodott. Akik az ötvenes-hatvanas években ott ültek vele a presszókban, lebuajokban, kocsmákban, azok sok-sok apró eseményt fel tudtak idézni, ami erről tanúskodott. Ilyesmire csak nagyon nagy író képes. Valamiféle

mágikus képességei is voltak, amelyekről a pincérnők, lakótársak, ismerősök szintén tanúságot tudnának tenni.

És még valami – egy nagy írónak tulajdonképpen olyan sok trükkje nincs –: nem kötött kompromisszumokat, nem adta be a derekát. Nem csinált semmiből nagy hűhót, nem voltak körülötte botrányok, politikailag sem számított különösebben aktívnak. Nem nézegette, hogy mi az, amit még megtehetne. A maga módján ugyanolyan öntörvényű volt, mint az a néhány nemzedék- és pályatársa, aki a legsötétebb elnyomás éveiben sem tett engedményeket a hivatalos kultúrpolitikának. Az, hogy elment előadásokat tartani szovjet filmekről, vagy lektorált bűnrössz kéziratokat, nyilván szintén egyfajta együttműködést jelentett – mert aki egyáltalán nem működik együtt, az meghal –, de íróilag fel sem merült benne, hogy bármilyen pártelvárásnak megfeleljen. Nem nevezhetjük politikai ellenállónak. Ő esztétikai értelemben állt ellen. Viszont mondanám a mostani pályakezdőknek, hogy ezt a tartást és ennek a dokumentumait érdemes most is tanulmányozni, mert esetleg még szükség lehet rá. Néhány ember van, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza, Szentkuthy Miklós, Jékely Zoltán, Weöres Sándor, Mészöly Miklós és Mándy Iván, akik ilyen szempontból példamutatónak nevezhetők erkölcsileg és íróilag is.

– *Térjünk még vissza az egyes pályaszakaszokhoz! Vannak, akik teljesen egységesnek láttatják Mándy életművét, te viszont éppen ennek az ellenkezőjéről beszéltél két kérdéssel ezelőtt. Kijelenthetjük akkor, hogy te ezzel a homogenizáló törekvéssel egyáltalán nem értesz egyet?*

– Határozottan nem értek vele egyet. Attól még, hogy látszatra mindig ugyanazt az elbeszélőtechnikát alkalmazza, nem homogén az életműve. Mándyval kapcsolatban van mindenféle klisé, amelyek még annál is veszélyesebbek, mint az, hogy viszonylag kevesen olvassák, hiszen attól, hogy most alig olvassák, később még felfedezhetik. De az olyan kijelentések, mint hogy a budapesti milió írója volt, vagy hogy egész életében ugyanazt írta, leegyszerűsítik a dolgot. Egyszer részt vettem egy beszélgetésben, ahol azt kérdezték róla: igaz-e, hogy kismester? Egyáltalán nem kismester, hanem a legnagyobbak egyike, válaszoltam erre. Azt, hogy kismester, szörnyű kifejezésnek tartom, ami igazából semmitmondó, viszont beletapossa a sárba azt, akire használják. Az ilyen felvetések mind arra vezetnek, hogy ne magukat a műveket vizsgáljuk, hanem hogy gígonjünk egy fogalmat, amelyet aztán ráhúzzunk az életműre, ami azzal el is van intézve. Mándy életműve terjedelemre is nagy. Az első, amit le kell szögezni, hogy mint minden nagy életmű, az övé sem egyenletes. Akadnak benne gyengébb, kevésbé maradandó teljesítmények is. Például a Barabás Miklósról szóló életrajzi regény, az EGY FESTŐ IFJÚSÁGA. Vagy ha az ÁTKELÉS című kötetet nézzük, abban az OGMÁND remekmű, de a többi novella nem.

– *Mondhatjuk rá, hogy kész íróként jelentkezett rögtön a pályája elején?*

– A Mándy-novella sem rögtön alakult ki, ő is kísérletezett. A legkorábbi írásaiban, melyek nemrég a MA ESTE GIZI ÉNEKEL című kötetben jelentek meg, lát valamit, gondolkodik – de a fiatal Thomas Mann is ezt csinálja. Ha a BUDDENBROOK HÁZ-at nézzük, ott is sok helyen elég nagy biztonsággal alkalmazza azt az írástechnikát, örökséget, amelyet Theodor Stormtól, Theodor Fontanétól átvett, és vannak részek, ahol látszik, hogy ez a huszonnégy-huszonöt éves ember rájött valamire. Ebben a könyvében mintha még megtorpanna, megijedne a nehézségektől, és a konvenciókba menekül, de azt is színvonalasan alkalmazza. Az egészen fiatal Mándynál is ezt láthatjuk. Aztán viszont teljesen más helyzetbe került, mert a polgári írásmód megbélyegzés tárgyává vált. A saját alkotói kiteljesedése érdekében egyszerre kellett azt meghaladva kikísérleteznie a saját írói

világának eszközeit, és védelmeznie a szocreál ellenében a két háború közötti polgári prózahagyományt. Ez a kettősség sokáig érezhető nála.

Életműve sokkal heterogénebb, mint gondolni szokás. A jelen idejű írásai sem egyformák. Például alkalmazza azt a viszonylag ritka fogást, hogy a nála fiatalabb generációból választ hősöket. Ritkán teszük ezt meg írók, mert nehezen megy nekik. Stendhalnak sikerült, amikor Julien Sorelt megteremtette. Mándy a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek elejéig ezt csinálta. Előtte meg utána nem, és ez szerintem elég jelentős különbség a pályaszakaszok között, hiszen egy ilyen hős választásának megvannak a prózapoétikai következményei is. Le is írta a MI VAN VERÁVAL? elején, hogy „egy öregedő férfi irigységével nézem őket”. Valójában, amikor állítólag irigykedett a fiatalokra, ő maga sem számított még olyan idősnek. Amikor ténylegesen idősebb lett, már nem fiatal hősökkel dolgozott.

– Az ábrázolt miliő, helyszínek és korszakok tekintetében van jelentősebb módosulás az egyes alkotói korszakaiban?

– A közege is változik: az Árusok tere egy idő után már nem volt Árusok tere. Vagy vegyük azt, hogy mikor a nyolcadik kerületről már nem maradt mondanivalója, nem túl feltűnően, de azért észrevehetően az ötödik kerületre fókuszált. A nyolcadik és az ötödik kerület két különböző világ. Új-Zélandról nézve ez a kettő ugyanúgy Budapest, de mi, akik itt élünk, tudjuk, hogy a városrészek közt láthatatlan falak vannak. Nem beszélve az időbeliségről: a kilencvenes évek ötödik kerülete eleve más, mint a negyvenes évek Józsefvárosa. Aztán ott a Fellini-effektus. Fellini óriási művész, akinél vannak népművészi vonások, mint ahogy tulajdonképpen Mándy is népművész, aki szintén megérezte valamit a népi élet lüktetéséből, akár az olasz rendező a római tárgyú műveiben. Fellini azzal szembesült, hogy amivel foglalkozott, hirtelen idejétműlttá vált, és elkezdett a televíziózással hadakozni. Mándynak pedig szerintem azt kellett észrevennie a nyolcvanas évek közepétől, hogy már nem számít korszerű írónak. Temesi Ferenc a POR-ban azt írja róla, hogy „*finoman avított prózista*” – már a prózista szóban is ott van az enyhe lebecsülés, tisztelettudó fanyalgás.

Esetleg Mándy aktualitásáról vagy idejétműlttségéről is beszélhetünk egy következő körben, bár én ezt a kérdést nem tartom legitimnek. De tény, hogy egyszerre csak feszültség jelenik meg az írásművészetében. Amikor azt kiabálja a VETERÁN című novellája végén, hogy „*nem ismertem Lenint*”, az erről tanúskodik. És hogy egy utolsó szempontot mondjak: az életmű főszdrában a vége felé megjelenik a történelmi múlt. Visszamegy a XIX. századba, de nem úgy, mint amikor az ifjúsági regényében történelmi témát dolgoz fel, hanem látomásokat jelenít meg. Megfigyelhető, hogy a múltbeli időrétegek és a jelen pillanat látomásossága között egyre növekszik a feszültség. Ilyen szempontból sem teljesen egységes az életmű. Másfelől persze jól körülírható és beazonosítható írói arculata van. Világszemlélete mégiscsak egységes, ám az egységesség nem azt jelenti, hogy minden ugyanolyan nála.

– Az előbb azt állítottad, hogy nem legitim Mándy aktualitásáról avagy idejétműlttségéről beszélni. Hogyan kell ezt érteniünk?

– Ez nem immanensen irodalmi, hanem inkább irodalomszociológiai kérdés. Sok függ attól, hogy éppen mi van divatban, mivel foglalkoznak intenzíven, mivel nem, ami a szerencsétől, a szervezéstől, az erőszakosságtól is függ. Van egy határ az élő és halott szerzők közt. A halottakon belül is más, ha egy közelmúltban elhunyt vagy ha egy klasszicizálódott íróról beszélünk. Rengeteg igazságtalanság van az életművek utóéletemben, de ezt nem is lehet kikerülni. Van egy olyan általános tendencia, hogy ha valaki

meghal, rögtön a halála után sokat foglalkoznak vele, értékelik, összeszedik a vele kapcsolatos benyomásokat, emlékeket, tudnivalókat, utána pedig jön a felejtés. Valaki visszajön a felejtésből és klasszicizálódik, valaki nem. Persze az újrafelfedezés esélye is fennáll. Az újrafelfedezés vagy sikeres, vagy nem. Ez az egész sokesélyes játék. Nem mindegy, hogy az adott író mögött ott áll-e egy alapítvány, vannak-e hívei, akik beszélnek róla, szerepel-e a tananyagban, van-e aktuális életműkiadása, monográfiája.

A kultusz is hozzátartozik a recepcióhoz. Mándy-kultusz jelenleg nincs, ezért a Mándy-recepció is eléggé szegényes. Nem biztos, hogy ez mindig így lesz, mert az életművében jelentős potenciál van, eléggé nyugtalanító és gazdag örökséget hordoz magában. Az életművek természete az, hogy ha kultusz tárgyává válik belőle egy vagy két mű, akkor az viszi magával a többit is. Ha valaki rá fog találni Mándy novelláinak arra a rétegére, amelyik magával tudja vinni a többit, akkor ez vele is be fog következni. Vagy ha egyszer csak olyan politikai, közérzeti helyzet alakul ki, melyben néhány írása hirtelen különös erővel szólal meg, akkor megint a figyelem középpontjába kerül. Az ilyesmit nem lehet megjósolni. Jelenleg nem áll a figyelem középpontjában, viszont most is van néhány ember, aki Mándy híve.

– *Állíthatjuk-e azt, hogy Mándy prózáját, legalábbis bizonyos korszakaiban, áthatotta a nosztalgia?*

– Én a nosztalgiát csakis eredeti jelentésében, honvágyként tudom értelmezni. Mándy az Alföld keleti részéről, egy nyírségi dzsentralsaládból származik. Ilyen tekintetben nyoma sincs nosztalgiának az írásaiban. Minden idegyszálával Budapesthez, méghozzá annak pesti oldalához kötődik. Már a budai oldalt is alig említi, nemhogy az ország többi részét. Ha valaki, akkor ő tősgyökeres népi író, a pesti népi élethez kötődik. Az életmű első felében, a hetvenes évek elejéig nincsenek igazán nosztalgikus vonások nála. Később változik a helyzet, egyszerűen azért, mert értékpusztulást lát. Amikor arról beszél, hogy elárulták a házakat, lerombolják a mozikat, akkor nyilván nemcsak félti és siratja a veszendőbe menő értékeket, hanem vissza is vágyik az előző korszakba. Megszépités, múltszidolozás ezekben az írásaiban sincs. Pontosan tudja, hogy a régebbi világot is nyomorúság és keserűség vette körül, de kétségtelen, hogy a késői írásokban kicsit több szállal kapcsolódik más urbánus írókhoz, Gelléri Andor Endréhez vagy Szép Ernőhöz, akik a szónak egy bizonyos értelmében szintén népiek voltak.

– *Mándyra mint emberre – a viselkedésére, a megjelenésére – jellemző volt egyfajta koridegenség?*

– Igen, hiszen egész élete a szembeszegülés jegyében telt. Kezdve azzal, hogy a faszálódó Magyarországon szocializálódott. Nem kívánt sorsközösséget vállalni a sodródókkal. Van az a híres anekdota, hogy az apja a sorozóbizottság asztalára dobta egyes változatok szerint A CSÖSZHÁZ-at, más verziók szerint a kéziratait, mondván, hogy az ő fia ezzel szolgálja a hazát. Azt a nagyon különös időszakot nem írta meg, és alig tudunk róla valamit, amikor sporttudósítóként vészelt át Budapest ostromát. Annyi azért bizonyos, hogy ekkor sem a korszak elvárásainak megfelelően cselekedett. Íróilag szembeszegült a szocrealállal, emberként pedig igyekezett átmenteni a polgári életvitelt, amennyire lehetett. Utóbbiról tanúskodik a kicsit hanyag, kicsit kopott, de hibátlan eleganciája is. A nyolcvanas években, amikor némileg bizony erőltetetten, harsányan és agresszíven elkezdődött a posztmodern korszak, ő azzal is szembeszegült. Amíg élt, tanúságot tett, hogy másként is lehet írni.

– *Nevezhetjük a szövegeit kísértetiesnek?*

– Abszolút. Ez a mágikus képességeivel is összefügg. A magyar irodalom nagy kísér-telátói közé tartozott. Gondoljunk A VILLAMOS-ban megírt látomására. Van egy vonal Cholnoky Viktortól Cserna-Szabó Andrásig, amelybe ő teljesen elevenen beletartozik. Pontosan az emeli ki őt a kisrealista prózaírók közül, hogy nagy látomásai voltak. Az időrétegek összeillesztése is szorosan ide kapcsolódik. És az, hogy a holtak birodalma és az élők hétköznapi világa között átjárást tudott teremteni. Persze nem olyan, mint Poe vagy Akunyin, más technikát alkalmaz, de szemléletmódjában még tőlük sem áll távol.

– *Cholnokyn, Gellérin és Szép Ernőn kívül van még valaki, aki Mándy előzményének tekint-hető?*

– A novellái felépítésében szerintem nagyon sokat tanult ösztönösen vagy tudatosan, közvetve vagy közvetlenül egy sor XIX. századi vagy századfordulós elbeszélőtől. A ki-hagyások, a szaggatottság például már Petelei Istvánnál is megfigyelhetők, de talán Kuthy Lajosnál is, vagy Papp Dániel TÜNDÉRLAK MAGYARHONBAN című elbeszéléskötetében. Persze akkoriban egészen mást gondoltak a novelláról. Az a kíméletlenség, ahogy fi-guráit beteszi nyomorúságos közegükbe, kicsit Gozdsu Elek rokonává teszi. Meg kell említeni a méltatlanul elfeledett Szini Gyulát is, aki szintén egyszerre ragyogtatja fel a költőiséget, a groteszket és a kegyetlenséget. De említhetném Kádár Erzsébetet és a fiatal Végh Györgyöt is. Bár Véghnél a parodizáló hajlam erősebb, és Mándy nem épít be népmesei elemeket, mert az az ő írói világán kívül esik, de a gonoszkodós groteszk-ség mindkettejükénél megvan.

– *A kortárs irodalomból mely szerzőkön érzed Mándy hatását?*

– Erre sokkal nehezebb válaszolni. Az előbb már említettem Cserna-Szabó Andrást. Vagy mondhatnám Szécsi Noémit, de ő meg a nagyregény felé orientálódik. Közben viszont az, ahogy megold egy-egy helyzetet, nagyon sokszor emlékeztet Mándyra. For-gách Andrást említeném még, csak közben ő inkább Petri György és Jeles András ha-tását ismeri el, és sohasem beszél Mándyról, akitől szerintem sokat tanult íróként, ha a ZEHUZE egy-egy részletét vagy a 12 NŐ VOLTAM-ot nézed.

– *Mit gondolsz, a te írói világot meghatározza-e bármilyen módon Mándy prózája?*

– Nehéz különválasztani, hogy valaki hogyan hatott rám emberileg és íróilag. Sokat gondolkodtam ugyanezen a kérdésen Mészöly kapcsán, akit tudatosan választottam példaképemnek, mégis: szerintem Mészöly írásművészetének sincs olyan erős nyoma az enyémben. Egyébként is nagyon sokat olvasok. Egy író túl súlyos hatása ellen úgy lehet védekezni, hogy sok mindenkét enged hatni az ember. Magamat elsősorban re-gényírónak tartom. El tudnám sorolni, hogy kiknek a kompozíciós eljárásaiból tanultam sokat, és ezek közt nincs ott Mándy. Amikor novellákat írtam, egyfolytában az a kérdés foglalkoztatott, hogy miként lehet egy rövid szövegben összesűríteni több kompozíciós réteget – amely technika megint csak nem jellemző Mándyra. Ugyanakkor ott motosz-kál a fülemben, amit mondott nekem, hogy sok szépet és jót írtam Budapestről. Abban azért, ahogy a NAGY-BUDAPESTI RÉM-ÜLDÖZÉS-ben a közeget nézem, vagy ahogy a lélek fényének a foszlányait próbálom megőrizni és beépíteni a szövegekbe, ott van Mándy. Úgyhogy azt azért nem mondanám, hogy nem hatott rám egyáltalán. Ő örökítette ránk, hogy nem kell mindent leírni. Kevés ilyen fontos mondatot hall az ember az élete fo-lyamán. Ennél sokkal többet nem kell tudni, és ezt azért mégis Mándytól tudom.

– *Részben említettük már a kérdést, de vegyük most végig a teljesség igényével, hogy mely műveit tartod a legerősebbeknek!*

– A korai korszakból a FRANCIA KULCS-OT és a VENDÉGEK A PALACKBAN-t, a középsőből az ELŐADÓK, TÁRSSZERZŐK-et és A PÁLYA SZÉLÉN-t, a késeiből pedig a TÁJAK, AZ ÉN TÁJAIM-at és a TÉPETT FÜZETLAPOK-at. De a legjobb könyvei színvonalának a közelében még nyolc-tíz másik áll. Például A TRAFIK is milyen remek, pedig nem tartozik a csúcsművek közé. A nagyprózája szerintem nem annyira jelentős. Az ifjúsági regényeit nem lehet ugyanazzal a mércével mérni. Az ARNOLD, A BÁLNAVADÁSZ nagyon jó. De Mándy mint ifjúsági író nem hozott létre igazán kompakt életművet. A kisprózái közül az EGYSZERŰ TAG-ot szeretem a legjobban, az kolosszális. De igazságtalan vagyok, mert meg tudnám említeni tizenöt ugyanolyan kiváló novelláját. Nem nevezhetjük őt szimplán novellistának, az viszont igaz, hogy a novellisztikája ígérkezik maradandónak.

– *Van-e olyan dolog, amit ő hozott be a magyar prózába?*

– Ez szorosan összekapcsolódik azzal a kérdéssel, hogy mi az, amit egyetlen író tud és senki más. Nehéz erre válaszolni. Mert amikor azt állítom, hogy Mándy kivételesen intenzíven ír, akkor ez nagyon általánosan hangzik, és más írókra is jellemző. Ugyanez a helyzet, ha a különben elsőrangú atmoszférateremtő képességét vagy a Budapestmitológiáját említem. Egy dolgot mégis tudok mondani. Ő hozta be a magyar novellisztikába azt a jellegzetes vágástechnikát, amely azóta is él. Filmes látásmódja volt. Tudjuk, hogy rengeteg filmet nézett, és bent lakott a Bodográf moziban egy időben, és a tizenöt-ször megnézett filmek hatására írta a mozis történeteit. Írói technikákat átvinni filmre nem ritkaság, gondoljunk Huszárakra, aki a SZINDBÁD-ban – anélkül, hogy Krúdyt szolgáian követte volna – az írói világ filmes formanyelvét eredményesen megteremtette. Egy más műfajban és más súlycsoportban Várkonyi Zoltán ugyanezt megcsinálta AZ EGRI CSILLAGOK-kal. A filmje sokkal jobb, mint az eredeti regény, ami A PÁL UTCAI FIÚK Fábri-féle adaptációjáról is elmondható. Sőt, Fábri ezt Rónay György ESTI GYORS-ával is meg tudta csinálni az UTÓSEZON-ban. De azért az, hogy valaki filmes technikával hozzon létre egy írói életművet, viszonylag ritka.

Nemes Nagy Ágnes

SÉTÁLÓ PALOTA

Közreadja Ferencz Győző

Nemes Nagy Ágnes SÉTÁLÓ PALOTA című regényfejezete a költő hagyatékában kéz- és gépiratban is fennmaradt. A kézirat hét, ceruzával, idegen kéz által megszámozott A4-es lap, amelynek rektóján és verzóján kék töltőtollal, autográf írással szerepel a szöveg. A hetedik lap aljáról egy öt centiméteres csík hiányzik, és csak a rektóján van írás.

A kézirat szövegével megegyező gépirat két, fekete indigóval készült másolatban maradt fenn nyolc számozott A4-es lapon. A második példányon ceruzával kisebb javítások fordulnak elő valószínűsíthetően Nemes Nagy Ágnes kezétől. A harmadik példányon nincsenek javítások.

A kéz- és gépiratokon nincs sem cím, sem szerző feltüntetve.

A mű címe Mátyás Iván lektori jelentéséből tudható. A lektori jelentés írógéppel készült, három számozott A4-es lapon. Első példány. Oldalanként néhány kisebb javítás fordul elő fekete ceruzával, nyilvánvalóan Mátyás saját kézírásával. A 3. oldalon Mátyás Iván autográf aláírásával zárul a jelentés.

A dosszié fedelére, amelyben az iratoktegy megörzödött, Lengyel Balázs a követezőket írta kék golyóstollal, nagy betűkkel: „*Azt hiszem, Ágnes fiatalkori regénye 1945–46 körül.*” Alatta fekete golyóstollal, kisebb betűkkel később még hozzáfűzte: „+ van valahol Schöpfunglinter vélemény Ágnes regényéről. Sejtelmem sincs, mit akart. Lehet, hogy az Ifjúsági Kiadónak készült.” Schöpfunglinter Aladár (1872–1950) irodalomtörténész, kritikus ismerte Lengyel Balázst és Nemes Nagy Ágneset, és mindig érdeklődéssel fi-

gyelte a fiatal irodalmat, elképzelhető, hogy a kiadó tőle is kért lektori véleményt. Az Ifjúsági Kiadó azonban 1950-ben alakult (1957 óta Móra Ferenc Könyvkiadó néven működik), így a mutatványfejezetet Nemes Nagy oda nem nyújthatta be. Hogy melyik kiadót kereste meg és milyen választ kapott, arról nincs adat.

Az írás fiatalkori kísérlet. Nemes Nagy Ágnes kipróbálta, tud-e történelmi regényt írni. Talán anyagi okokból is szeretett volna szerződést kapni. Mátyás Iván lektori jelentésének értéke, hogy bár kollegiális, a feladatot komolyan vette, és kritikai észrevételeket is megfogalmazott.

Köszönet illeti Kerek Verát, hogy Nemes Nagy Ágnes hagyatékából rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot, és hozzájárult a közléséhez.

Ferencz Győző

Korán kelt a hold, és élesen sütött; már alig volt csorba rajta. Néhány nap és egészen megtelik. Benedek mégis letért az útról, nem lovagolt tovább a falu felé. A domb aljában, valami ösvényfélén vezette a lovát, maga mellett, maga mögött, el-elhajlítva mindkettőjük elöl a sűrű lombos, ruganyos gallyakat. Úgy gondolta, megéjszakázik a bokrosban. Nem kívánt sem enni, sem inni; torkig volt Budával. Mikor végre elintézte a kereskedővel, ami dolga volt, még alkonyatkor – bármilyen bolondság is – kiügetett a városkapun. Hosszan, mint az ökörnyal, szállt utána a levegőben a török papok esti éneke.

Tisztást keresett, akármilyen aprót, csakhogy leheverhessen. De mindenütt a kusza lomszövedék, néha tapintásból megismerte: ez mogyoró, ez meg – bár ne volna! – csipkebokor. Egy pillanatra szájába kapta tüske hasította ujját, aztán tovább. Váratlan, hirtelen nyílt meg előtte a térség.

A cserjés megszakadt, csak egy-egy kisebb bokor szaladt előre a fű közé, az idegen területre, mint valami merész házőrző kutya. Különben furcsa, eléggé szabályos halmok váltogatták egymást a tisztáson, benőve gyeppelel, felmagzott, tavalyi dudvával. Néhol, mint a csont, kiütött belőlük egy-egy fehér kődarab. Hátrább, az erdő felé pedig, mint-ha egyenesen ház emelkednék – de nem, csak falmaradvány az is, rajta párkány, néhány alacsony, gömbölyű oszlop.

Temetőbe jutott volna? Nem, csak romok. Így sem volt éppen bátorságos az éles holdvilágban az a sok fehér kő; árnyékukat mintha késsel metszette volna a fény. Kőházak álltak itt, valódi faragott kőből? Talán udvarház, vagy – megakadt a szeme egy ferdén dőlt, hosszú csavaros oszlopon – talán palota? S közelről, meghökkentően közelről hallatszott valami lassú, vontatott locsogás: az már a Duna. Igen, itt hirtelen lejt a

hegy. Annál nagyobb szerencse, hogy erre a laposra bukkant. Csak ne vakítana ott az a lépcsőféle, mintha emberi módon hívná, sürgetné, hogy lépdeljen föl rajta, s amely mégis, váratlanul, mint Jákob lajtorjája, belevész a fekete égbe. Odébb meg egy párkányhoz illesztve kőpad, ívesen hajlik a lába: tessék leülni, nem fűbe bukni arccal, akár a harmezőn. Mögötte a kőtámlára hajolva, görcsösen nőtt égerfa.

Erős a holdfény. Mindegy. Benedek fáradt volt tűnődni. Kivette a zablát a ló szájából, kantárját egy oszlopra csavarta, maga meg elnyúlt az árnyékban, a bokor alján.

Rögtön fejest zuhant az álomba, vagy legalábbis azt hitte. Hogy nem aludhatott sokáig, azt fölriadva, az árnyakon látta. A kő, a fa, a domb árnyéka meg sem mozdult, el nem rezgett egy vonalnyit sem, mind odamutatott, óramutatóként elnyúlva, ferdén, hosszan, lefelé a lejtő lapján, amerre az imént. Mégis fölneszelt. Valami mozgás, valami surrogás a bokorban, a mézsfehér kövek között, nem madár, nem vad, néha egészen könnyű, néha megreccsenti a vastagabb ágat is. Benedek meg sem moccant, ugyanúgy feküdt a magas fűben, az álomba hanyatlás öntudatlan mozdulatával – csak minden izma összehúzódott. Füle szélével még a saját lovára is ügyelt; hol van, mit csinál az állat? Szerencsére azt is nesztelenül rejtette a bokros. Most csönd. Benedek lassan emeli a fejét, húzódik fölfelé fél könyökre, és meglátja. Legszívesebben elnevette volna magát, ha nem lett volna olyan különös az a fekete-fehér világosság. Egy lány állt a kőpad mellett, fél kezével a párkányon, és hátranézett az erdő felé. Haja, mint a cigányoké, kibontva, egy vastag fürtje előreesik, másik kezében hajlós fűzfagally. Azzal suhogtat némán, csak a vessző éles s mégis alig hallható neszt lehet kivenni, amint a levegőt hasítja. Aztán mintha suttogna valamit. Erre oldalt, a sötétben, dobbanás, törtetés, csattan a kőtörmelék, és előrerohan – egy kecske. Jókora darab állat, valósággal szikrázik körme nyomán a kő, s talán, hogy hű maradjon a fekete-fehér vidékhez, maga is hősziűn, s a hátán fekete folt. Szinte feldönti a leányt, amint melléugrik, mert az meg vékony, csak egy lehelet, egyedül a hosszú hajának van súlya rajta. Különben akár elrepülhetne. Repül is, fel-le ugrál a halmokon, fellendül a párkányra, a lépcsőn szalad, hármásával véve a csorba fokot, a haja, mint a lobogó. A kecske mindenütt utána. Néha összeütköznek, a lány liheg, nevet, s az állat bundás nyakára fonja a hajlós fűzfaágat. A koszorús kecske úgy szökdös mögötte, mint egy címeren.

Benedek lassanként belenyugodott, hogy mégsem vajákost, tündért lát. Egy pillanatra lehajtotta a fejét, el kellett mosolyodnia. Eszébe jutott bizonyos Nótás Ferenc; alig-alig ismerte a fiút, de tudta róla, hogy vigyori arccal mindenre azonnal mondókát csinál. Mit is mondana ez a Nótás Ferenc, ha meglátná őt, a kétaraszos, görnyedt vállú Benedeket itt lapulva a fűben?

*Palota-kertben harmatos rózsá,
Jó Bence néki pátyolgotója.*

Valami ilyesfélét mondana, nyilván. S hangtalanul motyogta: *Palota kertben...*

Minden eddigi zajt felülmúló, ágyúgolyó-csattanás riasztotta fel. Nem ágyúgolyó: mint mikor a vad kirobban a cserjésből. Óvatlanul térdre szökött, mögötte felhorkant a ló. A lány éppen a házféle ormán állt, két gömbölyű oszlop között. Dermedt körvonalat élesen rajzolta ki a fehér, sziklás fal. S egyszerre egy másik árnykép szökött melléje, alacsony turbán, görbe kard rajza a falon, egy rántás, a lány megdől, nekiesik az oszlopnak, sikoltás. Ezután összevissza fonódott vívdó formák, zagyva, kusza s mégis milyen éles vonalú ábra, tébolyult képmutogató.

Benedek három ugrással szelte át a teret. Hogy a kardját mikor húzta ki, nem tudta. Mindenesetre meztelenül villant már a vas, mikor felszökkent az oromra.

Szembekapta az idegen férfit. Az először valósággal hátratántorodott a meglepetéstől, aztán elengedte vagy inkább ellökte a lányt, s egy rántással tépte ki a kardját. Égető is volt, mert Benedek mint valami roppant hegyomlás rohant reá, két nagy válla sziklaként tornyosodott fölébe, s nyomta, szorította a tető széle felé. De szívós fából volt ő is, visszazapattant a veszedelmes szegélyről, sőt előrelendült. S a kardja, az a görbe kard! Amiről sosem lehet tudni, hogy pontosan hova vág. Benedek átkozódott magában: hányszor megfogadta, hogyha Hódoltságba megy, eldobja az ócska, egyenes szablyát. S mégis... A lány valahova oldalt rogyott, nem is látták. Most ők ketten huzakodtak le-fel a keskeny párkányon, néma árnyképek a holdvilágban, csak lábdobbanás, csak a pengék csuszszanása hallatszik. Benedek lassanként úgy érezte, hogy fegyvertelen. Pusztá testével, magasságával, súlyával, ügyes hajladozásával hárítja el a sokkal veszedelmesebb fegyvert. Félelmetesen hozzáértő kéz forgatta a ravasz, idegen kardot. Arra igyekezett hát, hogy kiverje a kezéből. Ha öltre kaphatná! S majd minden oldalról a mélység.

Mindketten lihegtek már. Most Benedek nekihuzakodott, és minden erejével oldalról csapott a kardnak. Hatalmas, zúgó ütés volt, egész felsőtestét beledobta a lendületbe. A másik kardja megbillent, ő maga megtántorodott, most... most fölegyenesedik, de nem, nem bírja egyensúlyal. Egy imbolygó karmozdulat még, és bukik lefelé, le a párkányról. Egyet kiáltott csak, nem is rémületeset, inkább csodálkozót. Aztán a kavicsra dőndült a teste.

Benedek előrelépett a párkány szélére. Lent sötétség és némaság. Aztán egyszerre megpillantotta az idegen arcát. A teste árnyékban volt, de felfelé fordított arcába éppen beletűzött a holdsugár. Mozdulatlan volt ez az arc, erősen faragott; karvalyorrának árnyát élesen, furcsán rajzolta ki a fény.

Nézte egy pillanatig, maga is mozdulatlanul. Él-e, hal-e, nem tudni. Aztán gyorsan hátrafordult. Végigkutatta szemével a tetőt. Hátrább, egy félig dőlt oszlop tövében megmozdult valami. A kicsire összekuporodott ruhacsomó végighullámozott, emelkedni kezdett, és lassan, lassan kiegyenesedett a lány. Állt szótlanul, mereven, arca fehér volt, mint a mosott vászon, s jobb kezével a bal karját tartotta. De milyen vékony, de milyen kicsi! De hiszen ez gyerek. Csak a hosszú haja csalja meg az embert messziről. Benedek valahogy elröstellte magát. Odalépett hozzá.

– Mi van a karoddal? – kérdezte halkan.

– Nem tudom. – A lány is suttogva felelt.

A férfi lassan, óvatosan tapogatni kezdte a gyermekvállat. Nem kétséges: a csont kiment a helyéből. A lány felszisszent. Csoda, hogy eddig szótlanul állta.

– Hol lakol? – A másik csak némán előremutatott a fejével a falu felé. – Mit mászkálsz itt éjszaka?

– A várbeliek nem bántanak.

– Ez nem volt várbeli?

– Nem.

Benedek hátrafordult, s összehúzott szemmel nézett fölfelé a hegy irányába. A fejük fölé tornyosuló hegyormon még így, éjszaka is ki lehetett venni a félig romvár pártázatos vonalát. Nemigen hallatszhat el odáig semmi, de azért... Most, utólag hökkent bele a gondolat: mi lett volna, ha az idegen nincs egyedül.

Gyors mozdulattal leoldotta a bőrtüszőjét, az alól meg a posztóövét, azzal aztán átcsavarta a kimarjult kart, s a lány nyakán megbogozta az egész készséget. Most már ő

is érezte, hogy sajog az oldala. Elővezette a lovát, föltette rá a lányt, s lehetőleg minél kevesebb zajjal megindultak a falu felé.

Falu? Putrik, szárnyékok, földbe vajt halászkunyhók egy szál sora. A víz szélén legelőbb is a kecskét látták meg, komolyan, hátrafordított fejjel nézett rájuk, mellette szétvetett lábbal állt egy fiúgyermek. Amint elhaladtak előttük, mindketten, a fiú is, a kecske is megindultak, s némán ügettek a hátuk mögött.

Benedek odairányította a lovát, ahová a lány mutatta. A földből vert viskó deszkaajtaja be volt támasztva, a férfi megkocogtatta a csizmája orrával.

Semmi válasz. Erősebben kocogott, s hangosan szólt:

– Hé! Nyissák ki! Itt van a lányuk.

Az ajtó résnyire kinyílt, egy asszonyarc sejlett a sötétben.

– Nem a miénk a lány – mondta egy halk, ijedt hang.

Benedek elámult. Hátranézett a lányra, az szóltalanul állingált a ló fejénél.

– Nem? Hát kié?

– Senkié az, uram. – Kaparászás hallatszott az ajtó mögül, s a földbe rótt lépcsőfokon fölemelkedett, kióvakodott félig-meddig egy asszony. Nyakán csecsemő.

– De hát itt lakik? – firtatta a férfi. Az asszony nem felelt, a földre nézett, s meztelen lába ujjával egy fűcsomót kaparászott. Aztán fölkiáltott:

– Józsa bátya!

Vagy háromháznival odébb, egy félig hamvába holt tűzrakás halovány parazsa mellől fölemelkedett egy emberalak. Lassan közeledett. S vele, mellette, mögötte más alakok is megmozdultak a sötétben, közelebb húzódtak, még feketébb, néma árnyak a kunyhók árnyékában.

Egy mellig-érő-szakállas vénember ért ki Benedek elé a holdfénybe.

– Uram – hajolt meg a férfi előtt –, ez a lány jövevény. Úgy leltük a nádasban, vagy félhalva. Azt mondta, onnan jöttek – bizonytalan mozdulattal dél felé, lefelé mutatott.

– Aztán? Kikkel jöttek?

– Azt mondta, anyjával jött, de az elpusztult a menekülésben. Mi befogadtuk. Mert fölégették őket. Mi befogadtuk.

– Hát akkor...

– De most keresni fogják – mondta az öreg, s néhány szálát lassú mozdulattal összedobort a szakállából. – Keresni fogják. Tudjuk mi azt. Pistika – a kecske mellett álldogáló gyerkőc felé intett – látta. A kecske után nézett. S látta a katonát.

– S most nem akarják visszavenni a lányt? Hísz nem is volt várbeli a katoná!

– Nem tehetjük, uram. Itt már csupa asszony, gyerek, vénember van. S akit egyszer keresnek...

– De hallja kend! Miért keresnék? Értsen a szóból! S a lánynak kimarjult a karja, nem mehet egy tapodtat sem.

Az öreg csak ingatta a fejét. – Mi tartottuk. Derék kis lányka volt, nem mondom. Tán egy kicsit megháborodott a nád közt, mert ha maga van, beszél, táncol. De különben csendes, jó lányka, dolgos. Mi tartottuk. De nem tehetjük tovább. Ha itt marad, oda kell adnunk, uram.

Benedek eliszonyodott. – Odaadnák? – S kitört: – Hát akkor én küldöm kentekre nem a törököt, de a hajdút, lelketlen istentelenek! Dugják el! – s megkapta a kardja markolatát.

Akkor már a vénember ott térdelt előtte a földön.

– Uram! Uram! Két esztendeje is a mocsárban bújtunk, felégettek minket is! Öljön meg, uram, úgyis vén vagyok már, verjen által a kardjával! A férfinép odavan, elvitték, elbujdosott, itt már csak a csecsszózó él, ha él! Uram! Kását adtunk a jövevénynek, kását, halat...

Benedek hátralépett. – Keljen fel kend! – mondta. – Nem röstelli fehér szakállával seperni a port? – Aztán még egyszer a kardjára ütött: – Hát a Dunába fojtsam?

Nem szólt senki. Az öreg csak ült a földön, maga elé nézett. Fölfelé fordított, ráncos, szürke talpát, ahogy a bő gúnyából előbújt, élesen világította meg a hold. Körülöttük meg-meghullámlottak a keszeg emberi árnyak a sötétben.

Benedek hirtelen megfordult, körülnézett. A lány oldalt kucorgott, kívül a körön, szótlánul. Még egy pillanatig habozott a férfi, azután gyorsan, mielőtt meggondolná magát, megfogta a keskeny gyermekalakot: föltette megint a lóra, ő maga mögéje ugrott, s csettintett. Ez volt az egyetlen hang, azután már csak a ló dobogása hallatszott.

A férfi egy pillanatra hátratekintett. Néhány sárkúpac között néhány mozdulatlan, elmosódó fehér arc, amint utánuk bámul – ennyit látott.

Egész éjszaka mentek. Át kell kerülniök a Dunán. Hátha a katonák mégis... De hogyan kockáztassák meg az átkelést? Benedek érezte, hogy a gyermeknek vacog a foga; különben csendes volt, nyilván a láz rázta. Próbálják a tutajt? Vagy úsztassanak át? Gázlót keresett.

Néhány kiöntésen átgázoltak – szügyig ért a víz, nem tovább –, aztán a ló beleereszkedett a nagyágba. Csöndes volt a víz, a levegő meleg, egy óriás fűzfa lelógó gallya megsimította Benedek fejét, s nedves végével arcába suhintott, amint nekivágtak a folyónak. S már úszott is a ló. Körös-körül semmi, csak a víz kápráztató, nyugtalan s mégis állandó csillogása a holdfényben, ami úgy leköti a szemet, hogy nem bír fölemelkedni, nem bír másra tekinteni, csak meredten tapad a tükrös ragyogásra, mintha a hullám milliomnyi, vonagló pikkelyét számlálná.

A ló a folyó közepe táján fújtatni kezdett, de átértek baj nélkül. Benedek visszafülett. Mintha az elhagyott túlsó parton valami mozdulna. Nem. De mégis.

Éppen csak addig várt, amíg a ló kifújja magát, aztán tovább.

Hajnalfelé köd ereszkedett rájuk. A lány aludt, vagy tán elalélt, halkan nyöszörgött. Benedek feje előrebillent. A teljes ködben ott látta felemelkedni a ló nyakánál azt a régen elfelejtett vigyorgó arcot, Nótás Ferencét. Olyan közel volt hozzá, hogy látta: mozdul a szája, a két sarka felfelé görbül, hallotta, tisztán hallotta a hangját:

*Magasra vette forgó szerencse:
Szaradzajkának állott jó Bence.*

Benedek összeszorította az öklét, s már emelte, hogy belesújtson ebbe a tátott szájú nevető arcba – amikor felriadt. A ló megzökkent alatta. Köd. Szürkés-lilás gomolygás. Sötét cserjeárnyak. S oldalt, alig kivehetően, egy alak, emberalak. Lovas. Az is áll.

Benedek a hajnali ködben, nyergében az idegen leánygyermekkel, három szívdobbanásnyit habozott. A három szívdobbanás ez volt:

Első: török lovas. Páncéltalan, könnyű gúnyás.

Második: villan a sisakja. Vallon vértés.

Harmadik: sisakja van, de páncéltalan. Huszár.

Huszár volt. Ez már Magyarország.

Mándy Iván

NEMES NAGY ÁGNES: SÉTÁLÓ PALOTA (REGÉNYRÉSZLET)

Lektori jelentés

Nemes Nagy Ágnes a *Nyugat* után fellépő ún. negyedik költőnemzedék egyik legmarkánsabb, legerőteljesebb egyénisége. Kötete, a *KETTÓS VILÁGBAN* kész, kiforrott költőt mutat. Egy gyötrelmesen vívódó lélek bontakozik ki előttünk ezekből a versekből, és már itt érezni az erős epikai tehetséget, amit leginkább az *ELÉGIA EGY FOGOLYRÓL* c. hosszabb költeménye jelez. Ez a hajlam a regényszerű ábrázolás felé még inkább jelentkezik a kötet után megjelent *MIHÁLYFALVI KALAND* című verses regény töredékében. (A *Csillag* hozta két részletét, a többi aligha a költő hanyagságából maradt el.) Ahogy itt helyzetet, alakot jellemzett, tömören, a sűrített ábrázolás eszközeivel, az már mutatta a készülő prózaíró. Akárcsak a villanásszerű, drámai párbeszéd.

S itt, a *SÉTÁLÓ PALOTA* első fejezeténél sincs az az érzésem, hogy egy olyan költő prózáját olvasom, aki ebből vagy abból az okból kirándul a regényírás területére, akitől tehát a próza végeredményben idegen.

A török kor világát mutatja be ebben az írásban Nemes Nagy. A jó író ösztönével egy hétköznapi figura, Benedek sorsán keresztül. A továbbiakban föltehetően szintén Benedek sorsában, történetében tükröződnek a történelmi események.

Mindjárt az elején meg kell mondanom, hogy magával Benedekkel egy kis baj van. Az helyes, hogy hétköznapi figura. Hanem kissé élettelen is. Mindjárt az elején többet kéne megmutatni belőle, jobban kellene éreznünk, hogy tulajdonképpen ki is ez a Benedek. Valójában keveset tudunk róla. Ezt a hiányérzetet még csak növeli az olyan általánosító, összefoglaló mondat – mégpedig mindjárt az első öt-hat sorban! –, hogy „Benedek torkig volt Budával”. Mondom, elsősorban úgyszólván még nem is tudom, ki ez a fiatalember. Azt se tudom, hogy tulajdonképpen mi van Budán. (Az, hogy ott a török, így önmagában még elég általános valami.) És végül nem tudom, de sejtetem sincs, hogy Benedek miért van torkig Budával.

A stílus a későbbiekben jellegzetesen ábrázoló stílus, tehát az ilyen odaragasztott általánosító mondat egyébként is idegen az írás szövetétől.

Ami a továbbiakból kitűnik és ami igazi regényt ígér, az az, hogy alak, táj, kor együtt él, együtt lélegzik. Nemes Nagy Ágnes sem a tájat, sem a kort nem kulisszaként tologatja, nem is magyarázza, hanem Benedeken, az eseményeken keresztül ábrázolja, bemutatja. Egyébként is az író soha nem áll alak és olvasó közé.

A kort szerencsésen behozza a lány feltűnésével, a törökkel való bajvívással. A párbaj leírása talán éppen a túlrészletezettsége miatt kissé stilizálnak hat – tömöríteni, sűríteni kéne. Ezután jön a fejezet legkiemelkedőbb jelenete. Amikor Benedek hazaviszi a lányt a falujába, akit aztán nem akarnak befogadni a töröktől való rettegés miatt. Elpusztult világ, elpusztult emberek, kiégett érzések, ahol már nincs helye szeretetnek, szánalomnak, csak valami rettenetes állati rettegésnek. – És mindez néhány oldalba sűrítve. Majd még egy bravúr. Ahogy az író ismét az alakon keresztül bemutatja a szétrombolt országot.

„Benedek a hajnali ködben, nyergében az idegen leánygyermekkel, három szívdobbanásnyit habozott. A három szívdobbanás ez volt:

Első: török lovas. Páncéltalan, könnyű gúnyás.

Második: villan a sisakja. Vallon vértés.

Harmadik: sisakja van, de páncéltalan. Huszár.

Huszár volt. Ez már Magyarország.”

Az író stílusa tiszta, világos, helyenként költői képekkel. („...egy-egy kisebb bokor előreszalad a fű közé”, a hasonlat második fele a házőrző kutyával bár pontos, reális, de éppen magyarázós volta miatt leesik, hétköznapivá lesz az, ami az előbb költői volt.) Viszont némileg erőltetettnek találok, hogy Benedek megéjszakázik a bokorban. Végül pedig igen ügyes ötlet, hogy Benedek apró versikékkel persziflálja önmagát, és ugyanakkor egy másik alakot, Nótás Ferencet is érzékeltet. De meg kell jegyeznem, hogy a versikék frissebbek, ötletesebbek is lehetnének.

Egészbe véve a fejezet olvasmányos, jó regényt ígér.

1954. okt. 26.

Mesterházi Mónika

RÁBÁRÓL, SZEMÉLYES

Nem hittem, hogy az utolsó emlék alatt találok mást, mint azoknak a helyeknek a lenyomatát, ahol utoljára találkoztam vele. Az utolsó emlék olyan szörnyű volt, hogy sokáig csak ez maradt. Tüdőgyulladásal feküdt a Nyíróben, a slejm fel-le szánkázott a hörgőim, de egy tisztességes köhögésre már nem futotta az erejéből; mikor épp megkönyörültek rajta, valami géppel leszívták, amúgy nem enyhített a kínján, hogy volt ott vele-szolidáris szemtanú. Volt viszont egy szobatárs is, unalmában minden kinyöszörgött mondatomra rávágott valami cinikusat. „Vigyázzon magára!” – „Nem tud.” – „Jobbulást.” – „Neki már mindegy.” Ez adta a párbeszédet, mert ő már nem szólt semmit, talán érzékelt, ki van ott, talán nem. Nagy szeme kidülledt, és ez egyben a legutolsó emlékem is, mert sajnos mikor búcsúzóul, már kabátban visszaléptem az ágya mellé, fekete kabátom láttán valami iszonyat ült ki az arcára.

Erre a látogatásra már biztosan semmi szükség nem volt, de vajon a többire? Valami tehetetlenség vitt hozzá két-három hetente, egy éven át. De ő keresett, ő hívott föl egy decemberi este, illetve éjjel fél háromkor, abban a meggyőződésben, hogy délután van, és neki nem hozták az ebédjét. Ő tehetett róla, nem én. Későbbről, naplójegyzetből olvasom: „Nem tudom fölidézni, mikor volt, hogy egyszer csak Saint-Exupéryre és A KIS HERCEG-re hivatkoztam: a róka, mint megszelídített lény, már felelősség, hogy ne engedje el. »Én is most megfogom a maga kezét, hogy ne engedjen el.«” Ha valaki ismerte, nem volt az a vallomásos alkat.

A róla szóló levélváltásban ugyanaz ismétlődik sokaknak, sokszor. Nem jó neki a kerületi otthonban, haza szeretne menni, de nyilván nem élhet egyedül. Nagyon sok perc mobiltelefonon, ugyanerről, illetve sokak véleménye, ítélete, kétkedése. Magáról az otthonról is találtam valamit a feljegyzéseim közt.

*Ott hagyod, megint ott hagyod
egy helyen, ahol vécére se mennél,
mert nem a rokonod,*

*a szűk, hideg, neonfényes szobában
a vacogó nyárban fekszik hanyatt,
tetőablak van, ráccsal,
és nincsenek madarak*

*odanyúl az ágya mellé
ahol a könyvei helyett a fal,
ahol a festményei helyett
neonfényt pislog a falon az olaj*

*ez a rokonok igazsága
ez az orvos igazsága
ember az, aki enni kap
abban a protekciós skatulyában
nem fér el a szabad akarat*

Ebben a nyugdíjasotthonban, illetve gondozóházban a tetőablakos szoba már a második, az első egy kétágyas volt, ahol egyedül lehetett, mégis bezárva, nagyon kevés tárgyával. A kivételezettség zavarta. Feljegyzéseim szerint: egy repülőtiszt révén érte el, hogy valamelyest elismerjék, mert az itteni kiváltságai miatt, meséli, nem fogadták a köszönését. (Jóval korábbi emlékem: könyvesboltban, irodalmi rendezvény előtt próbáltam neki köszönni, de teljesen befordult a könyvespolcba, hátha mégsem akarnám észrevenni, de megvártam az alkalmat; valóságaink eltérőek.) A nyugalmazott tisztnek egy magyar pilótáról mesélt, aki mikor látta, hogy az ellenséges angol gép kifogyott a munícióból, mondta, megdöntötte a szárnyát, és hagyta őt élni. Mikor ezt meséli, könnybe lábad a szeme. A pilóta nem hallott erről, de értékeli, hogy ő ilyesmiről tud. Én is kérdelem: honnan? Ő: hát az ember ezt tudja. Még elmeséli, hogy valaki kérdezte tőle, ismeri-e a csender szót. És újra: „ezt az ember tudja”. Kérdelem tőle, hogy és a szender? Persze, tudja, hogy egy lepkeféle.

A kiváltságai a kisebb és sötétebb szobában megszűntek. Egyre sürgetőbbek kerül szoba, hogy hová mehetne máshová. Az irodalmi család az elegánsabb időotthonok és a házi ápolás, az ún. erdélyi asszony intézménye között ingázik, bár kevés beleszólással. A lakását nem ajánlhatja fel, hogy valamilyen elegáns intézménybe költözzön, mert „szavam köt”. Amúgy is vágyik vissza a lakásba. A sorsáról nevelt fia dönt. A házi ápolás szerinte törvényellenes. Nem úgy, mint a paraszolvencia.

Az otthonban valahogy mégis a lázadás szelleme élte, egyik korai látogatásom során diktálja utolsó versét, amelyet addigra csiszolt négysorosra. „*Leraktak engem, mint egy csomagot. / Irányítószámot, címet se kapott. / A forgalomból kiesően / kallódik a címkeresőben.*” Hibátlan, modern vers, a négyre rímelő öt szótag kifejezetten a nála fiatalabb költészet hatása.

Valamikor ősz elején hazaköltözhet a lakásába, huszonnégy órás ápolás mellett (amelyet egyetlen ápolónő teljesít, a várható teljes kifáradással). A hálókuckóját, ahonnan a kertre nyílt az ablak, át kellett engednie az ápolónőnek, és pár kisebb kellemetlenség és a romló fizikai állapota miatt ez is nyúglódás, és nincs meg a vágyott távlat, mint

korábban, az otthonból nézve. De mégis a festményei között fogadhatja a látogatókat. November tájékán egyszer csak egy elfekvőben találja magát, ahonnan régi tanítványa, könyvei kiadója hozza ki, saját felelősségére. De hamarosan újra kórház, tüdőgyulladás, amiből már nem épül fel.

Az ápolása, az ellátása túl sok személyes érdeket érintő részletet tartalmaz, nem hiszem, hogy szeretné, ha ezek fennmaradnának róla, de a lehető legáltalánosabb kérdést is érinti, az öregedő társadalom betegellátását, ami más országokban munkát jelent a fiataloknak, adóból levonható szolgáltatást a családoknak, és nem egyetlen személytől, hanem valamilyen szervezettől való függést az öregeknek.

Nem akarom összekeverni, összesmosni a költő alakját a beteg emberével, ehhez a kettőhöz jártam, egyszerre. „Bizonyos dolgokban sokkal természetesebben viselkedik, kendőzetlenebbül. Ugyanakkor nála is, mint sokaknál ott az a megkonstruált (védhető) személyiség.” Ezt az első látogatásaim után írtam. A versek végig foglalkoztatják, de valamikor november elején meséli, „az utóbbi hónapokban hiányzik belőlem az indíték”. „Ez még visszatérhet.” „Visszatérhet. Talán vissza is fog. De erőltetni nem érdemes.” Rosszul lát, írni nem is tudna. Felvetem, hogy diktálhatna. Igen, de „hiányzik az íráskép”. Ezekben a dolgokban teljesen pontos, pedig a valóság egyre inkább keveredik benne a víziókkal, a frissen hallott információ a saját emlékekkel. (A féléber tudat működését, érzékeléseit, asszociációit számos versében alkalmazta, tudatosan. Talán könnybe belesiklott ebbe a tudatformába.)

A végén már nehezebb a beszélgetés, „szinte végig én beszéltem, a világon mindenről, ami az eszembe jutott”, írtam egy másik látogatónak, aki azonnal válaszolt, „én is összehordok tücsköt-bogarat”. Őt-hat irodalmi barát személyesen látogatja, páran telefonon tartják vele a kapcsolatot, még többen érdeklődnek. Olyan emberek is leveleznek és telefonálnak az ügyében, akik korábban ízlésbeli, politikai vagy más feszültségek miatt kerültek egymást.

Utólag úgy gondolom, egy kicsit mindannyian lényekké egyszerűsödünk vele és körülötte.

Kántor Péter

TALÁLKOZÁS EGY RÉGI NAGY HARCOSAL

I. m. Orbán Ottó

A Rádióújságból néztél rám: Megismersz? –
Konok, barátságtalan tekintetű férfi,
egy láthatatlan, kemény ellenfélre várva,
a szája szigorúan összezárva.

Ki ez? De hiszen ez te vagy, Ottó! Váraj csak,
a te verseidet szavalják mindjárt!
Hogy megváltoztál, öregem, alig ismerek rád,
de a rögeszméidben lüktető lázat a versek majd visszahozzák.

Itt minden a régi, és mégis minden egész más! Egyszerre új és régi.
S bár ragaszkodna halálig néhány szép illúziójához az ember,
a legtöbb elköltözik tőle, mint a felnőtt gyerekek a szülői házból,
és csak nézünk utánuk meredt szemmel.

Emlékszem egy napra: New Yorkból jöttél meg éppen, fejedem új,
nagy, vakítóan hófehér prémkarimás farmerkalapod.
Az egész szerkesztőség tátott szájjal bámult téged,
az Amerikát járt büszke, glóriás alakot!

Hol az a kalap? És azok a régi szerkesztőségi tagok? Szanaszét mind,
aki van még, de egy jó részük már letűnt, akár a korszak,
hátrahagyva hírt, nevet, sok-sok papírhegyet –
lábjegyzeteket, amik tegnap még világra szóltak.

Nagy harcos, te mindennap kiálltál megküzdeni a nap zászlajáért!
A naptár felmutat, elejt, beépít, valahová leprésel.
Egykor vágyaktól dúltabb, esendőbb volt az arcod, közelebb,
most egy színész furcsa, mély, rekedtes hangján éltet az éter.

2006. május–2014. augusztus

Sopotnik Zoltán

ORBÁN OTTÓ / FILM / MOSZKVIC / MATT

Vegyünk fel két tetszőleges pontot
a világban: hogy melyik a kelet-európai,
azt a hiányérzet mondja meg. A kétely,
a keserű-derűs szorongás, amitől
egymásnak esnek a dicső Moszkvicok
egy kiégett fantasztikus filmben. Vagy
Ladák. Már olyan messzire vannak,
nem is tudom hirtelen megmondani.
A kétely meg a szorongás persze
nem csak a kocsikat roppantja össze,
roppant az mindent, ami ártatlanul
rezonál rá, ami/aki naivan szenzitív,
mert mást nem tehet, amikor mindennek/
mindenkinek szocialista árnyéka van.
Hiába építenek a világyűrbe telepeket,
akkor is. Amikor még az asztronauták

is feljelentenek, és Erika írógépek csattognak a Tejúton. Sok milliárd leütés, és nálunk a Földön letépett körmökből építenek szobrokat. A híradóban azért egészen mást mutatnak – legalább tíz évig hittem azt, hogy csak Irán és Irak háborúzik, meg két szovjet sakkozó, senki más. Ki tudhatta akkor, hogy van az országban egy improvizatív fura alak, aki, még el sem kezdődik a mérkőzés, mínusz lépésekből kemény mattot ad. Ráadásul nem is sakk tudós, vagy nem úgy.

ORBÁN OTTÓ / FILM / LÉPCSŐK

Vegyünk fel két tetszőleges pontot a világban: hogy melyik a kelet-európai, azt a hiányérzet mondja meg. Lépdetek az ország lépcsőin, botorkálok szűrős lépcsőházaiban, verem mankóimat suta korlátaihoz. Nem vagyok házmester, de át tudom érezni a büntudatot, a szégyent, hogy megint javítani kéne, de leszáradnak a szerszámért nyúló kezek. Amik meg kinőnek helyettük, inkább a közeli kába rendőrőrsöt hívják fel mentális telefonon. A szocialista mennyezet majd később természetesen leszakad, de perpillanat még a büntudat meg a szégyen. A huszadik század habarcsa. A háború a spájzban is háború, a stelázs in meg lejátszhatók a legnagyobb csaták. A csipkelekvár teteje a párttitkár lehelete miatt penészes, mondják a szomszédok suttogva. Akár a kávéházban, ültem valaha egy kórházi ágyon, elhittem egy világot, rögtön univerzummá nőtte ki magát. Azóta félek, hogy a spiritualitásba poloskát szereltek a jól képzett ügynökök. Nem biztos, hogy a politika küldte őket. Hanem. És itt a vége. Futok vele döcögösen: medréből kilépő folyó vizén, lakástűzön át.

ILLYÉS GYULA ÉS VAS ISTVÁN LEVELEZÉSÉBŐL

Közreadja Illyés Mária

Illyés Gyula és Vas István levelezéséből ketjük hagyatékában összesen 73 levél maradt fenn. Az első húsz mind Vas-levél, nincs meg Illyés válasza. Ezek 1933 és 1943 között általában versküldemények kísérőlevelei, előbb a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* szerkesztőjéhez. A jelek szerint Illyés közvetítette Vas István verseit Babitshoz. Az első megszólítás még „*Kedves Illyés!*”, a második már – négy évvel később – „*Kedves Gyuszi!*” A háború után megfordul a helyzet: Vas István dolgozik szerkesztőként, a Révai, majd Szépirodalmi Könyvkiadónál, és többnyire tőle várt fordítások ügyében fordul Illyéshez. A fennmaradt levelezés a hatvanas évektől válik kölcsönössé. Az első Illyés-levél dátuma: 1960. július 10., Vas István verseskötetét, a RAPSZÓDIA EGY ŐSZI KERTBEN-t köszöni meg.

Új könyveiket rendre elküldték egymásnak, a levelek többsége ezt nyugtázza. Az ebből az időszakból származó levelek egy része már megjelent a *Holmi*ban VAS ISTVÁN LEVELESLÁDÁJÁBÓL címmel, Monostory Klára szerkesztésében, három részletben (1992/4., 1994/8., 2001/7.). Ezek a *Holmi* honlapján is elolvashatók. A mostani, új válogatást öt korábbi Vas István-levéllal egészítettük ki.

Az itt közölt levelek egy kivétellel mind kézzel íródtak. Az Illyés-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Vas István-hagyatékban maradtak fenn (OSZK FOND 424/1332), fénymásolatukból gépelt szövegüket, valamint Vas István leveleit az Illyés-hagyatékból Illyés Mária bocsátotta rendelkezésünkre, és látta el jegyzetekkel.

A szerk.

Vas István Illyés Gyulának

1937. szeptember 7.

Kedves Gyuszi!

Csatoltan küldök egy verset.¹ Érzésem szerint jobb, mint a Nyugatnál elfogadott versem, a „Tavaszi délelőtt”.² Tudom, hogy kényes téma, de ne haragudj rám azért, ha nem sikerült, mert ez esetben olybá veendő, mintha meg sem írtam volna. Most első és friss hangulatom, hogy vagy egész rossz, vagy pedig nagyon jó. Hát majd Te eldöntöd.

De ha jónak találnád, úgy ezúttal fontos volna számomra, hogy a legközelebbi számban jöjjön. Egyrészt, mert az élmény annyira eleven még, hogy a vers esztétikai értékétől függetlenül fontos volna számomra kinyomatva tudni. Másrészt éppen ezért nem tudom, hogy később ki merném-e adni. Nagy tolkodásnak veszed, ha már csütörtökön felhívlak (mostanában sokáig kell dolgoznom az irodában), hogy mi a véleményed erről a tákolmányról?

Ne haragudj ezért az ideges zaklatásért, de ez a vers csakugyan lelkemből lelkedzett gyönyörű? torzszülött? magzatom.

Muca³ kezét csókolom, Téged sokszor üdvözöl

híved és barátod
Vas István

¹ A HALÁL FLANDRIÁBAN / EGY RÉGI LANDSKNECHT-DAL NYOMÁN nem jelent meg a *Nyugatban*, és Vas István életműkiadásában sem szerepel.

² Vas Istvánnak 1937-ben két verse jelent meg a *Nyugatban*: ÉNEK A MAGÁNYRÓL (1937/6.); SZEPTEMBERI VALLOMÁS (1937/10.).

³ Illyés Gyula első felesége, Juvancz Irma.

Vas István Illyés Gyulának

[Postai bélyegző: 1940. március 16.]

Kedves Gyulám!

Villon-fordításom (a *Grand Testament*), amelynek elejét Te is láttad, a közeljövőben kijön, mégpedig az *Officinának* abban a kétnyelvű sorozatában, melyben a Horatius Noster, Herakleitos, Vergilius, Catullus.

Mínthogy a sorozatban már szokássá vált, hogy nem maga a fordító ír bevezetést, nálam is másnak kell írnia. (Amit különben magam is jobban szeretek.) Volna is valaki, filológus, akit nagyra becülök ugyan, de mégis sokkal jobban szeretném, ha Te hitelesítenéd bevezetésseddel a fordításokat. Először is, mert gondolom, a Te Villon-képed jobban egyezik az enyémmel, másodsor, mert bár a Sziget-kört¹ nagyra becülöm, nem szívesen kelteném azt a látszatot, hogy közējük tartozom.

Mivel emlékszem, hogy fordításom Neked tetszett, s tudom, hogy Villont szereted, mindenesetre megkérdezlek, nem volna-e kedved és mondanivalód egy Villon-tanulmány számára? Ha igen, kérlek, gondold meg azt is, mennyit kérsz érte többektől,² akiknek még nem említettem nevedet, amíg nem tudom, hogy gondolkodol a dologról.

Mínthogy a döntés sürgős, kérlek, adj nekem mindenesetre minél hamarabb valami értesítést. Én található vagyok ma, szombaton du. 4–9 és holnap, vasárnap de. 11-ig és du. 4–5 1215-06 alatt, hétfőn de. 9–1/2 1 1353-78 alatt.

Szeretettel üdvözöl

igaz híved
Vas István

¹ A Sziget-kört Hamvas Béla és Kerényi Károly alapította 1935-ben. A *NAGY TESTAMENTUM* 1940-ben Honti János bevezető tanulmányával jelent meg az *Officina* Kiadónál.

² Nyilván elírás a kéziratban.

Vas István Illyés Gyulának

Ngs. Illyés Gyula szerk. úrnak / Magyar Csillag szerkesztősége / Budapest V. Vilmos cs. út 34.

Budapest, 1943. január 3.

Kedves Gyula!

Ne haragudj, hogy kéréssel, ill. kérdéssel zaklatlak. Eddig természetesnek tartottam, hogy hosszú-hosszú ideig nem jövök a Csillagban – gondoltam, hogy ezt nem irodalmi

szempontok okozzák. Most, hogy néhány napi szabadságra hazaérkeztem, látom, hogy a M. Cs. utolsó számaiban olyanok is szerepelnek – s még hozzá sűrűbb tempóban, akiket ezek a nem irodalmi szempontok legalább annyira meghatároznak, mint engem. (Mondanom sem kell, hogy ezeket kitűnő és méltó költőknek tartom.)

Már most felmerült bennem az a gyanú, hogy az én verseimet éppen irodalmi mérték szempontjából nem tartod kívánatosnak a lapban. Ezt nem minden fájdalom, de minden harag és sértődöttség nélkül tudnám tudomásul venni. Viszont kínos érzés számomra elgondolni, hogy esetleg ilyen körülmények közt várom verseim megjelenését, és zaklatlak Téged is küldeményeimmel és sürgetéseimmel. Kérlek tehát, ha így áll a dolog, írd ezt meg nekem őszintén és egyszerűen.¹

Én bevonulás után Vácra kerültem, onnan visszahoztak Pestre a Szt. Domonkos utcai gimnáziumba. Ez nagyon ronda hely, viszont csak átmeneti. Ezért, amennyiben írnál nekem, címezd, kérlek, haza, úgy előbb-utóbb biztosan megkapom.

Ne haragudj!

Szeretettel üdvözöl és boldog új évet kíván

igaz híved
Pista

NB. Három versed nagyon-nagyon szép!² És a rímelésük! Büszke volnék rá, ha múltkori vitánknak valami közvetett befolyása lett volna ezekre a remek rímekre. Ezért ne haragudj!

¹ Vas István-versek a *Magyar Csillagban*: VÉRSZÍNŰ MOST A VILÁG, 1942/3.; A BOA ETETÉSE, 1943/3.; BOLDOG HÍRADÁS, 1943/17.; A NYÁR MŰHELYE; ŐSZI STANCÁK; SZÍVTELEN BÚCSÚZTATÓ, 1943/22.; VERS, 1944/5. Írásai a *Figyelő* rovatban: Nadányi Zoltán: BOCSSÁSS MEG, 1942/5.; Kosztolányi Dezső: ÁBÉCÉ, 1942/7.; Rónay György: TE MONDJ EL ENGEM, 1942/11.

² Illyés Gyulától a következő versek jelentek meg a *Magyar Csillagban* 1942 második felében: SZÁZ ÉV MŰLVA; AMI MEGMARAD; TOLNAI ERDŐ, 1942/7.; FELÉBREDEK; CSAK NE KELLJEN HALÁLBA MENNI; ÉGY KIS SZÉL; ÚJÍTÓ HALÁL; FÁJDALOM, 1942/14.

Vas István Illyés Gyulának

Gépirat a Szépirodalmi Könyvkiadó fejleces papírján, boríték nélkül

Címzés: Budapest / Józsefhegyi u. 9.

Budapest, 1951. február 7.

Kedves Gyulám!

Következő munkáim közé tartozik egy Heine-kötet szerkesztése. Tudom, hogy a németet még költőben sem szereted, s valószínűleg Heine sem tartozik kedvenceid közé, de hátha e tekintetben megváltozott az ízlésed – én legalábbis így jártam vele. Azonkívül azt látom, hogy te a legfantasztikusabb fordítási feladatokat is meg tudod oldani, s Heine olvasása közben többször bukkantam olyan versre, amelyről az volt a véleményem, hogy neked való. Kérlek, értesíts gyorsan, vállalnál-e Heine-fordítást, s ha igen, mihez volna kedved.¹

Nagy szeretettel üdvözöl

Pista

P. S. A román antológia nemsokára megjelenik.²

¹ Vas István – többek között – a következőket írta A FÉLBESZAKADT NYOMOZÁS kettejük kapcsolatát elemző, 29. fejezetében Illyésről: a „*legironikusabb költőnk [...] magában is van [...] bizonyos heinei vonás [...] minden témába és érzésbe, még a pátoszbba is tud iróniát keverni, mégpedig nem a bölcsen elnéző, Arany János-i, hanem a maróbb, heinei iróniát – nemcsak lírájában, hanem életében is*”. Illyés Gyula pedig ezt írta naplójegyzeteiben 1956 legvégén: „*Nem titkolom, az elmúlt események mélyen megráztak. Nemrégiben hallottam Heine legszebb mondatát: »A világ kettészakadt, s a repedés az én szívemen ment át.« Azt hiszem, hasznára van még az orvosnak is, ha megszenvedte maga is a bajt, amit gyógyít. Nem író, akinek nincs olvasója. Úgy tekintem magam, mint akinek ebben a pillanatban még nincs.*” A kötetben (HEINE VÁLOGATOTT VERSEI. Szépirodalmi, 1951) nem szerepel Illyés-fordítás.

² ROMÁN KÖLTŐK ANTOLOGIÁJA. Szépirodalmi, 1951.

Vas István Illyés Gyulának

1961. augusztus 24.

Kedves Gyulám!

Köszönöm kötetedet.¹

Örültem, hogy végre megjelent, annak is, hogy elküldted, s igazán kedves dedikációnak is.

Nilván a Kézfogások óta eltelt öt év – több, mint köteteid közt elmúlni szokott – s annak körülményei okozták, hogy ennek a kötetednek a jellege nem olyan egységes, mint a többié volt.²

Kárpótol ezért, hogy van benne egy csomó vers, gondolom, a legszebbek, legmélyebbek, amiket eddig írtál. Persze, a témájuk is szívemhez szól, de úgy tudod megcsavarni, hogy vele a szívünket is – ha nem haragszol az érzelmes kifejezésért. Ezek közül az irigylésre méltó remekművek közül is legjobban szeretem a Kháron ladikját.

Ízetlenség volna, ha sikert kívánnék a kötetedhez – de a gratuláció és a köszönet talán helyénvaló érzés.

A régi szeretettel üdvözöl

híved

Vas István

¹ ÚJ VERSEK. Szépirodalmi, 1961.

² A kötet megcsonkításáról l. Domokos Mátyás: DÖLT VITORLA. = UÓ: LELETMENTÉS, 1996; és Illyés Gyula levele Hidas Antalhoz 1961. június 4.: „*A kötet korrektúráját valóban megkaptam, meg is csináltam egy fél nap alatt, azzal az érzéssel: ha ez a könyv mégis élni fog, épp csak a gerincét törték ki belőle, épp csak a nyelvét s szemét tépték ki. Igen, így vall nemzetjére, törtévéen vele is éppen az – de hát látható lesz ez valaha?*”

*Mert így csak árny lesz látható,
sas-szemű légy bár, olvasó!”*

Közölve: Új Írás, 1986/8.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

1963. március 19.

Kedves Pista,

Délben kaptam kézbe könyved, most este van.¹ A délutánt veled töltöttem. Milyen érzésekkel is? Először, mikor fölnyitottam, egy megnevezhetetlen öröm, amit arra analizáltam, hogy ilyen szokott még gyerekkoromban is meglegni, ha váratlan ajándé-

kot kaptam. Aztán az olvasás alatt nekem is visszajött ez a harminc év – de ez is inkább édes, mint bús fájdalmat keltve. Aztán az a jó érzés, mikor az ember hibátlan alkotást szemlél. Valami cinkosság, hogy íme, ezt bent is értem. S végül – ami várható volt – némi sovinizmus: ilyet is tudunk mi!

Most mit csináljak? Áldjalak meg? Gratulálok, boldog vagyok; légy szerencsés, kiérdemelted.

A régi barátsággal, szeretettel

Illyés Gyula

¹ VAS ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEI 1930–1962. Szépirodalmi, 1963. Dedikáció: „Illyés Gyulának a régi szeretettel, hálával, tisztelettel Vas István”.

Vas István Illyés Gyulának

1963. június 19.

Kedves Gyulám,

nem akartam megköszönni két drámádat, amíg újra el nem olvasom, márpedig csak most fejeztük be Illés Bandival új közös darabunkat, és a finisben legkevésbé éppen drámát tudtam volna olvasni.¹

De most az újraolvasás megerősített az első ismerkedésben kialakult véleményemben: „A különc” nagy drámai helyzeteket felvillantó, szép, nemes darab, „A kegyenc” pedig kivételes remekmű; kettős fénytörésű, szikrákat vető, végig izgalmas, különös, de hibátlan teljesítmény.²

Köszönöm, hogy elküldted ezt a könyvet, amely olyan személyesen fontos része egész oeuvre-ödnek.

Nagy szeretettel üdvözöl

régi és új híved

Pista

(Vas István)

¹ Vas István: RENDETLEN BŰNBÁNAT (Illés Endrével), 1963.

² Illyés Gyula: MÁSOKÉRT EGYEDŰL. Szépirodalmi, 1963.

Vas István Illyés Gyulának

1966. január 2.

Kedves Gyula,

köszönjük a Dólt vitorlát.¹ Izgalmas könyv – neveltetéses volna, ha dicsérő szavakat ejtenék róla. Talán csak annyit, hogy van benne néhány vers, aminél jobbat, szebbet – azt hiszem – nem írtál eddig, és ez nagy ajándék a Te pályádon, neked is, olvasódnak is. És még azt, hogy ami pillanatnyilag a legbátorítóbban hat rám a kötetedből, az az öröm a lírai definiálásban (nyilván nem kell magyaráznom, mit értek ezen), ami mostanában, úgy látszik, nem divatos a világlírásban. Gratulálok a kötethez, és ami mögötte van, az erődhez, a találékonysághoz.

Piroskával együtt Flórának is, neked is boldog új évet kívánunk

baráti szeretettel

Pista

Ui. Kedves Gyula, ha nincs már szükséged a „Gyilkosság a székesegyházban” kéziratára, megköszönném, ha visszaküldenéd, akár az Európa titkárságára.²

¹ Illyés Gyula: DÖLT VITORLA (Versek). Szépirodalmi, 1965.

² 1966-ban jelentek meg Vas István fordításában T. S. ELIOT VERSEI ÉS A GYILKOSSÁG A SZÉKESEGYHÁZBAN. Illyés Gyulát érdekelte a magyar fordítása, mert könyvtárában csak a francia fordítása volt meg.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 1968. május 26.

Kedves Gyula,

köszönöm gyönyörű Fekete-fehér-edet. Mondjam, hogy ez a legjobb köteted? Túl merész állítás volna. De talán ebben a legláthatóbb és legizgalmasabb az a – módszer? – kísérlet? istenkegyelme? – bátorság és erő, amellyel az elmúlt tíz évben olyan csúcokra jutottál, amelyeket nem sejthetett mögötted – vagy előtted? – még az a fiatalkori rajongód sem, aki én voltam. Hogy Te vagy ma a legérdekesebb és legmodernebb magyar költő (azt már nem is említem, hogy a legnagyobb), ezt minden elfogulatlan versértő tudja. És annyit talán meg merek kockáztatni, hogy tíz legnagyobb versed közül három-négy ebben a kötetben található – elég nagy szó.

Ilyen erőt kíván továbbra is (és hozzá jó egészséget)

szerető üdvözléssel
Pista

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 69. május 19.

Kedves Gyulám!

Köszönjük a Kharon ladikján-t.¹ Én egyből elolvastam – most Piroska vette át. Azt hittem, ismerem, de találtam benne néhány új részt is. Egyáltalában, az egész még sokkal újabb, gazdagabb, mint hittem. Nagyszerű könyv. Én nem olvastam Boethius Conso-latióját, de amennyire utókorából (pld. France-ból) ismerem, annak lehetett olyan hatása, amelyet a Te könyved érdemel.

És hát a művészete – a nyelve! Sohasem voltál még ilyen lélegzetállítóan merész. Boldog író vagy.

Szerető irigységgel
Pista

¹ Illyés Gyula: KHÁRON LADIKJÁN. Szépirodalmi, 1969.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

Budapest, 1969. május 25.

Kedves Pista,

Köszönöm a biztatást, éppen rám fér.

Hadd adjam vissza rögtön a gratulációt. A nyáron olvasandó három-négy könyv mellé téve a Megközelítéseket,¹ még csak madártávlatból néztem s egy-egy sirály-lecsapással

élveztem a könyvet – hisz darabjait eddig is jól ismertem, de gratulációm máris felső fokú. Bámulom a gondolat és a kifejezés tisztaságát, bátorságát. Te dicsérsz engem stílusomért? Cseréljünk.

Piroskával együtt szeretettel öllelek

Gyula

Némi gyengélkedés miatt még Pesten vagyok, de rövidesen Tihanyban leszünk. Ha arra jársz, gyertek be egy tényleges ölelésre legalább.

¹Vas István: MEGRÖZELÍTÉSEK. Szépirodalmi, 1969. Dedikáció: „Illyés Gyulának és Flórának nagy szeretettel, Vas István”.

Vas István Illyés Gyulának

Budapest, 1969. augusztus 14.

Kedves Gyulám!

Gondolom, ismered az Európa Kiadó „Napjaink költészete” v[agy] becenevén Bikasorozatát. Mindenesetre küldök belőle mutatóba egyet, amelyiket részben én fordítottam.

Ezt a sorozatot, mint sorozatot, én szerkesztem. Arra törekedtem, hogy vershez való papíron, tipográfiával stb. adjuk ki – és azt hiszem, ez sikerült. Továbbá az volt az elgondolásom, hogy ebben a sorozatban ne a költőnek, fordítónak kelljen egy tervhez alkalmazkodnia, hanem azt fordítsa, akihez kedve van, és ne a mi nagyüzemi, futószerű módszerünkkel, hanem kisiparian babrálva, lehetőleg egy vagy legföljebb két költő egy kötetet.

Nem volna kedved ebbe a sorozatba egy francia költőt fordítani? Például Tristan Tzarát? Vagy akit akarsz (és aki még nincs nálunk munkálatban)? Egy kötet terjedelme kb. 1500 sor – és olyan terminusra csinálnád meg, amelyet kívánsz.

Ne haragudj, hogy tihanyi nyaralásodban zavarlak ezzel, de azt hallottam, nemsókára elutazol, és szeretném, ha addig elvi választ adnál, hogy választott költődet fenn tarthassuk számodra.

Szeretettel ölel

Pista

Illyés Gyula Vas Istvánnak

Tihany, 1969. augusztus 17.

Kedves Pista,

Köszönöm, hogy gondoltál rám is. A fordítói buzgalom azonban kihalt belőlem. Ha föltámadna, ha akadna, aki csábít még, jelentkezem.

Mikor az Új Írás fölkért, írjam le, melyik ifjú költőtől várok legtöbbet, rólad akartam írni. De letettem róla, félreértettek volna.

Mindkettőtöket szeretettel ölelünk

I. Gyula

Illyés Gyula Vas Istvánnak

1969. november 12.

Kedves Pista,

Azért nem köszöntem meg eddig kötetedet, mert – hátad mögött akartam csinálni. Ma olvastam föl a rádióknak – verseddel együtt – a mellékelt szöveget, a Kedves verseim rovatuk részére.¹

Nem tudom, mikor hangzik el; ha meghallgatod, idézd föl a hang mögé az embert,
a régi barátságával, nagyrabecsülésével

I. Gy.

¹ LEGKEDVESEBB VERSEIM, Vas István: NEM SZÁMÍJT. Elhangzott: 1970. január 1. Részlete megjelent: Földes Anna: A KÖLTŐ FELEL. BESZÉLGETÉSEK ILLYÉS GYULÁVAL. Szépirodalmi, 1986. 353.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 69. november 15.

Kedves Gyulám!

Nincs türelmem kivárni, míg saját hangodon hallom, amit rólam mondsz – elképzelhetetlennek érzem, hogy addig egy szót se szóljak.

Holott nem is tudom, mit szóljak. Mondjam-e, hogy mennyire megtiszteltél és megrendítettél ezzel a szavaddal? Szégyellném a látszatát, mintha feltételezném, hogy Te ezt nem tudod.

Nem tudom, kezredbe került-e az *És* okt. 4-i számában „Egy-két szó a versírásról” c. cikkem,¹ amelyben – mellékesen – megpróbáltam jelezni véleményemet az elmúlt 10-12 évedről? Ha igen, akkor el tudod képzelni, mit jelenthet nekem a Te dicséreted – még a nélkül a személyes történet nélkül is, ami baráti mozdulatod háttére, előzménye, telítője.

Ölel hű barátod

Pista

¹ Kötetben, először: A VERSÍRÁSRÓL. = Vas István: AZ ISMERETLEN ISTEN. TANULMÁNYOK 1934–1973. Szépirodalmi, 1974. 709–719.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 71. február 23.

Kedves Gyulám!

Eredetileg úgy gondoltam, hogy majd csak a könyved elolvastán írok Neked. De az olvasás lassabban megy, mint gondoltam, nemcsak a sok sürgős és aprólékos munkám miatt, hanem azért is, mert legtöbb cikked tartalma, de különösen a Te mondanivalód nagyon is közelebről érint valamit, ami most foglalkoztat (már ti. engem). A tetejébe még holnap elutazom Győrbe, és csak III. 1-re jövök meg.

Márpedig azt mégsem tehetem meg, hogy ennyi idő elteltével se köszönjem meg (Piroska nevében is, amíg ő maga meg nem teheti) a Hajszálgyökereket,¹ ezt a különös és személyes fontosságú könyvedet – azt, hogy elküldted.

Ha majd a végére értem, írok megint. És azt hiszem, akkor már tényleg le kellene ülnünk, beszélni róla, meg arról, amiről szól.

Addig is nagy szeretettel ölel

Pista

¹ Illyés Gyula: HAJSZÁLGYÖKEREK. Szépirodalmi, 1971.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 71. március 11.

Drága Gyulám!

Enyhén szólva nevetséges volna, ha arról akarnálak biztosítani, hogy a Hajszálgyökerek nagyszerű könyv – hogy mennyire tetszett neked. A Te prózád olyan fokra jutott, hogy szinte mindegy is volna, miről szól, úgy lehetne olvasni, ahogy verskötetet szokás – a témától függetlenül is. Erre szinte csábítod is az olvasót, a kötet szerkesztésével, sorrendjével, vagyis a (tematikai) vegyességével.

Eleinte csodálkoztam is a vegyességén – hogy miért nem csináltál egységes kötetet a főszólamból, a többit egy másik könyvre hagyva – aztán persze megértettem: hát még mi lenne, ha egységes volna!

Engem most mégis ez a főszólam érdekelt, emiatt olvastam olyan sokáig a könyvedet, mert olyan lassan, mert mindegyik ilyen cikkeden hosszan elgondolkodtam – írtam a múltkor Neked, hogy ez most közlőrl érinti azt, amit csinálni akarok.

Persze, maga ez a főszólam is éppen eléggé bonyolult, messze ágazó, túl messze is és sokfelé. Ha jó múltkor, amikor az uszodában olyan kedvesen mondtad, hogy kellene már egyszer beszélnünk erről, én talán kissé habozónak is látszhattam, a bonyolultságnak, a sokfelé ágazásnak ettől a tudatától volt – bár természetesen egyetértettem Veled.

Most, könyved olvasása után még határozottabban látom: igen, persze hogy kellene beszélnünk, még ha ezeket az elágazásokat aligha is tudjuk egy beszélgetésben érinteni – pedig engem ezek az ágazatok most mind szenvedélyesen érintenek.

Én holnapután megint elutazom, Frankfurtba, de megint rövid időre, a hét végére már itthon vagyok. De akkor sem akarnálak rossz időben zavarni – Te magad is mondtad, hogy idegzeted, kedélyállapotod elég változékony. És még enélkül is félnék a tolakodás látszatától. Kérlek tehát, hogy ha még mindig nem tartod fölöslegesnek, hogy beszéljünk, és időd, egészséged megengedi, hívj fel Te (151-856 – benne is vagyok a telefonkönyvben).

De addig is muszáj valamit megemlítenem. „Adottság és lehetőség”¹ c. cikked hol jelent meg eredetileg? Nem olvastam eddig. Ezt azért kell így külön megmondanom, mert a Kortársban (1969. 7.) megjelent „Mogorva jegyzetek” c. tanulmányom² egy részének gondolata, álláspontja nagyon hasonlít e cikkednek egyik gondolatához – ugyanezt a nézetemet most rövidebben és rosszabbul a Kritikában megjelent cikkembe³ is belefoglaltam. Nem plagizáltalak. De büszke vagyok rá, hogy ebben közel juthattam a Te gondolatodhoz.

Flóra kezét szeretettel csókolom, Téged ölel

Pista

¹ Az ADOTTSAĞ ÉS LEHETŐSÉG első megjelenése: *Kortárs*, 1969/3. Kötetben: HAJSZÁLGYÖKEREK. Szépirodalmi, 1971. 353–360.

² Kötetben: AZ ISMERETLEN ISTEN, 1052–1087.

³ Kötetben: KÉRDÉSRE KÉRDÉS. = AZ ISMERETLEN ISTEN, 1208–1218.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 71. november 15.

Kedves Gyula!

Köszönjük, Piroskával együtt, két új könyvedet. A Tiszták,¹ így mindenestül, hallatlanul izgalmas összeállítás lett, abból is kiválnak Borsos művei – a borítón lévő rajz döbbenetes, legjobb eddigi képmásod, még Borsos hasonló témájú dolgait is beleértve (a fényképekről nem is beszélve).

Az Abbahagyott verseket² már annak idején a Válaszban is nagyon szerettem, most, hogy újraolvastam, még többre tartom őket – és nem csak azért, mert ilyen szép, igazi verskötetben jelentek meg.

Talán hallottad, így-úgy, hogy nagyon beteg voltam – majdnem az egész nyarat kórházban töltöttem. Abbahagytam a dohányzást – magam sem tudtam, hogy ez ilyen katasztrófa lesz az életemben. Nemcsak hogy írni nem tudok, egy sort sem, de minden tekintetben valami tűrhetetlen apátia és tehetetlenség kerített hatalmába. Talán majd ebből is kikecmergek valamikor. Egyelőre még eltanácsolnak attól, hogy nagyobb emberi gyülekezetben megjelenjek – ezért nem láttam még a Bölcsek a fán-t.³

Flóra kezét csókolom, és ha látod, add át üdvözlétemet Ikának, akit a múltkor valamelyest megismertem, és csak most láttam, milyen kedves, okos, vonzó lény.

Téged minden szeretettel és jókívánsággal ölel

Pista

¹ Illyés Gyula: TISZTÁK. Szépirodalmi, 1971.

² Illyés Gyula: ABBAHAGYOTT VERSEK. Szépirodalmi, 1971.

³ Illyés Gyula BÖLCSEK A FÁN című komédiájának az ősbemutatója Pécsen volt, budapesti előadása 1971. október 15-én a Katona József Színházban.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 73. szeptember 2. [Bélyegző: szept. 22.]

Kedves Gyulám!

Köszönjük a Minden lehet-et.¹ E hét elején, egy körkérdésre válaszolva a Fekete-fehér-t emeltem ki, mint a korszak legmodernebb verskötetét. Szerencse, hogy akkor az új még nem érkezett meg: kétkörben [sic!] lettem volna.

Ami pedig a címét illeti, hadd másoljak ide egy mondatot a Nehéz szerelem (készülő) harmadik részéből, amelynek természetesen ugyancsak a főhősei közé tartozol: „Ma már, harmincnégy év múltán visszahallgatva, a játék mögött komolyságra vélek ráismerni: mintha még semmi sem volna eldöntve, mintha lehetne így is, úgy is.”²

Csak azért, nehogy azt hidd majd, hogy ezt a Te címedből plagizáltam. Csak arról van szó, hogy ugyanarról a személyről mondtuk.

Flóra kezét csókolom,
Téged szeretettel ölel

István

¹ Illyés Gyula: MINDEN LEHET. Szépirodalmi, 1973.

² Vas István: MÉRT VIJOG A SASKESELYŰ? Szépirodalmi, 1981. I. 166.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

1974. május 24.

Kedves Pistám,

Nemcsak magvukkal élnek frissen régiebb gondolataid, hanem a gyümölcshozamukkal is. Alig van, amit nem ismerek köztük, s újra-újra végigízlelem őket: öregebb-tanultabb ínnel tán még több üdítőbbet, erősítőbbet leve bennük, mint előszörre. Olyan ez a könyved is, hogy minden mást félretétet az ember szeme elől. Életműved egyik hídpillére a tanulmány. Így – a mély alap végett – okos volt fölvenned a Némethről írtakat.¹ Rákóczi-tanulmányod² is mennyit nyert az eltelt 26 évvel! Eszembe juttatta a kuruc hőskölteményedet...³ azt meddig akarod rejtegetni?

Egyszóval tartalmat s jó agy-vér-frissítést adtál egy hetemnek. Szívből köszönöm, s gratulálok, s ölelünk szeretettel mindkettőtöket

Gyula, Flóra

¹ Vas István: MAGYARSÁG ÉS EURÓPA – NÉMETH LÁSZLÓ KÖNYVÉRŐL. = UÓ: AZ ISMERETLEN ISTEN.

² Vas István: RÁKÓCZI EMLÉKIRATAI. = Uo.

³ 1937. november 26-án kelt levelében többek közt ezt írta Vas István Illyésnek: „Az eposzomra vonatkozólag már egyetértek Veled. Sajnos, egy illúzióval lettem szegényebb. De ne beszéljünk róla, csak kérlek, hogy a kéziratot azért őrizd meg számomra.” Talán erről van itt szó, de az említett eposz nincs meg sem az Illyés-, sem a Vas-hagyatékban.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 74. október 23.

Kedves Gyulám,

bizonyára tudod, hogy decemberben, amikor Te leszel „A hét költője”, verseidet én vezetem be a rádióban. Minthogy azonban „túlfutottam” az időn, egy-két bekezdést ki kellett húznunk a szövegemből – ezért is küldöm el Neked (mellékelve) eredeti kéziratomat, ill. annak másolatát. Sőt, ha nincs kifogásod ellene, valamelyik lapnak is leadnám.¹

Flóra kezét szeretettel csókolom,
Téged a régi barátsággal öllelek

Pista

Melléklet: ILLYÉS VERSEI ELÉ, gépirat, 4 o.

¹ Megjelent a *Népszabadság* 1975. január 1-jei számában.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

1974. október 28.

Kedves Pistám,

Ha majd öregedni kezdel, tapasztalni fogod, hogy az embert végül a jó is megrázza – tükröt tart az is elébe, kemény kérdésekkel. Sokra tartom mindenben a véleményedet, jótékonyan oldotta hát a kemény, az öngyötrő kérdéseimet ez a néhány lap. De hogy közöltesd-e – negyedik napja rágódom rajta. Én a véleményemet rólad eddig jobbadán hátad mögött terjesztettem – mostanában írtam is le néhányszor. Nem keveredünk így holmi „tzimboráskodás” látszatába a mindig rosszhiszemű tág nyilvánosság előtt? Tehát nem legyen a válaszom? Erre hajlok. De én a legvigasztalóbb emlékeim közé teszem el ezt az írásodat.

Mindkettőtöket mindketten a régi szeretettel ölelünk

Gyula

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 74. október 30.

Drága Gyulám,

köszönöm 28-i leveledet. És minthogy a „hajlani” igét használod, talán nem okvetetlenül okvetetlenkedés, ha mégis megpróbálom a „hajlásodat” befolyásolni, az igen irányába, a következő érvekkel:

1. A műsor csak december második felében fog a rádióban elhangzani, tehát kis cikkem amúgy sem jelenhetne meg karácsony előtt – ami időben mindenesetre meszebb esik a Te nyilvánosan is hallatott, kitüntető szavaidtól.

2. Ez év elején kénytelen voltam néhány mondatsort közölni, amelyek nem éppen cimboraságról vallanak.¹ Az idén nyáron elkészült (és a „harmadik nemzedékről” szóló) részben ilyesmire nem került sor, de az előttem állóban, a 35–36. év gondolati kavargásainak megfogalmazása közben valószínűleg folytatnom kell az első rész gondolatmenetét, s ezalatt – a cimboraság látszatával ellenkezőleg – könnyen a kenyérre kővel dobálódzó hálátlanság látszatába keveredhetem.²

3. Éppen ezért nekem volna fontos felhasználni az alkalmat, hogy tömören és egyértelműen megmondhatom véleményemet költészetedről, jelentőségéről.

4. „A mindig rosszhiszemű tág nyilvánosság”, ahogy olyan helyesen jellemezted, amúgy is minden megnyilvánulásunkat a lehető legrosszabbra magyarázza, kivált olyan rendellenes képződményben, amilyen a mi kettőnk kapcsolata, azt is, amit teszünk, azt is, amit nem teszünk.

5. Akkor hát érdemes ezzel törődni? Nem sokkal érdekesebb vállalni egy cimboraságtól független, szűkös érdekeken, sőt, véleménykülönbségeken fölülemelkedő szövetség példáját? Ha...

Drága Gyula, ne haragudj, hogy föltartlak ezzel a cikkel. De isten őrizz, hogy tovább rágódj rajta! Hidd el, a Te szempontodból nincs olyan fontossága az egész kérdésnek. Nekem örömet szereznel vele, ha módom volna oratio rectában vallani és tisztázni helyzetemet.

De ha más a nézeted, sajnálattal és szeretettel tiszteletben tartom.

Szép kifejezésedet használva
mi is mindketten mindkettőtöket
nagy szeretettel ölelünk

Pista

¹ Vas István: MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?, valószínűleg az I. kötet 170–185. oldal.

² Uo., valószínűleg a 428–470. oldal.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

1975. február 28.

Kedves Pistám,

Megkésve köszönöm szép könyvedet,¹ de így is írással csak kevéssel, mert még itthon is betegágyból.

De a melléklet esetleges változatát csak ideírom: ...diadalmam, öcsém, Vas... – rád bízom a választást.²

Szeretettel ölelünk mindkettőtöket

Gyula

¹ Vas István: ÖNARCKÉP A HETVENES ÉVEKBŐL (Versek). Szépirodalmi, 1974. Dedikáció: „Flórának és Gyulának baráti szeretettel Pista, 75 február”.

² A vers ebben a változatban, két sorral bővülve jelent meg Illyés Gyula TÁVIRATOK című epigrammakötetében. Szépirodalmi, 1982.

Melléklet:

Távirat

Jós gratulál

(életműhöz)

Mindez az én diadalmam is, István! Láttam előre
ifjú kezekben, amit most ideadsz – öregen?

Szeretettel, ahogy rég.
I. Gy.

Vas István Illyés Gyulának

75. március 7.

Kedves Gyulám,

tudom, most Te is Németh László halálával vagy elfoglalva (még engem is megrendített), mégis muszáj megírnom, mennyire meghatott, hogy írtál, hiszen hallottam, hogy betegeskedel. Igaz, azt is hallottam, hogy már gyógyulóban vagy – én nem akartam személyesen, ill. telefonon érdeklődni, mert tudom, hogy ezzel is Flóra dolgát, baját szaporítanám.

És köszönöm a távirati disztichont (melyet nem illik dicsérnem). Nehéz a két változat között választani. Én talán a másodikat, a levélbelit részesíteném előnyben, mert (holott ebben szerepel a vezetéknév, abban a keresztnév) az a bizalmasabb és humorosabb – talán a hangzatát is jobban (még jobban) szeretem.

Jó alkalom ez a köszönőlevél, hogy megmondjam: bámulatos versed az Új Írásban az Út előtt. Ebbe az „egyszerű” 16 sorba mit tudtál beletenni! Überoltad vele a Népszabadság-beli nagy versedet is! De a Bemutató is csupa izgalom és bravúr, mintha meg akarnád mutatni: hát itt van, ha mítosz kell nektek!¹ Szóval: még mindig!

Piroskával együtt
nagy szeretettel ölel mindkettőtöket

Pista

¹ ÚT ELŐTT; BEMUTATÓ, kötetben: KÜLÖNÖS TESTAMENTUM. Szépirodalmi, 1977.

Vas István Illyés Gyulának

Szentendre, 76. szeptember 2.

Kedves Gyulám,

Londonban (ahol nagyon fájlaltam, hogy nem lehettem útitársad), a PEN kongresszuson Csicsery-Rónay megkérdezte, hazavinnék-e Neked egy Irodalmi Újságot. Természetesen azt feleltem, hogy szívesen. Csicsery-Rónay a Neked szánt példányt a szálloda halljában helyezte el az én nevemre. Utólagos engedelmekkel azonban az újság első két lapját Londonban hagytam: az első cikkek hangneme olyan volt, hogy átálltam volna hazahozni; különben is, a szám érdemlegesebb része a továbbiakban található; az, amit a küldő tudtadra akart hozni (gondolom, az ő interjúja), a hazahozott részben van.¹

Persze, nagyon érdekelne, mi a véleményed a Koestler-könyvről, ill. a kazár-zsidó kérdésről (melyet állítólag egy Barta nevű magyar marxista történész is feldolgozott): remélem, egyszer majd személyesen meghallhatom Tőled.

Addig csókolja Flóra kezét, Téged pedig szeretettel ölel

régi csodálód és barátod
V. Pista

¹ Csicsery-Rónay István: 30 ÉVES BAY ZOLTÁN HOLDKÍSÉRLETE, A RADARCSILLAGÁSZAT ELINDÍTÓJA. BESZÉLGÉSTÉS BAY ZOLTÁNNAL. *Irodalmi Újság*, 1976. május/június. A címlapon a vezércikk Brezsnjevet szidalmazza.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

Tihany, 1976. szeptember 10.

Kedves Pistám,

Köszönöm a szívességet.

Köstler [sic!] könyvéről a Monde-ban komoly méltatást olvastam. Kértem Déryt is, Szávai Jánost is, szerezzék meg a könyvet – La treizième tribu a francia címe¹ –, érdeklődéssel olvasnám.

Ha tán szeleburdi is – mint Köstler nem egy okfejtése – kapcsán tán mi fölvehetnénk komoly – és bután romló – kapcsolatokat is.

Erre téged kiválólag alkalmasnak vélnélek.

Kézcsók, baráti ölelés
Gyula

¹ Magyarul: Arthur Koestler: A TIZENHARMADIK TÖRZS. A KAZÁR BIRODALOM ÉS ÖRÖKSÉGE. Kabala Kft., 1990.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 76. december 22.

Kedves Gyulám,

Megkaptam és már el is olvastam Koestler könyvét, A tizenharmadik törzset – angolul. Nagyon érdekes, és távolról sem annyira sarlatán, mint ahogy némelyek mondják – persze a végkövetkeztetésével nem tudok mit kezdeni: részben nyilvánvaló, részben hihetetlen. Nyugaton természetesen a zsidósággal kapcsolatban keltett szenzációt, de van benne egy merőben magyar szempontból is elgondolkodtató (bár nem éppen új adatokra támaszkodó) gondolatmenete.

Mindezt csak azért írom meg Neked, mert amennyiben angolul is hasznát tudod venni, értesíts, és rögtön elküldöm címedre.

Flórának is, Neked is mindketten jó karácsonyt és boldog új évet kívánunk

ölel
Pista

Vas István Illyés Gyulának

Szentendre, 79. augusztus 29.

Kedves Gyulám,

itt Szentendrén, az újságos boltban, hetek óta úgy lógott a Tiszatáj 8. száma, hogy a tartóvas éppen csak a borítón látható „Tartalom” első két sorát takarta el – ennél fogva nem vettem meg a lapot. Ma aztán valami mást akartam levenni, és akkor ez a példány leesett, és hirtelen kiderült, hogy a tied a nyitónév – persze rögtön hazavittem.

Idén nyáron is sokat gondoltam rád, hol ezzel, hol azzal kapcsolatban – most ez a véletlen szinte följosogít, hogy megírjam: nagyszerűek benne a verseid, kivált az első kettő megrendítően szép.¹ Azt hiszem, már megírtam Neked, hogy én soha senkit sem irigyeltem, csak téged – most is, az erődöt, a tudásodat, a leleményedet.

Azt tudod, gondolom, hogy amint tavasszal meggyógyultam, jelentkeztem nálad telefonon. Ikával beszéltem: azt mondta, most Te vagy beteg. Örömmel látom, hogy jól vagy már, nemcsak ezekből a versekből, hanem az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének ülésén készült fényképedről is.

Mi most őszi idekint vagyunk, kb. október közepétől azonban megint otthon – ha valami betegség újra közbe nem szól. De hiszen ezeket a két betegség közötti szüneteket kellene fölhasználni, hogy még találkozhassunk. Én nem akarlak Téged zavarni – majd Te szólsz.

Addig is Flórának kézcsókomat küldöm,

Téged nagy szeretettel ölel

öreg híved
V. Pista

¹ *Tiszatáj*, 1979/8. ÖNHITTEK; MEGKEZELTEK (KEZELÉS címmel az ÖSSZEGYÚJTOTT VERSEK-ben); IDEGENVEZETÉS.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 79. december 10.

Kedves Gyulám,

Köszönjük, hogy elküldted az annyira várt Beatrice apródjait.¹ Nem úgy, mint Füst Milán, aki még olvasatlanul így köszönte meg a versköteteket: „Gyönyörű küldeményét hálásan köszöni híve”, hiszen mindketten mohón habzoltuk adagolva. Ami engem illet, én most lassan, életetegen fogom olvasni. A végét azonban előlegben elolvastam, és örömmel láttam, hogy Te már régen rájöttél arra, amivel én legutóbb félénken előhozakodtam, hogy ti. Beatricét még egyszer legalábbis föl kellene villantani a végén. (Mégsem vagyok egészen rossz szerkesztő.)

Gyulám, én nem merném eldönteni, hogy nagy prózai műveid közül melyik a legjobb, de hogy énnekem a Beatrice apródjai a legkedvesebb, annyi bizonyos.

Piroskával együtt mindkettőtöknek szép karácsonyt, boldog új évet kívánunk!

Flórának kézcsókomat küldöm,

Téged ölel

Pista

¹ Illyés Gyula: BEATRICE APRÓDJAI. Szépirodalmi, 1979. A *Kortárs* korábban folytatásokban közölt a regényből részleteket.

Illyés Gyula Vas Istvánnak

1980. december 19.

Kedves Pistám,

írtam egy színdarabot.¹ Van benne 8-10 Racine-idézet. A te fordításodban szeretném beleiktatni. Erre kérem engedélyedet.

Gondolom, éppoly nehezen fanyalodsz levélíráásra, akár jómagam. Legyen beleegyezésed jele, hogy nem is írsz választ.

Olyan boldog – eredményes, remek termésű éveket továbbra is, mint amilyenek az utóbbi éveid voltak!

Piroskával együtt mindketten a régi szeretettel ölelünk,

Gyula

Ha a darabot mégis látni akarnád, Czímer [József] vagy Ádám Ottó szívesen kölcsönöz egy kéziratos példányt.

¹ Illyés Gyula: SORSVÁLASZTÓK, megjelent: *Kortárs*, 1981/8., később kötetben is.

Vas István Illyés Gyulának

Bp., 82. október 27.

Kedves Gyulám,

ismét kiújult a thrombo-phlebitisem, ezért aligha tudok elmenni holnaputáni köszöntésedre, amelyen azonban, úgy tudom, meg fogod hallani az én köszöntőmet is – de mindenesetre csatoltan küldöm írásban is.

És akkor már nem mulaszthatom el, hogy ebben a levélben polgárilag is át ne öleljelek.

És hadd kívánjam mindkettőnknek, hogy még sokáig legyen alkalma megölelni (legalább mostani állapotunkban)

öreg és örök hívednek
Pistának

Nagy szeretettel, tisztelettel köszöntöm, szívből

Piroska

Melléklet: SZÜLETÉSNAPI RIGMUS ILLYÉS GYULÁNAK, kézírás, 1 o. (Kötetben: Vas István: RÁÉRÜNK. Szépirodalmi, 1983. 78–79.)

Kőríz Imre

KÓKUSZVERSENY ÉS BÖLCS BOLONDOZÁS

„*Olykor bölcs a bolondozás*” – ez volt a Trencsényi-Waldapfel Imre által szerkesztett HORATIUS NOSTER című fordításgyűjtemény második, végleges kiadásában a római költő utolsó szava, Vas István fordításában. Az ódák negyedik könyve tizenkettedik darabjának teljes utolsó versszaka így hangzik:

*„Hagyd el gondjaidat, már ne habozz, amíg
Elmédben feketén ég a halotti láng.
Múlékony mulatás frissíti lelkedet,
Olykor bölcs a bolondozás.”*

A strófa meghatározó képe a feketén égő láng, amely önmagában is elég baljós, de a magyar változat sötét tónusát az eredetiből hiányzó „*halotti*”, illetve a mulatáshoz – egyébként cseppet sem horatiusiatlan szellemben – illesztett „*múlékony*” jelző még drámaibbra színezi.

Az utolsó előtti darab a híres Leuconoe-óda (I. könyv, 11. vers) fordítása, mégpedig magától a szerkesztőtől. Ebben az ódában olvasható a klasszikussá vált horatiusi szállóige, amelyet eredetiben talán többen ismernek, mint fordításban: „*carpe diem*”. Fordításában Trencsényi az ódát az élet nagyon is konkrét – kettésben történő – élvezetére való felhívás helyett valamiféle rezignált életbölcesség meglehetősen sötét tónusú foglalatává hangolja: a kiszámíthatatlan, fenyegető világ összeesküdött a pár ellen, a jövő bizonytalan, egyetlen bizonyosság van csupán, az igaz szerelem.

A záró vershármass első darabjában, vagyis az utolsó előtti megelőzőben, a harmadik könyv Radnóti által fordított tizennyolcadik ódájában a költő azért imádkozik Faunus-

hoz, hogy ne tegye tönkre a vers további részében ecsetelt békességet. Csakhogy ennek az évente feláldozott kecskegida vérén vett, veszélyeztetett idillnek az egyik szereplője a „*bégető nyáj közt legelésző ordas*”. A Horatius-vers különös, kegyelmi helyzetében az alkalmilag növényekkel táplálkozó farkas nem támad ugyan, de az óda mégis felidézi a ragadozó megszokott, vérszomjas viselkedését, ami mintegy „*más távlatot ad*” a békés együtt legelészésnek is. Woody Allen ismeretes aforizmája is éppen ebből a feszültségből táplálkozik: „*Eljő az idő, amikor az oroszlan és a borjú együtt fekszik majd le. De a borjú nem fog jól aludni.*”

Látható, hogy Trencsényi-Waldapfel ebben a formában először 1940-ben megjelent antológiája, illetve a lapjain olvasható versfordítások – az irodalom természetének megfelelően – magukon viselik koruk bélyegét. A múlt század másik jelentős Horatius-kiadása 1961-ben látott napvilágot, és a benne szereplő fordítások olvastán e gyűjtemény keletkezési körülményeinek sajátos távlatai is feltáruznak.

A Devecseri Gábor és Borzsák István által szerkesztett kötetet HORATIUS OLVASÁSOKOR című nagy kritikájában Vas István rendkívül szigorú szavakkal illette. Vas a cikket Devecseri fordítói technikájának ismertetésével kezdi, felelevenítve azt az epizódot, amikor a Homérosz-fordító felhívta telefonon, és megkérte, hogy a legutóbbi ILIÁSZ-kötetet vegye le a polcra, és javítsa ki egy helyen kézzel a „*kiabálva*” szót erre: „*rivalogva*”. Később egy másik telefonhívás is szóba kerül, amelynek során Devecseri, már az új Horatius-köteten dolgozva, éppen a fent idézett, HORATIUS NOSTER-ben megjelent fordításon kér változtatást. Ebbe Vas István akkor bele is megy, később azzal magyarázva a dolgot, hogy telefonban nem tud „*talpraesetten gondolkodni*”.

A hosszú, tanulmány terjedelmű írás rendkívül kritikus a kötettel szemben. „*Mennyi papír* – írja Vas a majdnem nyolcszáz oldalas könyvről –, *papír a szövegben is.*” A vitaindítónak bizonyult cikk után még sokáig sorjáztak pró és kontra a különböző írások. Vas István tétele, hogy Devecseri és követői a magyarosságot, sőt sokszor a szöveg pusztá érthetőségét is alárendelik a metrikai tisztaságnak, ezzel verstanilag tökéletes, de értelmileg menthetetlenül nyakatekert fordításokat hozva létre. „*Belső, Metellus consul alatt kitört*” harcról beszél az egyik fordítás, és Vas ironiája teljesen jogos: talán létezett „*külső Metellus consul*” is? (Az, hogy az olvasó látja a vesszőt a „*belső*” után, nem számít, a magyaros szórend mindenképp a következő lenne: „*Metellus consul alatt kitört belső harc*” – csak így persze nem jön ki az alkaioszi sor.) Devecseri egész életében ebben a szigorú szellemben fordította például Homéroszt, kiadásról kiadásra csiszolgatva, javítgatva a szöveget, a szavakat mozaikkövekként csereberélve. Csakhogy amit meg lehet tenni a meglehetősen szabad verstani szerkezeti hexameterben, ahol két rövid szótagot sokszor egyetlen hosszú is helyettesíthet, az menthetetlenül kudarchoz vezetett a minden szótagukban szigorúan meghatározott lírai versek fordítása során. „*Bor közt tábori mord sorsa miatt, vagy nyomorán ki sír*” – „*mielőtt leszállna oly madár, záport ki jelez, szavunkra*” – „*szőke Thybrist is csavarodni láttuk vissza tuszk partról hevesen*”: az efféle mondatokban sokkal könnyebb a szavaknak az összképet figyelmen kívül hagyó, makacs erőszakkal egymás mellé puzzle-ozott halmazát, mint verssorokat meglátni. Ma igazi költő nem fordítana így, legfeljebb – ha a verstan is bele lenne táplálva – a Google Translator.

Vas István Devecseri és tanítványai állandóan csiszolató, a verstan oltárán a magyaros prozodiát, sőt sokszor az elemi érthetőséget is feláldozó módszerében a filológus-berkekben nevelkedett, de egyébként céhbéli – első verseskötetét még szinte gyerekként Karinthy Gáborral közösen kiadó – költő megalkuvását látja. A verstan és szöveghűség dolgában a legkisebb engedményre sem képes filológusoknak való behódolást hányja

Devecseri szemére, elárulását azoknak az eszményeknek, amelyek jegyében mind ő maga, mind vitapartnerre költővé érett: „*Devecseri útjában épp az volt a rendhagyó, hogy ezúttal nem a költő tört be a rezervátum területére, hanem egy költő, vérbeli, nőtt fel a rezervátumban, s nevelkedett annak etikettjében.*”

Az érintettségnek ennél még személyesebb motívumaira világít rá, amit majd ön-életírásában említ Vas: „*Talán az Argonauták körül (ma úgy mondanánk: műhelyében) kezdett kialakulni a fokozott formai és tartalmi hűségnek az a módszere, mely a következő két évtizedben látványos diadalokkal bizonyította igazát, hogy aztán az újabb évtizedek nagyüzemi termelésében a gépies gyakorlat és az elidegenítő ellenőrzés formalizmusa a fordításművészetnek éppen egyéni felelősségvállalását kezdje ki.*” Az *Argonauták* mindössze három számot megélt, „évnegyedes” folyóirat volt, amely 1937-ben jelent meg Trencsényi-Waldapfel és Hajnal Anna szerkesztésében. Mint a lap „*egyetlen élő közreműködője*”, Szilágyi János György írja HORATIUS BIBOSUS című írásában, műhelyről beszélni egyrészt túlzás, másrészt a – nem mellesleg „*a mind jobban és mind fenyegetőbben kiélesedő urbánus-népies ellentét*” feloldásán munkálkodó – laphoz tartozó irodalmárok éppúgy beletartoztak a Baumgarten-könyvtár állandó látogatóinak körébe, ahogy a Kerényi körül csoportosuló Stemma Körbe is. Arról, hogy a folyóirat körül alakult volna ki a teljes formai hűség követelménye, Szilágyi a következőket mondja: „*Babits az IRODALMI PROBLÉMÁK-ban már 1917-ben éles fogalmazással tört lándzsát a formahűség műfordítói alapelve mellett Wilamowitzzal (és az írásra reflektáló Kerényivel) szemben, másfelől Vas és a vele egyetértő Rónay vádja, amely a filológusok rémuralmáról beszél, csak modern változata a »grammaticusi zsarnokló szempont«-nak, amelyet Toldy Ferenc 1843-ban A MŰFORDÍTÁS ELVEIRŐL címen tartott előadásában a »szabadabb művészi«-vel szembeállít.*”

Az mindenesetre már ebből a csaknem ötvenévnnyi távlatból adott reflexióból is látszik, hogy a vita rendkívül éles hangnemben folyt. És ha a kérlelhetetlen műfordítói szigor eredetét rossz helyen kereste is, Vasnak a „*filológus-rémuralmat*”, „*terror*”-t és „*retrográd diktatúra*”-t emlegető, illetve a „*lazítás*”, a „*szabadság*”, hovatovább a „*költői lázongás*” mellett érvelő korabeli szavaiból nem nehéz a kétségbeesett elszántság hangját kihallani. Azét az elszántságét, amellyel – csak évekkel az 1956-os forradalom után és a megtorlásoknak még nem a végén – a költők az irodalom szuverenitásának megmaradt területeit védelmezték a kiadóval, a szerkesztőkkel, filológusokkal, vagyis a hatalommal szemben.

Érdekes, hogy Vas és fegyvertársai szabadságharcos retorikáját használta a másik oldal is, igaz, más előjellel. Ahol Vas „*szabadság*”-ot követel, és „*merészség*”-re buzdít, ott Devecseri „*szabadosságot*” lát, „*fegyelem*” és „*szigor*” után kiált, illetve „*fegyverzet*”-et emleget (még ha az időmértékes verselésért is). Falus Róbert egyenesen Vas cikkének „*hibás és káros [...] irányzatá*”-ról, a benne megnyilvánuló „*retrográd törekvések*”-ről, a fordító „*önkényéről*” beszél, és egyetlen mondaton belül jut el a „*metrikai lazaság*”-tól „*a marxizmus ókorszemlélete*”-ig, ahonnan tényleg már csak egy lépésre vannak Marx nyilván minden vonatkozásban nélkülözhetetlen „*ókori vonatkozású írásai*”.

Rónay György is Vas kritikájának diktatúraellenes szellemét felidézve kezdi a *Nagyvilágban* 1963-ban megjelent, HORATIUS KÖRÜL című cikkét. „*Vas István szerint az új magyar Horatius nem jó. Elsősorban azért nem jó, mert a filológia rémuralmának jegyében született.*” Vas ingerültségével ellentétben egyébként Rónay hangsúlyozott udvariassággal, sőt galantériával vezeti elő a maga példáit, szinte egy Molière-darab koreográfiája szerint, kalaplengetésekkel és meghajlásokkal adva elő a maga bírálatát: elegánsan méltányos mindenkihez, és csak később tér rá a Vas Istvánéval végül is teljesen egybehangzó kifogásaira. Ekkor azonban már Rónay is azt mondja, hogy „*az új magyar Horatius elvileg*

szemléletét semmilyen licenciát nem enged meg” – „föltűnő liberalizmus”-t szerkesztők „csak a magyar szavak csavarásának és idomításának” terén tanúsítanak –, és „kérelhetetlen szigor”-ral, „zord imperializmus”-sal, a metrika „könyörtelen” érvényre juttatásával vádolja a filológustábor, felvetve a kérdést, hogy – a latin eredeti sajátosságaival szemben – „a magyart esetleg tiporni is szabad?”

Mindebből úgy látszik, hogy „a filológusok rémuralmának” apropóján néhány író és költő egyszer csak úgy kezdett a szabadság és az elnyomás kérdéseiről beszélni, ahogy az a korban példa nélkül áll. A Horatius-kötetről szóló vita örve alatt tehát mintha költészet és valóság csapott volna össze, mégpedig olyan – már igencsak apróra zsugorodott – területen, amit mindaddig nem gyarmatosított az egypártrendszer, ahol előzőleg valóban csak a költők és az irodalomkritikusok rendelkeztek szavazati joggal. A nyilvános vitát bizonyára az tehette lehetővé, hogy a hatalom képviselői talán mindent gondoltak, csak azt nem, hogy egy olyan életidegen témán rágódva, mint az antik versfordítások elvei, a szabadságról is érvényesen lehet beszélni.

AZ ANTIK KLASSZIKUS KÖLTÉSZET FORDÍTÁSÁNAK AKTUALITÁSA című, a *Holmiban* éppen tíz éve megjelent írásának tanúbizonysága szerint Szilágyi János György is kritikusan ítéli meg a Devecseri-féle kétnyelvű Horatiust, bár az ő baráti pillantása számára a fordítói szigor mélyebb mozgatórugói is láthatóvá válnak: „Ezen a költői mélyponton lépett mindinkább az ihlet helyébe a pontosság, az antik metrika és poétika gyakorlatának dogmákká merevedése, az örökös javítások megszállottsága (ami persze – félreértés ne essék – távolról sem jelenti az ezekben az években készült fordításainak értéktelenné degradálását); nem a góg, hanem a kétségbeesett fogódzókeresés vezette igyekezet volt ez a lehetetlenségében értelmetlen vélt tökéletesség megvalósítására, minden kritikus könyörgés ellenére, amiért a Horatius-utószóban a »becsmérlő szavait ki sosem mérsékli« jelzőt érdemeltem ki [...] Amikor pedig fájdalmasan rövid élete végén a BIKASIRATÓVAL mint költő újra hazatalált, már nem volt ideje, de szüksége sem ezt az új erőt műfordításokra váltani.”

A vita addig is „tovább folyt az Írószövetség Műfordítói Szakosztályában, majd Devecseri »versfordítási elvekről« írt KÓKUSZVERSENY ÉS FACIGA című tanulmányával fejeződött be” – írja kismonográfiájában Rónay László. Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a felek mindvégig a jó, a helyes, a pontos, a hű fordítás meghatározásával foglalkoztak volna, vagyis azzal, hogy megegyezzenek azokban az elvekben, amelyek elfogadása nélkül nem beszélhetünk elfogadható fordításról. Közlebről nézve viszont azt látjuk, hogy a vitapartnerek két malomban öröltek, Devecseri és Falus egészen másképp határozta meg a műfordítást, mint Vas és követői: a műfordítások köréből olyan klasszikusok nem egészen vagy egyáltalán nem formahű fordításait is kirekesztették, mint Arany vagy Babits, mondván, hogy azok nem is műfordítások, hanem – csak? – önálló versek. Ebből is látszik, hogy Devecseri és Falus meghatározása nem más, mint egy igen nemes fából, nagy műgonddal készített vaskarika: az ember ugyanis hajlamos azt gondolni, hogy azért a versfordítás-irodalomért, amelynek nem része Babits Theokritosza vagy Szabó Lőrinc Horatiusa, ne adjon egy fabatkát se.

Egyáltalán nem véletlen, hogy Catullus-fordításokról szóló, CATULLUS NOSTER című könyvében Polgár Anikó a többi fordítói paradigmával egy sorban tárgyalja az „applikáció”-t, amely tulajdonképpen már nem is fordítás, de még csak nem is átköltés, hanem olyan „fordításokat” is illethet – ilyenek például Kovács András Ferenc Calvus-versei –, amelyeknek nincs eredetijük. Az tehát, hogy mit tekintünk műfordításnak, tényleg meghatározás kérdése, de a definíció szigorát érdemes az ésszerűséghez igazítani. A vitát megelőző cikkében Hegedüs Géza közölte néhány saját Horatius-fordítását. Az első

könyv utolsó ódájának – Hegedűsre egyébként nem jellemző módon: metrikailag kifogástalan – kezdősora sokak fülébe lopta be magát: „*Perzsa felvágás, fiam, undorító*”. Ugyan mi ez, ha nem fordítás, még ha nem a legszerencsésebb is!

Devecseri szerint „*a végletesen hű, minden mozzanatában, minden elemében az eredetihez ragaszkodó fordítás már nem volna fordítás, mert nem állna másból, mint az eredeti szöveg papíra másolásából*”. Jorge Luis Borges ezt árnyaltabban látta: a PIERRE MÉNARD, A DON QUIJOTE SZERZŐJE című novellája szerint igenis van értelme az efféle gesztusnak, hiszen a Ménard által ekképp megalkotott DON QUIJOTE szóról szóra megegyezik ugyan az eredetivel – legalábbis amennyi elkészül belőle –, mégis egészen más, hiszen, mint Borges írja, amíg Cervantes például kora természetes köznyelvét használta, addig Ménard XX. századi szövegében ugyanazok a kifejezések kimódoltan és mesterkéltan hatnak.

„*Nincs vigyázz, kész, rajta; mindenki onnan indul, ahonnan akar, akkor, amikor akar; és akkor és ott is áll meg*” – idézi Lewis Carrolltól a vitát a maga részéről lezáró írásában Devecseri az eredeti szöveg szavait egymás mellé író „fordítással” szembeni másik végletként, amelytől ugyancsak óvja a fordítókat. A különös szabállyal leírható játéknak kókuszszereny a neve. De Vas István szívesebben nevezte egyszerűen szabadságnak.

Lator László

LEVÉL-MOZAIK

Mikor 2003-ban megkapta a nagyon előkelő francia Fémina-díjat, bár nem vagyok nagy levelező, küldtem neki egy köszöntő levelet: *Édes Magdolna* (nem használta, de nagyon szerette nevének ezt a változatát), *hát végre most már nyilvános-rendes sztár lettél, s az is igaz, hogy előbb Párizsban (a latin-francia szellem, különben Neked igazán otthonos hely), de ha nem is egy csapat újságíró színe előtt, úgy veszem észre, most már itthon is az vagy. Hadd tegyem hozzá, hogy nálunk, ha valaki kimondta a nevét, jobb körökben, illett egy kicsit elnézően elhúzni a száunkat, merthogy Szabó Magda az igénytelen olvasóké, nem a vajt fülűké, piaci irodalmat csinál. Mit tudtál versben is, tudtad, de hogy tudtad a feszültségteremtő fegyelmet, a mesterséget, de a merészséget is, összemarkolni egy versben mindenfélét, koponyát, násfát, korcsolyákat vagy, latin lelkeseddel, szilfát, halat... nagyon szerettek költőnek, de még nagyobb gyönyörűség volt olvasni (kéziratban, Ágneséktől kaptam meg) az akkor olyan megdöbbentően új Freskót, aztán Az őzet... Nyilvánvaló volt persze addig is a Te (nekem legalábbis) talán legfontosabb képességed; gyerekkorodtól mindent rögzítettél, minden beléd épült, a csupa-eleven-részlet egész. S amikor éppen kell, más-más rendbe állva, előhívódik, ugyanolyan elevenen, mint amilyen valaha volt. Átszabod, átrendezed, megváltoztatod arányait, de ez az óriási tartomány minden könyved anyaga és fedezete. Ezt az eleven, erre-arra mindig megnyíló-szétágazó világot éreztem az esszéiben is. S azt, ami mifelénk olyan ritka: a biztos ízlést, az írói látást és a szükség esetén előhívott filológiát. Hogy milyen kivételes... esszéíró vagy, mindíg tudtam... De ez a (nem egyszer keserű) mézescsók (mint annyi könyved) megint felfedezés volt. Nagy dolog először is, hogy Téged jó olvasni, nem azért, mert ahogy finnyásan mondják, „olvas-*

mányos” vagy, hanem azért, mert ebben a mai művi irodalomban igazi tudsz lenni. Hogy tíz-húsz oldalon is figurákat tudsz csinálni, hogy ráadásul egy nagyon színes közeget köréjük, általuk (nekem olyan ismerős családodét), nekem elbűvölő. Különös gyönyörűségemre szolgált a könyörtelenséged, majdnem azt írtam, hogy rosszmájúságod, akár magad iránt is, írtam neki 1999-ben frissen megjelent könyvéről. És egy évvel később a Merszi, Mőszjőről: Az esszéidet, hiszen tudod, mindig is nagyon szerettem, nagyra tartottam, de Te ezekben a kis (sokszor alkalmi, ilyen-olyan készletésre készült) írásaidban (majdnem azt írtam, hitvitázó cikkekiddben) is magadra vállalasz. A kötet egy-egy írása módszere, természete szerint akár Szabó Magda-levél is lehetne. Ahogy egy-egy levele remek kisesszé. Érezhetően kedve telt a levelezésben. Író volt (az volt minden idegszálával élete minden pillanatában) leveleiben is. Éberem figyeltetudta, és okosan-pontosan írta meg, mi történik benne, kívülre, körülötte. Jó néhány elragadó, olykor megrendítő levelét őrzöm én is. Hadd tegyek ide kettőt. Csupa szélszélyes futam az egyik, meg-megsűrűsödik, el-ellazul, ide-oda kanyarog, mégis ott van benne az ellenőrző-szervező értelem. Nemrég halott feleségem, Judit posztumusz könyve, a *Lóháton Rómában* a tárgya. És közben mi minden sejlik-gomolyog a háttérben! De Szabó Magda a másik is: játékos kedélyét, költői-technikai, nyelvi virtuozitását jellemzi ez a hexameterben írott, bűbájosan csúfolódó megrovás. Zárójelben: a két Dioscur, Ferrum és Cuprum Vas István és Réz Pál. Újabb zárójel: Szabó Magda latin szakon végzett, s ami nagy ritkaság, tanúsíthatom: folyékonyan társalgott latinul.

96. VII. 24.

Tudod, Neked egyszerűbb. Vörösmarty új képe Benned és általad ugyanígy kialakult volna, ha Neked támad az a perverz ötleted, hogy lábjegyzetbuzi lévén utánamenj, hogy is volt szegény az a szegény asszony, akiről Mihály a klasszikus izét írta, János meg udvariatlanul feltárja a valót: Isten nyugtassa, kibírhatatlan volt az áldott. Mit ne tudnál, amit én?

Csakhogynem nekem személyes gyászom az, aki Neked a feleséged. Én úgy megelemezem Neked Csajághy Laurát, ahogy a kutatás és az írói kreativitás szellemidézése lehetővé teszi, de nekem még mindig csak a palier jut eszembe, egyikünk sem akar sem enni, sem inni, haza szeretnének menni valahogy előbb. A palier, amin állva azt mondta, sose hiányzott neki barátnő, mert ott voltál-vagy Te, ahogy nyilván nekem Szobotka, de tulajdonképpen mi azok lehetnénk. Mondtam, hogy azok. Elkéstünk a palier-n.

Most itt van előttem a kollega, akiről mindig tudtam, hogy az, mint ahogy, emlékezz csak vissza, hiába ordította velem, Rólad is elmondtam, mekkora költőnek tartalak, vagy, mikor még ezt nem hangoztatták. Itt a kollega, aki egyszerűen mindent tud, anyanyelve, magán- és közléte irodalom. Semmivel nem tud többet vagy mást egyikünk sem, szépséges prózanyelve ugyanolyan elsődlegesen szárnyaló népdal-szoprán, amilyen költővé mondanivalója jellege minden olyan fordításban magyar az-zá bűvöli, akihez hozzányúl. Nézem, most már lassan csak esszében gondolkozó fejemmel, szememmel a csodát, amit lépten-nyomon létrehoz, ahogy a magánéletben hiányzott belőle minden linkség, kapta meg helyette a szó, a megtalált fogalom varázsát. Tündér tündérkedett közöttünk, szigorú és tisztességes tündér, ha az oroszok itt járta ellenére nem vérzik el se klasszikus, se modern irodalmuk, köszönjék meg neki.

Neked nyilván nem kell magyaráznom, milyen ritka, mikor az alkotó egyszerre látja a színét-visszáját a kelmének, s még szereti is a szövőszéket. Ahány portré, annyi szög, ahány szög, annyi villanása a szellemnek, ezt egyszer azért mondd el nekem, mikor már bírsz erről beszélni, mennyire volt tisztában saját rendkívüliségével.

Hogy szeretjük, azt észrevette. De tudta, mennyire tiszteljük? Nem úgy, hogy mekkorát ugrott a bűbajos outsider, aki nemcsak mindenkinek segít, aki rászorul, s azon a területen, ahol igényli, hanem mint valakit, aki abszolút hozzánk tartozik, s vállalta, hogy Isten száján síp legyen, Isten meg erősebb perceiben elfújta lényén keresztül ezt az alkotót meg azt az alkotót. Teremtett, ahogy Te, ahogy én, ahogy Ágnes, s mindig úgy, hogy egy mozdulattal hátr lépett, mint a színész a jól sikerült prömieren, aki rámutat a kitett szerzőképre: ahogy Moore-ban fordítottam az alkotás másnak átadott eredménycsodáját a hárfa és a szél kapcsán: én voltam a szél, mi a húrokon átzenget, de a dallam vad bája, az mind a tiéd – mondta Írországnak. Na, ezt tudta ő, érted, Lator? Azzal a különbséggel, hogy olyan határig művésze volt annak, amit megvalósított, hogy nemcsak a hárfa is volt, de a vad bűbáj is. Ha akarta, átbucskázott a fején, és a lysisből úgy került ki, hogy minden törvényt megcsúfolt, hol férfi volt, hol nő, valamit hátulról is látott, úgy értem, hogy úgy, ahogy én gyerekkoromban, mikor a műszakiak között a színházban alábújtam a javítandó díszletnek, és a fejem felett varrták a János Vitéz tavát és tündérországát. Érted, hogy értem, ki volt, ki van? És mitől fog szakmabelinek is megmaradni?

Sokszor elnézem a képét, még sose láttam fotót, amely megy is, jön is. A ló már súlyos neki, azt hiszem, két igén fut a kocsija, és egészen karcsú jelzők húzzák a kocsit. Hiszen ha Rómában hajtana, de itt teszi, ezért övé minden palier és az elkésett, elmulasztott perc vádjá: valóban lehetünk volna barátok, amelyek Ágnessel sose voltunk, hiszen megírtam, olvastad. Nehéz a röplés minden félszárnyú madárnak, Laci, a magamfajta nyomorék tizennégy éve próbálja elhíttetni Veletek, hogy délceg mesebeli királylány. Te csak tudod, királyfi.

Hát akkor szervusz. Űgyesen gratuláltam, és jól megvigasztaltalak. De én legalább értelek Mindkettőtöket, és hogy szeretlek élve vagy halva, azt is észrevehetted. Vigyázz Magadra, mert ő ezt akarja. Ne félj, ha akarnók, se lehet elfelejteni.

[Kézírással] Vagyok, aki voltam. A Szabó

Drága Lator!

Mit? Drága Lator? Te cenkfi ecetfa!
 Hányszor pálcázott vesszője árva Szabónak,
 hátha fejed lágyába hatol csengő szava, mondván:
 csak Te tudod, mi a líra dalát feldobja az égig,
 bár magatartásod beteges kétség iszonyítja.
 Őneki higgy, akiről hittel hirdette elégszer
 Ferrum és Cuprum, Pál úr és Pista Dioscur,
 „esszék úrnője”. Hát akkor meddig a kétely,
 itt a Szabó, mondja. Mi fenét vársz? Írjon az Isten?
 Szél, föld, zöld patakok, zöld emberi szív lihegése,
 minden szól, ha Te szólsz, de nem érted önmagadat sem,
 csak menekülsz. Hát persze, fiam. Mert féled a nument,
 csakhogy adest, amíg élsz, nem ölheti senki se. Nec tu.
 Bízott Rád a nagy ég nagy titkot, szórd a szelekbe,
 bús ez a nép, a líra beteg, hát orvosa légy Te,
 s félre ború. Nyomorult! Dajkából hányat igényelsz?
 Áldja nem ismert édesanyádat mind, ki barátod,
 mert megszült Téged, lihegő remegés, repedések,

köd meg pára urát, elemek elemi fejedelmét.
 Mit csápolsz, így van. Nagy költő, bírd el a sorsod.
 Salve, kutya! Ez bók. Csudamód szeretem a kutyákat.
 Írtam Trójából. Hol máshol? Ott a családom.
 Salve, kutyissime Tu! Csókollak:

[kézírással] Creusa Sobotka

*

másképp, népibben

Ha nem folytatod, Latorom,
 én a derekad letöröm.
 Sej-haj!
 Tejeskávében szokatlan a haj.

Somlyó Bálint

APÁMRÓL

1970-ben a Szépirodalmi Kiadó háromkötetes életmű-válogatással ünnepelte meg apám 50. születésnapját. A stílusosan HÁRMAS TŰKÖR címet viselő, elegánsan kartondobozban közreadott kiadvány az addigi életmű három főpillérét jelenítette meg: az első kötetben válogatott versek, a másodikban tanulmányok, a harmadikban pedig műfordítások kaptak helyet. A versválogatás végén azonban felbukkant valami, ami mindaddig tudomásom szerint csupán egyetlenegyszer, a rövid életű *Újholdban* jelent meg, még 1946-ban, és aminek e hármas felosztáson belüli pozicionálása is elgondolkodtató. A kötet SZERELŐSZÖNYEG című, utolsó ciklusa nem verseket tartalmaz, hanem a pályával összekapcsolódó, nyíltan vagy bújtatottan önéletrajzi jellegű írásokat, levélfogalmazványokat és naplójegyzeteket. A cím később majd, jellemző módon, egy végül befejezetlenül maradt és hivatalosan annak soha nem is nevezett életműkiadásban tér vissza, kötetcímként, és itt magyarázatot is kap: „Szerelőszyonyeg: a Magyar értelmező kieszótár szerint: »Hídépítéshez kifeszített drótháló, amelyen szerelést végeznek.« Tehát: maga is híd. A híd létezését megelőző híd, amely a majdani hídhoz ível át. Híd a híd eszméje és a híd megvalósulása között.” Ez a hídmetafora megsokszorozottan érvényes azokra a naplójegyzetekre, amelyek a ciklus gerincét alkotják. Egy a bármelyik pillanatban bekövetkezhető megsemmisülés árnyékában élő fiatalember gondolkodik bennük választott mesterségéről és saját megírandó műveiről, amelyeknek megvalósítását a tehetség és a személyiség mélyvízi aknáit éppúgy fenyegetik, mint a művek létrehozását egyáltalán lehetővé tevő élet erőszakos megszakításának árnya. A körvonalaiiban is alig kivehető túlpártra igyekezik vele hidat verni, és talán magának a hídverés aktusának segítségével próbálja fenntartani legalább az illúzióját annak, hogy egyáltalában létezik túlpárt. Számomra azonban van ennek a hídmetaforának még egy aspektusa, amely apám címadásában nyilvánva-

lóan nem játszott szerepet. A HÁRMAS-TÜKÖR megjelenésének idején tizenhárom éves voltam. Nem ez volt apám első olyan könyve, amelyből már nekem dedikált példányt kaptam, de szinte bizonyosan az első, amelyet komolyan elkezdtem elolvasni, ha talán nem is azon nyomban. Ezek a fiatalkori jegyzetek megbűvöltek. A bűvölet részben a jegyzetekben körvonalazódó gondolkodásból és életfelfogásból fakadt, amelyről reményeim szerint a továbbiakban itt szó lesz, részben azonban egy nagyon is személyes forrásból. Kamaszodó gyerekként egyszerre apám hozzám hasonló, de legalábbis velem összemérhető korú alakjával szembesülhettem, közvetlenül tekinthettem bele annak a szellemnek és annak a személyiségnek a formálódásába, amelyet addig csak kiteljesedett alakjában ismerhettem. Az adottság (mindenféle értelemben) egyszerre feltárta előttem adódásának kétségekkel teli, küzdelmes folyamatát. Az adottság kérdése amúgy is középponti eleme e jegyzeteknek. Aki olyan sajátos (bár azért még a magyar irodalomban sem egyedülálló) kondíciókkal indul pályáján, mint apám, az „átkötött költő” fia, annak egyszerre kell szembenéznie evvel a helyzettel mint „adottsággal”, amely alól kibújni nem lehet, csak a gyász munkára hasonlító elszántsággal még inkább és még teljesebben a magunkévá tenni, valamint azzal a kínzó kérdéssel, hogy ezen az „adottságon” túl egyéb adottságok is alátámasztják-e vajon vállalkozását. (Ami a gyász munkát illeti: apám első, nyomtatásban megjelent verse, a POGÁNY ZSOLTÁROLÁS a felszínen József Attila halálának alkalmából született ugyan, de maga is elmondta többször, hogy a mélyben ezen túl még két közeli haláleset, az apjáé és Devecseri Gábor öccséé, Devecseri Petié is ott munkál benne.)

Az adottságokat illető kétely azonban romboló hatású is lehet, nem véletlen, hogy a feljegyzések óvatosságra intenek: „Nagyon biztosnak kell lenned elhivatottságodban ahhoz, hogy merj benne kételkedni.” A bizonyosság elérése dialektikusabb eszközöket kíván, és a huszonnégy éves fiatalember egész eljövendő pályájának profetikus megelőlegezésében talál megoldást a klasszikus perspektívába helyezett, de nagyon is egzisztenciális kérdésre: „Natus vagy doctus? A legrégebben elfogadott és leghamisabb alternatívák egyike. Mert amilyen igaz az, hogy »a költő nem lesz, hanem születik« – annyira téves, hogy a költő vagy »született«, vagy »tanult«. Mintha a »született« költő nem az lenne, aki arra született, hogy »studóssá« válhassék a költészet mesterségében.” Pazar és termékeny megoldás, amely ráadásul már itt felmutatja apám minden, az életkorból és a „kor”-ból fakadó zaklatottsága ellenére is mindvégig uralkodó intellektuális és életbeli vonását, a bonyolult alakzatokon és közvetítéseken át megvalósuló egyensúly- és harmóniakeresést. Korántsem problémamentes megoldás azonban. Nemcsak azért nem az, mert a dialektikus közvetítések ellenére igenis ismerjük a *poeta natus* és a *poeta doctus* „fenomenológiai” típusait, hanem azért sem, mert az e típusok közötti választás a legsajátabb módon integráns része az adottságok fentebb említett elsajátításának. Nagypapámnál keresve sem találhatunk jellegzetesebb példát a *poeta natus* alakjára, és apám bonyolultan kettős hűsége-hűtlensége az apai örökséghez világosan megragadható abban, ahogyan a maga számára a költészetben belül éppen az apjáéval ellentétes, szélsőségesen tudatos és tudós költői magatartást választotta. Ez a „hűtlenség” fájón személyes húrokon is megszólalt, amikor fiatalkori rajongását Babits, minden *poeta doctus*ok fejedelme iránt némiképp apja elleni árulásként kellett megélnie. (A legfontosabb választott vagy pótapa, Füst Milán esete más lapra tartozik, egyrészt mivel az ő – apám által később önálló könyvben megrajzolt – alakja végképp besorolhatatlan bármifajta költői tipológiába, másrészt mert Babitscsal ellentétben az ő esetében nem kellett számot vetni a költői alkaton túli, személyes természetű kontroverziákkal is.) *Natus* és *doctus* költői fenotípusa azonban ráadásul felhámja csak

egy egyszerre individuális és történeti, majd hogyanem történetfilozófiai ellentéppárnak, ösztönös és tudatos magatartás a költészet terrénumán messze túlmutató és a történeti időben folyamatosan átrendező kölcsönviszonyának. A SZERELŐSZÖNYEG címet viselő ciklusban megtalálható egy (meglehet, fiktív) levél 1945-ből a sejtelmes nevű Cynthiához, alcíme szerint *AZ ÖSZTÖNÖSSÉGRŐL ÉS A TUDATOSSÁGRÓL*, amely egy szerelmes évődés ürügyén beszél arról, hogy „*csak értelmekkel tudom azt, amire érzéseimnek kellene öntudatlanul és ellenállhatatlanul kergetniük. A meggondolás vezet oda, hogy ezt lássam természetesnek, amit természetem már nem tud annak, míg magát e meggondolást természetellenesnek kell tartanom, mint nem elsőrendűen vitális erőt. Vagyis olyan pontján vagyunk a fejlődésnek, midőn már csak a legtudatosabb úton juthatok el az ösztönösnek a felismeréséig. S hogy, mint már annyiszor, megint csak analógiák tükörsora elé állítsalak, és hasonlatok fényében fűrdessem hasonlíthatatlan lényedet, Cynthia – lásd, ezért van, hogy nem vagyok, nem lehetek az »ösztönös« művészet pártján a maihoz hasonló, késői korban, mert az ösztönös, a spontán mintha elfeledkezett volna önmagáról, a tudatosság ébresztheti csak újból magára, már csak közvetve juthatunk el a közvetlenhez*”. Költészetnek és életnek ez a nagyon is egyénien „klasszikus modernista” felfogása apámnak szinte egész pályáját meghatározta, saját költői tevékenységében ugyanannyira, amennyire fordítói életművének legfontosabb felfedezéseiben és esszéisztikájának kulcselemeiben, különösen a PHILOKTÉTÉSZ SEBE tematikájában és módszerében. (A fordítói életmű esetében azért a legfontosabb felfedezésekre, vagyis mindenekelőtt Borgesre, Kavafiszra, Pessoa-ra és Pazra utalok, mert ennek az életműnek az egésze – terjedelme és a fordítás gyakorlata alkalmilag mégiscsak külső megbízásokhoz kapcsolódása miatt – nyilvánvalóan nem szorítható be efféle kategóriák közé, ráadásul egy még a későbbiekben elemzendő tényező miatt mindig azt a szerepet is betöltötte, hogy benne a költő a saját hangjától idegen vagy a maga korában eredetiként legfeljebb persziflázsként lehetséges formákban és fekvésekben szólalhasson meg.) A klasszikus modernitás meghatározásában ráadásul a klasszikus kifejezés önállóan is érdekes, amennyiben a naplójegyzetek számos klasszikus-romantikus szembeállítását és definíciós kísérletet is tartalmaznak („*A romantikus költő olykor végtelenné képes növeszteni a saját életét. A klasszikus a végtelent teszi a maga életévé*”), és nem kétséges, hogy apám melyiket érzi ekkoriban magához közelebb állónak a kettő közül. (A pontosság kedvéért érdemes megjegyezni, hogy ez a romantikakép elsősorban az angol, a francia és a magyar romantikán alapul, a később – minden alkatbeli különbségük ellenére vagy éppen azért – rajongásig szeretett és szenvedélyesen fordított Victor Hugón és a kamaszként egy antikváriumi kirakatban heteken át vágyakozva nézett és hosszas kuporgatások után megvásárolt tizenkét kötetes Vörösmarty-összesen, nem a végtelen választó a maga otthonául választó, a tudatosság és reflexió szempontjából kissé más lapra tartozó német romantikán.) Tudatos és ösztönös viszonya azonban bonyolultabb itt annál, mintsem hogy egyetlen mégoly szellemes megforgatással leírható legyen: a *natur*-ról vagy *doctus*-ról szóló bejegyzést két oldalról két, költészet és tudás viszonyát taglaló bejegyzés öleli körül. Az egyik azt kérdi: „*Mit tud a költő?*”, s azt válaszolja rá: „*Nemcsak azt, amit megtanulni, hanem azt, amit voltaképp tudni sem lehet.*” A másik a KÉPTELEN KÍVÁNSÁG címet viseli, s így szól: „*Ó, hogy szeretném tudni azt, amit tudok!*” A két bejegyzés némiképp egymással is ellentétes irányba mutat: a második talán homályos is kicsit, utalhat arra, hogy még a tudatosság sem tudatos igazán, de arra is, hogy a képességek, a lehetőségek egyszer már bizonyossá vált hatóköre sem végleges adottság, megannyi megírt vers, amire képes voltam, nem kínál biztosítékot arra, hogy még mindig képes vagyok rá; egy másik bejegyzés szól arról, hogy „*az igazi művésznek a gyakorlat (lehetőleg mindennapos) arra szolgál, hogy minél*

jobban begyakorolja a begyakorlottság (lehetőleg mindennap újra való) elvetését. Mert mi a gyakorlottság? Nyilván az egykor tudatossá tett és megalkotott műveletek gépiesen, öntudatlanul való ismétlése. Az ismétlés pedig – ez már eleve benne van a szó értelmében – kizárja az újat”. A másik bejegyzés döntő jelentőségű. Amikor azt mondja, hogy a költő tudását nemhogy tanulással nem lehet elsajátítani, de voltaképpen tudni sem lehet, akkor ha tetszik, rímel a másik bejegyzésre, amelyben arra vágyik, hogy egyszer végre tudhassa azt, amit tud, egyben azonban rögzíti is, lényegében véve egész életére, annak a meggyőződésnek az alapjait, hogy a költészet olyan eszköz, olyan emberi képesség, tulajdonképpen szerv, amelynek segítségével olyasmis tudható meg a világról, ami szinte tudhatatlan, mindenestre semmilyen más módon nem megtudható. A HÁRMASTÜKÖR válogatott verseinek élére kiválasztott, mottószerű költemény, a RÉSZLET EGY X-EDIK ARS POETICÁBÓL (amelyet gyakorta máskor is, más kötetekben, költői esteken ilyen kitüntetett pozícióba emelt), miután keserűen számot vet az akár a legszűkösebben behatárolt világ (egyetlen szoba) teljes leírásának elvi lehetetlenségével, a következőképp folytatódik:

*„De mi akkor mégis ez a kibírhatatlan
türelmetlenség ez a folytonos iszonyú hiány
mintha a szó lenne a kezem a lábam
s nélküle csak kerekas ládában löködném magam
mint a cipős-kezü rettenetes nyomorékok az utcán*

A költő tehát az az ember akinek a szó a lába

*Vagy mindannyiunk egyik végtagja volna a vers
Az emberiség egyik végtagja a költő”*

A választott kép brutális testisége egyszerre avatja a költészetet szinte antropológiai adottsággá, miközben az emberiségre való utalással emelkedetté is teszi. Ez a zsigeri bizonyosság a költészet és a költő nem is egyszerűen egzisztenciális, de vitális szerepében töretlenül végigkísérte apám egész pályáját, és miközben külső megjelenésében, elmaradhatatlan sáljával és a magyar irodalomba már amúgy is mindörökre beleíródott, legendás gyűrűjével egy eminensen romantikus vagy századfordulósan szecessziós alakban őrizte „a költő” archetipikus alakját, költői, fordítói és esszéista működése nagyon is modernista eszközökkel építette ennek a bizonyosságnak szerzeágazó fundamentumát. Ezek az alapok helyenként egészen mélyre, az archaikus antikvitás ősközületeihez hatoltak le, másutt viszont oldalirányban terjeszkedve, a gótikus katedrálisok támpilléreihez hasonló módokon kortárs költői és gyakorta látszólag nagyon nem költői, fizikai, matematikai vagy biológiai forrásokat vontak be építkezésükbe. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy itt nem motivikus építkezésről van szó: apám nem új, szokatlan motívumokat keresett költészetéhez, hanem a költészettől látszólag eltérő területeken magának a költészetnek a belső működését igyekezett feltárni. És nem is új, költői fizikára vágyott, mint egykor a jénai romantikusok: mélyen meg volt róla győződve, hogy mondjuk a fizika, különösen a legmodernebb fizika, már eleve nagyon költői, mivel a benne megvalósuló emberi gondolkodás, merészségével, amellyel az alig tudhatóra, a szemléletileg megragadhatatlan szavakba és formulákba foglalására tör, és absztrakciós vággyával, amellyel a lehető legáltalánosabb pontján akarja megragadni a világot, szükségképpen költői természetű és költői eszközökkel él. Ma is ott a polcomon az a könyvtárból származó Planck- és Schrödinger-kötet, amelyekben lapszéli jegyzetek

sora taglalja azokat az analógiákat, a hasonlatkezelés és a leírhatósággal vívott küzdelem ama példáit, amelyek erről a belső rokonságról tanúskodnak. Amikor Schrödinger úgy fogalmaz, hogy: „*A fizikus hajlamos lenne arra, hogy De Vries mutációs elméletét a biológia kvantumelméletének nevezze*” – apám a következő kommentárt fűzi hozzá: „*Nem lehetséges, nem valószínű, sőt nem szükségszerű-e, hogy ugyanilyen analógiák a tudomány és a művészet között is fennálljanak?*” Ezek az egyre táguló körökben megfogalmazódó analógiák egy költészettel is átitatott, egységesülő világfelfogás felé mutatnak, ahogyan ugyanennek a felfogásnak egyes részvilágokra való alkalmazása adta apám írói működésének legizgalmasabb darabjait, és kavart vele gyakorta heves vitákat is. Például amikor élesen kikelt ama szerkesztői felfogás ellen, amely A MAGYAR VALÓSÁG VERSEI című kétkötetes antológiából deklaráltan azért hagyta ki Kölcseyt és Komjáthy Jenőt, mert gondolati lírájukból úgymond hiányzik a magyar valóság – mintha a gondolat kevésbé *valóságos* dolog lenne, mint a nála kézzelfoghatóbbak, hogy a HIMNUSZ-t most ne is emlegessük. Vagy amikor a PHILOKTÉTÉSZ SEBE, ez a kivételesen gazdag és eredeti „bevezetés a modern költészetbe” elemzései során nem tesz különbséget a magyar és a világirodalom között, mert egységben látja őket, bonyolult hatásösszefüggésekkel persze, de véglegesen kijelölt hatásirányok nélkül. Az egységnek ez a vágya, amely sok tekintetben életvitelét is meghatározta, a lehető legradikálisabban megint csak a korai feljegyzésekben fogalmazódik meg. A már idézett KÉPTELEN KÍVÁNSÁG egy sorozat tagja, amelynek harmadik darabja, az EGY HARMADIK KÉPTELEN KÍVÁNSÁG a következőképp hangzik: „*Nem tudok szabadulni attól az abszurd igényemtől, hogy mindent a lehető legáltalánosabb pontján ragadjak meg. Az Egy az egyetlen istenem. Mindent egyetlené szeretnék növesztetni. Nem verseket szeretnék írni – erről vagy arról. Az egyetlen lehetséges költeményt szeretném megírni. Felírni a dolgok legkisebb közös nevezőjét.*” Ez a méltán képtelennek nevezett kívánság nemcsak a korábban elmondottakat segít illusztrálni már ekkoriban is a matematikából merített metaforájával, de apám költészetfelfogásának két további, kezdettől meghatározó alapforrására is utal. Az egyik nyilvánvalóan Mallarmé, a végső és egyetlen Könyv megszállottja, és vele együtt Valéry is, legfontosabb követője, akinek alakjával és művével apámnak egy egész kötetnyi jegyzete foglalkozik e háborús években, előkészületként egy soha el nem készült kisebb könyvhöz, de egyben jó alapként a már elkezdett vers- és párbeszédfordításokhoz, valamint a sokkal későbbi, egészen úttörő jelentőségű kísérlethez, hogy Valéry életművének jéghegyként víz alatt rejtőző nagyobbik feléből, negyvenezernél több dalnyi naplójából készítsen „mutatványt”. Valéry alakjában példaszerűen összpontosul mindaz, amit apám a költői tudatosságról gondol, a „*Költőnek lenni, nem. Költőnek tudni lenni*” sejtelmes imperatívusza, amelyet oly biztos kézzel emelt mottóvá Valéry két gyönyörű álszókratikus párbeszédének fordításához írott utószavában, ugyanakkor ott ez a tudás mintegy zárványszerűen magába zár egy hermetikus költőt, miközben szétírja magát az alkalmi írások, a VÁLTOZATOK és a végtelenbe terjedő, megállíthatatlanul burjánzó naplójegyzetek intellektuális tenyészetébe. Az EUPALINOSZ, AZ ÉPÍTÉSZ Szókratész-árnya arról a művésztől elmélkedik, akivé lehetett volna, ha nem filozófussá lesz, miközben Valéry megpróbálja önmagából mindama lényeket megvalósítani a maguk különbözőségében, akik benne rejlenek. Apám bizonyos értelemben ennek ellenkezőjét csinálja: mindenben önmaga rejtett lehetőségeit valósítja meg, mert szeretett Rimbaud-jától tudja (hisz ezt is ő fordította), hogy „*Én: az mindig valaki más!*” A már idézett x-edik ars poetica zárósora szerint pedig: „*Ami rajtam túl van az vagyok igazán én*”.

Szókratészától csupán egyetlen lépést hátrálva rálehetünk apám költészetéről vallott meggyőződésének (és talán költészetének is) másik meghatározó forrására, a preszók-

ratikus filozófiára. Többször leírta, miként volt kamaszkorának alapvető olvasmánya az akkoriban magyarul egyedül hozzáférhető, Sebestyén Károly válogatta preszókratikus gyűjtemény, hogyan olvasta tán hússzor is végig, szöges ellentétben amúgy csapongó olvasási szokásaival, hogyan lelte fel benne költészet, filozófia és tudomány örökre felülmúlhatatlan egységét. (Kölcsey iránti mélységes tisztelete is, amelynek kritikái következményeire korábban utaltam már, szervesen összefüggött annak a magyar irodalomban oly társtalan preszókratika iránti rajongásával és arról írott fiatalkori tanulmányával.) Emlékszem, amikor egyetemista koromban mutattam neki Parmenidész töredékeinek új fordítását, mennyire elégedetlen volt a prózai szövegezéssel. Nem költőileg tartotta elhibázottnak az eredeti hexameteres forma figyelmen kívül hagyását, hanem filozófiailag: éppen fordítva gondolkodott a fordítás természetéről, mint a töredékek tudós fordítója és általában a hivatalos tudományosság. Ők a filozófiai tartalom mennél pontosabb visszaadása miatt döntöttek a prózai fordítás mellett, apám szerint viszont egy ilyen fordítás éppen azért lesz óhatatlanul pontatlan és félrevezető, mert eleve lemond mindarról a tudásról, ami egyedül a költészet sajátja lehet. Ifjúkori olvasmányélménye ugyanis lényegét tekintve költői természetű volt, de nem egyszerűen azért, mert nagy költészetként (is) olvasta a Szókratész előtti filozófusokat, hanem mert e klasszikus, sőt preklasszikus szerzők műveiben egy új, másfajta költészet lehetőségét vélte felismerni. Hogy miben állna ennek a költészetnek az újdonsága, arról részletesebben nem szólnak a preszókratikáról írott visszaemlékezések. Annyit rögzítenek csak, hogy tudomány, filozófia és költészet a preszókratikában tapasztalt csodálatos hármas egységét megváltozott korunkban talán a költészet közegén keresztül lehet megváltozott módon megvalósítani. A korai jegyzetek kiadatlan darabjai között például ezt olvashatjuk: *„Sosem akartam a költészet kedvéért lemondani a gondolkodásról. Azt a pontot kell célba venni, ahol a gondolat költészetté erjed: ahol a költészet a zengésben az elme teljes összműködésévé keményszik. Valéry elérte a célt, egy bizonyos oldalról közeledve hozzá. Rilke egy kicsit másíkról, Flaubert a legegyszerűsebben. Ó milyen kerülőkön, milyen keserves kitérőkön át érem el én?!...”* Másutt, a kiadott jegyzetek között pedig ezt találjuk: *„A legnagyobb, mert legkeserveesebb, de leghálásabb áldozat: lemondani arról a megkönnyebbülésről, amit örömeink és bánataink elmondása nyújt a versben. A »mondanivalók« nem költésre valók.”* Ezek összevetése mintha arra utalna, hogy nem egyszerűen valamiféle gondolati vagy filozófiai költészet a cél, hanem magának a gondolkodási folyamatnak (és nem a belőle leszűrt gondolatnak) a költészetté kristályosítása. Nem a gondolat ölt költői ruhát vagy akár – megengedem – alakot, hanem a gondolkodás maga költőien „összműködik”. Ha van is benne kime-revedés, „keményedés”, a hangsúly mindig a folyamaton van. Egy másik, kivételes szépségű bejegyzés nagyon pontosan írja le ezt: *„Limesek. Mióta az eszemet tudom, foglalkoztatnak a dolgok átmenetei, a megfoghatatlan és az örületbe kergető határok. A limeseken rejtőzik a világ minden alapkérdésének megoldása. A matematika pontosan tudja ezt. | Emlékszem gyerekkorom egy őrzítő délutánjára, mikor azzal a feltett szándékkal ültem ki a kertbe, hogy most megfogom azt a pillanatot, amely a délutánt estébe hajlítja: amely előtti pillanat még délután s amely utáni pillanat már este. Azt a felfoghatatlan izzást, amelyen az idő a délután halmazállapotából az estébe megy át.”* Nem csoda, hogy rajongott Empedoklészéért!

Egységnek és átalakulásnak ez a szüntelenül egymást erősítő dinamikája apám egész életművét meghatározza. A műfaji sokféleséget átható egységes hangban éppúgy, ahogyan az egyes műveken belüli, időnként meghökkentő műfajtorésekben. Úgy írt regényt, mintha esszét írta, és néha úgy verset, mintha regény lenne. Olykor lábjegyzeteket fűzött verseihez (tanulmányaihoz szinte soha!), és áradó szabad verseket épített a regé-

nyekbe. Hozzáértő módon és szinte felbukkanása pillanatában elemezte az *écriture* hatalmas karriert befutott fogalmát, amely az irodalom műfajokra tagolódo szigetengerét egyesítette az írás egybefüggő kontinensévé, de nem hallgatta el kritikáját sem, amely elsősorban ennek a jelenségnek az általánosérvényűségét kérdőjelezte meg, és szóhasználatából, amellyel a hagyományos irodalmi műfajok „legkisebb közös többsének” nevezi, kiolvasható, hogy hiányolja belőle e hagyomány burjánzó sokféleségét. Az ő megoldása inkább a folyamatos átjárás, hidak, „szereelőszőnyegeket” kiépítése a műfajok között, ahogyan egész fordítói működése is ilyen hídverés. Nemcsak abban a nyilvánvaló értelemben, ahogyan a fordítás mindig távolságokat – nyelvi, történeti, alkati távolságokat ível át, hanem abban az előbb elmondottakból következő, mélyebben irodalmi értelemben is, ahogyan a fordítást sosem alárendelt, hanem a többi irodalmi műfajjal egyenértékű, önálló műfajnak tartotta, ezért beilleszthetőnek az imént taglalt műfaji átjárásokba. Ennek illusztrálására hadd tegyek itt egy rövid kitérőt, amelyet talán más korábbi összefüggések is indokolnak.

KÖRKÖRÖK című kötetébe apám felvett két verset, amelyek egyikét kedves barátja, Eugène Guillevic francia költő írt és ajánlott neki, természetesen magyarra lefordítva. Aztán kiegészítette egy saját verssel, és kis kommentárt is fűzött hozzájuk.

KIS KÖLTŐI VERSENY – TANULSÁGGAL

1. GUILLEVIC: RECEPT

[Fordítás]

Somlyó Györgynek

*Végy egy régi cseréptetőt
Egy kora délután.
Tégy melléje, közel,
Egy sudártörzsű hársat,
Ahogy a szélben ing.*

*Rakjál fölébük
Kék eget, mit fehér
Fellegek tisztogatnak.
Hagyd, hogy tegyék a dolguk.
Nézd őket.*

2. ELLENJAVALLAT

Guillevicnek

*Végy egy csendes kis öblöt
Bazaltos kúphegyek közt.*

*A víz kékjére loccsants
Itt-ott szélfűtta zöldet,
Váltogass fényt meg árnyat
A domboldalakon.*

*Keverd össze a nádas,
Egy közelgő hajó,
Hullámok, emberek
És madarak nesztét.*

*Vesd magadat közéjük.
Légy velük eggyé.*

A hozzáfűzött kommentár, miután elbeszéli a vers keletkezésének történetét, egymás verseinek fordításával töltött közös balatoni nyaralásuk melléktermékeként, azt taglalja, vajon a prózai értelemben vett ellentétes tartalmak következtében valóban ellentétesek-e a versek, vagy a poétikai „recept” azonossága miatt inkább nagyon is egymáshoz közeli. Én azonban egy másik kérdést tennék fel, amire persze szintén történik utalás: vajon egy fordítást és egy eredeti verset látunk-e, vagy két különböző fordítást, amelyeknek persze mindegyike egyben eredeti is? Az első eset fordítás franciáról magyarra, a második Guillevicről Somlyóra. (Apám mindig teljes egyetértéssel idézte egy másik barátja, a költő és filozófus Michel Deguy meghatározását arról, hogy fordítani nem más, mint magunkat fordítani egy más műalkotás nyelve és szelleme felé.) Mindezt érdemes még azzal kiegészíteni, hogy éppen Guillevic volt az, aki apám költészete kapcsán a preszokratikus folyam újrafeltöréséről beszélt (feltételezhetően mit sem tudva az itt korábban elmondottakról), és a fenti versírási technika a maga kozmogónikus karakterével hasonló irányokba mutat, bármelyikük legyen is a kezdeményező.

Apám kivételes terjedelmű és kivételesen szerteágazó fordítói tevékenységét, amelyet minden külső készítés nélkül is élete legvégéig mit sem lankadó szenvedéllyel gyakorolt, legalább három, egymástól elkülöníthető forrás táplálta. Egyfelől a költészet elementáris jelentőségébe vetett hit, amelyről volt már szó, és amely együtt járt a költészet, a mindenféle költészet, sőt, a mindenféle költő iránti személyes rokonszenvvel. Másrészt a költészetben rejlő és a róla való tudás iránti csillapíthatatlan érdeklődés. Mindenfajta költészet érdekelt, tekintet nélkül annak nyelvére, formájára, korszakára, sőt bizonyos értelemben színvonalára is. Emlékszem, gyerekkoromban milyen lelkesen magyarázta nekem, hogy mennyire fontosak a kis költők, önmagukban is, meg azért is, mert az általuk teremtett közeg nélkül nagy költészet sohasem jöhetne létre. Szünetes vásárlója volt a *Fedél nélkül* című lapnak, amelyet hajléktalanok írtak és árultak, elsősorban biztonnyal azért, hogy a koldulás rettenetes megaláztatása helyett mégiscsak valamiféle emberi méltósággal kecsegtető csereüzlet keretében juthassanak némi pénzhez. Őt azonban a lap is őszintén izgatta. „Mert vers van benne!” Szünetesül érdekelte, miféle költészet sarjad ebből a végletesen sivár emberi élethelyzetből, és persze már e sarjadás tényében magában is bizonyítva látta a költészet vitális megkerülhetetlenségét. Számára semmi nem kínált mélyebb betekintést a költészet működésébe, mint éppen a fordítás. Ráadásul műfajilag és mesterségbelileg eltérő szinteken. Gyakorló fordítóként, fordításkritikusként és fordításelméleti tanulmányok szerzőjeként. Volt azonban

a fordításnak egy, a mesterségen sok tekintetben túlmutató, bár annak álcájában megmutató egyszisztenciális vetülete is. Aki úgy gondolta, hogy „*Ami rajtam túl van az vagyok igazán én*”, annak a fordítás a maga másban-létével épp azt kínálta, hogy ön maga lehessen. Egység és átalakulás dinamikája itt éppen abban valósult meg, hogy más hangján beszélt, a sajátját megszólaltatandó. Hogy Valéry Szókratésztől eltérően ne érezze magát bebörtönözve az *Épp ez* redukzív esetlegességébe. Nemhiába volt fordítói felfedezései között is az egyik legkedvesebb Fernando Pessoa, aki megnégyesezte, sőt, ha angol nyelven írott verseit is ideszámítjuk, megötszörözte önmagát, négy eltérő nevű, habitusú és stílusú költő között osztva fel (vagy testesítve meg) azt a valakit, aki ő volt. És Borges, aki az EVERYTHING AND NOTHING Isten színe előtt megjelenő Shakespeare-ét ebbe a párbeszédbe bonyolítja: „*Én, aki annyi ember voltam hasztalan, végre egyvalaki szeretnék lenni, aki én vagyok.*» Isten hangja így felelt neki egy szélvész közepéből: „*Én sem vagyok senki, csak megálmodtam ezt a világot, mint ahogy te megálmodtad művedet, William Shakespeare, és álmod jelenéseinek egyike vagy te is, aki, mint én, mindenki vagy, és mint én, senki sem.*»”

Időskorára még több idegenséget engedett be fordításaiba. Túllépett ifjúságának a *Nyugat* mestereitől örökölt meggyőződésén, hogy a fordításnak olyannak kell lennie, mintha magyarul született volna meg eredetileg (emlékezzünk csak Babits halhatatlan bon mot-jára arról, hogy a legszebb magyar vers az ÓDA A NYUGATI SZÉLHEZ – Tóth Árpád fordításában!), pontosabban csavart rajta egyet: fenntartotta e követelményt, de azzal kiegészítve, hogy ezenközben mégis éreztetnie kell azt is, hogy fordítás. Ahogy ifjúkori verseinek néha kissé patetikus modernista klasszicizmusa is átment valamiféle fájdalmasan frivol posztmodernbe. Folyamatosan fiatalodott tehát. Csak a betegség végső szakaszában, szemtől szemben a halállal hagyta el a vers. Talán mert hirtelen túl sok lett a tudás. Már tudni vélte azt, amit nemcsak megtanulni, de tudni sem lehet. Mi maradt volna akkor a költészetre?

Keresztesi József

BAKA, SZEGED

– Emlékpróba –

1990 februárjában a *Holmi* lapélen közölte Baka István egyik legnagyobb versét, a FARKASOK ÓRÁJÁ-t, ugyanebben a lapszámban a szépirodalmi anyagot pedig egy Petri György-klasszikus, a HOGY ELÉRJEK A NAPSÜTÖTTE SÁVIG zárta. Húszéves voltam, és úgy emlékszem, hogy valami ilyesmit jelentettek számomra a rendszerváltás évei: hogy a dolgok összeállnak, mintegy önmaguktól a helyükre kerülnek, például kinyitok egy folyóiratot, és nagyobb-nál nagyobb versek pattannak elő belőle. És arra is jól emlékszem, hogy pontosan hol is olvastam ezeket a verseket, többször egymás után: Szegeden, friss főiskolásként, a Hámán Kató (ma Szent Ferenc) utcai albérleti szobám nagyágyán.

Baka és Szeged az én fejemben a kezdetektől fogva szorosan összetartozott, és nem pusztán azért, mert a költő élete jó részét ebben a városban élte le. Sokkal inkább annak van ehhez valami köze, amit én érzékeltem Szegedből az ott töltött három és fél év alatt.

Babits írja az ÚTI NAPLÓ-jában, 1909-ben: „*Most a Tisza partján állok, mögöttem a porváros és jobbra a parton egy fényes épület. Mi volna más a porvárosban? kórház. De a por néhol csillogó és a porváros néha szép. Csillog a por az erős szélben és csillog a por a fák tetején. A lemenő nap arannyá festi a port és a kis, félelmes vizet a könnyedívű hatalmas híd alatt. A parti sétatéren tolong a tömeg; télen asszonyok és bábész diákok. Meleg van. A porvárosban nincs tavasz, hanem mindjárt nyár van. Poros fülledés és nyitott ablakokból zongoraszó. Itt minden tág; széles egyenes utcák; s itt minden magyar és igenis durva magyar szavak hangosan járnak az utcákon. A bukkák közt vagyunk s kihajtva a tanyákhoz, bokáig süllyedsz a homokba, mintha puha bársonyszőnyegen járnál. Itt az emberek szemében a homoki bor tompa fényét látom. Emlékszem egy versre, amit a porvárosban írtam.*”

A kisvárosban, ahol az addigi éveimet töltöttem, hegyek húzódnak a szemhatáron. Szegeden elsősorban épületek tagolják a látóhatárt. És persze Szeged minden tekintetben más volt – legfőképp nagyobb. Nem pusztán a kiterjedése vagy a lélekszáma folytán, hanem a térkezelésében is. Mennyire más kihalt éjszakai körutakon baktatni hazafelé. Az éjjeli lámpákkal megvilágított szecessziós homlokzatok. És mindjárt a következő utcában a léckerítések. Emlékszem az első ősszel egy sétára a főpályaudvartól kifelé: néhány lépés után az ember visszaugrik vagy száz évet az időben, sáros és néma falusi utcán jár. Egymásra csúszik az alvó porváros és a nyüzsgő egyetemi város. Boszorkánysziget. A Boszorkánykonyha (rántott máj rizzsel, baráti áron). Ihatatlan csapvíz. Homoki fröccsök. Megragadt bennem még egy kép arról az első őszi: nem utazom haza hétvégre, maradok, az ágyban fekszem, szürke, tetszhalott vasárnap délután, és akkor eszeveszett károgással elhúz egy varjúcsapat az ablak előtt.

Hálót fon az est, a nagy, barna pók.

Folyamatosan érzékeltem vagy inkább csak éreztem, akár egy túlon túl mély alaphangot, valamiféle egyszerre feltárulkozó és fenyegető – apokaliptikus? – vonást a városban. Nyilván nem Szegedről beszélek *an sich*, hanem a bennem létrejövő érzésről, amiben jókora szerepet játszott a túlérzékenység és az ifjúkori elveszettség valamiféle kegyetlen kockája is. És vastagon benne vannak ezek a versek, a Bakáéi, még akkor is, ha tudom, hogy a korai darabok Szekszárdon keletkeztek, és hogy Baka mindvégig szorosan kötődött a szülővárosához. Az első kötet, a MAGDOLNA-ZÁPOR fülszövege is Szekszárdról beszél még, de a megjelenés évében, 1975-ben Baka már Szegeden él. A hátsó borítón apró portré, bőrkabát, szakáll, kucsma, balra fönn kopasz fák, ősz lehet vagy kora tavasz. (Ősz lesz az, a nyakamat rá.) Fillérékért találtam rá az első versesköteteire a Kárász utcai antikváriumban, a három könyv együtt – már akkor is nevetséges ár – huszonnyolc forint volt '91 novemberében.

Kovács András, aki nagyszerű irodalomórákat tartott a tanárképzőn, az egyik szemináriumra meghívta Bakát. Arra emlékszem, hogy Baka a költői mesterségről beszélt, a tanulható fogásokról, a formáról és a Gáldi-féle verstanról, arról, hogy ő azon képezte magát – egyszerűen nekiült, és végigment rajta, mint egy tankönyvön. Most, ahogy a MAGDOLNA-ZÁPOR-t lapozgatom, azt látom, hogy a költészete – nemcsak a technika, hanem a hang is – voltaképpen már a kezdetektől fogva készen állt. Nem véletlen, hogy ebből a kötetből két verset szinte változtatás nélkül (egész pontosan egy jelzőcserével

és új központozással) át tudott emelni az 1994-es SZTYEPAN PEHOTNIJ TESTAMENTUMÁ-ba, méghozzá a Pehotnij-versek közé. Szinte minden megvolt tehát a kezdetektől fogva. Az indulástól kezdve ott a jambikus hangfekvés, a magabiztos rímtechnika, ott a szerepsversbe oltott történelmi érdeklődés, a tragikus hangoltság, az allegorizáló (és fenyegető) tájvers, ott az „oroszság” – és már ott vannak azok a mozdulatok, amelyekkel majd a nagykompozíciók íveit fogja meghúzni a későbbi kötetekben.

Ezeket az íveket az aprólékosan kibontott hasonlatok füzére rajzolja föl. Vegyük például mindjárt a FARKASOK ÓRÁJÁ-t. Az egész gondolatmenet – az éjszakai pánik leírása – fokozatos építkezés eredménye. Baka az allegorikus egységeket szekvenciává szervezi: mindegyik egység a „*Felbredék*” nyitómondattal indul, és mindegyik egység – a fehér takaró mint mozdulatlan dermedt lidérc, a lámpafény mint csiganyál, a vekkeróra ketyegése mint vonatzakatolás, a frizsider mint alvó kutya és így tovább – egy olyan sorozatnak lesz az építőeleme, amely a végére egyetlen közös tablóképbe áll össze. Majd erre következik e rémálom-panorámának a lezárása:

*„s Pallasz baglyának hányadéka, én
görgök, rút szőrgolyó, a Föld színén;
s törött ezüstmaszk: utcalámpa-rom
csillámlik jéggé dermedt arcomon.”*

Minden egy irányba mutat, az éjszaka ijesztő képei és zajai egyetlen látomásban egyesülnek, és ebből az összetett, sokrétegű képből nyomasztó jelenés bontakozik ki. Ez az apokaliptikusság, a ráérőszakolt rendhez igazodó táj és a ráérőszakolt rendhez (sorshoz?) igazodó lélek egymásra kopírozása – legalábbis számomra – Baka István érett költészetének a vízjele maradt. Ez az alaphang volt az, ami az én fülemben egybefolyt Szeged alapmorájával, egy olyan városéval, ahol a ráarakódott rétegek alól ugyancsak folyton fölsejlik valami atavisztikus vonás.

Nem beszélve arról az érzékenységről, amely a vidéki létből táplálkozik. Erre, hogy úgy mondjam, megint csak volt fülem, noha az én hangoltságom a legkevésbé sem volt borulató. A peremről, a perifériáról az egészre irányuló tekintetet azonban mindig is a magaménak éreztem. Ám ha szemügyre vesszük, mondjuk, Baka prózáját, azt látjuk, hogy a történetek hőse minduntalan az archetipikus figura, a kisvárosi magányban pácolódó értelmiségi, aki az energiái jó részét arra fordítja, hogy ellenálljon az őt körülvevő közeg hatásának, amely a saját képére próbálja alakítani.

Innen nézve talán az sem véletlen, hogy a legterjedelmesebb prózai vállalkozása, A KISFIÚ ÉS A VÁMPÍROK című kisregény a vámpírmítoszhoz kötődik. A modern populáris mítosz vámpírja nem csupán pusztít, de fertőz is, és ennek révén a maga képére alakítja az áldozatát. Azt hiszem, ennek a toposznak a szimbolikája visszatérő eleme Baka munkáinak. A környezet, mind a természeti, mind társadalmi-politikai környezet nem pusztán megbéklyózó, hanem át is formál, és miközben erről a versek beszélője beszámol, igyekszik is ellentartani ennek a hatásnak, vagy legalábbis számot vetni saját erőfeszítéseinek a perspektíváival.

A KISFIÚ ÉS A VÁMPÍROK ugyancsak társadalmi és politikai motívumokkal fűzi össze a klasszikus rémtörténet-motívumokat: a regénybeli Sárd – ahogy Havasréti József írja a két Kádár-kori vámpírregényt, a Hernádiét és a Bakáét egymás mellett tárgyaló esszéjében – „*az Adyt idéző kelet-európai perem- és mocsárvilág*” allegóriája. A történet a nem

túl távoli jövőben játszódik, amikor is a nagy világegést követően az ország apró városállamokra esik szét. Baka sötét humorát dicséri, hogy ezeket a városállamocskákat tizenkilencedik századi attribútumokkal szereli föl: főispánokkal, despotákkal, zsandárokkal (államforma: „demokratikus despotizmus”!), a vármegyházán székelő bürokráciával, a kispolgári létre berendezkedő mezővárosi lakossággal (külön telitalálat az egyik mellékszereplő, az egykori tajvani helyőrség itt maradt dandártábornoka, aki naphosszat a temetőkapuban ül, és a tisztiszolgája kéreget helyette). Ezt a magába roskadó kisvárost pedig körbeöleli az egyre terjeszkedő temető: a Kádár-kor időtlen mozdulatlansága a nekropolisz képére íródik rá. Menekülés persze nincs ebből a világból, a történet végére mindenki vámpírrá változik – Sárdnak nem jön el a maga Van Helsingje.

Erről a vámpírregényről is szó esett azon a szegedi délelőttön. Baka elmesélte, hogy mennyire kezére játszott a szerencse, mert a témaválasztással nagyjából egy időben jött ki a *Galaktika* vámpír száma, fontos forrásszövegekkel. És azt is elmondta, hogy nyilván a Kádár-kor viszonyait próbálta átültetni a disztópiába. A motívum végigkíséri az életművet, és nem csupán a színpadi szövegekben köszön vissza; talán elég földidzni a Pehotnij-kötet záróversét, a TESTAMENTUM-OT:

*„Burok-koporsó rejszen embrióként!
Gyökér-köldöksinór köt össze itt
A Föld-Anyával, – szívom majd a hólét:
Vérét az Utolsó Ítéletig.”*

A SZTYEPAN PEHOTNIJ TESTAMENTUMA ugyancsak a fontos Baka-könyveim közé tartozik; egyébként az 1994-es esztendő sikerkönyve volt. Kézenfekvő volna azt mondani, hogy Baka a modern orosz költészet fordításán készre csiszolt nyelven szólal meg itt, de azt hiszem, ez a nyelv az orosz irodalom avatott ismerőjeként már korábban is birtokában volt, mielőtt a nyolcvanas évek első felében elkezdett volna rendszeresen fordítani. És persze nem csupán arról van szó, hogy a fiktív hasonmás, a Pehotnij-figura révén Baka szovjet díszletek közé helyezte önmagát. A hang alapjaiban nem változott ugyan, mégis új fűszerezést kapott. Belengi helyenként valami szelíd irónia, a nyugati peremvidék provinciáinak a fölényes távolságtartása:

*„Ó, szovjet népek tengere, belőled
Vízceppként párolognék el, de menten
Határőr jön kutyával, s visszazökkent
Álmomból, elkérve a dokumentem.”*

Ez a magyar közönség számára mélyen ismerős hangfekvés bizonyára hozzájárult a könyv óriási népszerűségéhez. Talán nem tévedek nagyot, ha a Pehotnij-ciklust még a rendszerváltás utórezgéseivel érkező szellemi izgalmak közé sorolom. Aztán a következő évben már az utolsó kötet, a NOVEMBER ANGALÁHOZ került sorra.

Emlékszem rá, hogy az óra végén dedikáltattam vele az antikváriumban talált kötetet. Észrevettem, amikor egy gyors mozdulattal fordított egyet a belíven, hogy vessen egy pillantást az árbejegyzésre.

Babits az ÚTI NAPLÓ-ban a porváros után egy hirtelen váltással Pécsről (akkor még: a szénvárosról) kezd beszélni. Én is oda kerültem még '93 tavaszán, de aztán még visszatértem egy félévre Szegedre, befejezni a főiskolát. Arra is emlékszem még, hogy a Pehotnij-kötetet Szegeden vásároltam meg, a főpályaudvarra menet ott volt a kezemben, azt olvastam, miközben a vonat kigördült az állomásról, és elindultam hazafelé.

Bán Zoltán András

A VIDÉKI SZEGÉNY ROKON

Pár mondat Tar Sándorról

1

Mikor már belátható közelségbe kerül saját halálunk, úgy illik, hogy felkészüljünk rá. (No nem mintha *sogenannte* „saját halál”-ra készülnénk, a Rilke–Nádas Péter-i értelemben.) Ilyenkor persze számba vesszük, hol éltünk: korunkat, az országokat, a városokat. De e városok utcáin emberek jártak és éltek, és élnek még most is; azaz a seregszámla elengedhetetlen része, hogy kik közt élünk, akiket hamarosan el kell majd hagynunk (vagy ők hagynak itt minket), és ezeknek az utcáknak a házaiban kik laktak, kik között éltünk, akik már megelőztek (vagy akiket hamarosan mi előzünk meg). Ilyenkor aztán magunk elé motyoghatjuk a középkori magyar mondókát: „*Elmegyek meghalni egyebeket követvén. De még énutánam is többen jönnek, mert sem első, sem utolsó én nem vagyok.*”

Ha tágan fogjuk fel az idézett haláltánc ostinatóját, akkor természetesen felmerül egy önéletrajz megírásának lehetősége, és ezzel együtt persze a legfőbb kérdés, melyet Vas István is megfogalmazott nagy memoárja elkezdésekor. Vagyis annak problémája, hogy miféle elv szerint rendezzük be utólag életünket, hiszen egy önéletrajz nem más, mint az élet utólagos, mondhatni *post mortem* berendezése, formába öntése, melyben a szerző már (élő)halottként tekint önmagára. *Nachlass zu Lebzeiten*, adta Musil kisebb írásai gyűjteményének címéül, és a voltaképpen lefordíthatatlan mondatot magam így kíséreltem meg visszaadni: *Egy élő hagyatéka*. Kiindulópontként vagy inkább rendezőelvként Vas köröket ajánlott, a Lakások (otthonok), a Pénz, a Szerelem, a Költészet, a Vallás (világnézet) körét, hogy aztán elvesse őket, hiszen a körök hajlamosak rá, hogy közös halmazokat hasítsanak ki egymásból és az időnkéből, ami nem más, mint az életünk, és így aztán rá kell döbbernünk, hogy például a Lakások bugyra nem taglalható elszigetelten, teszem azt, elkülönítve a Pénz bugyrától, mert utóbbi mennyisége határozza meg az előbbi minőségét, legalábbis többnyire. (A magam életében egészen bizonyosan így volt.)

De lépegethetünk kisebb körökben is. Ha kortársainkra emlékezünk, felidézhetjük olvasmányélményeinket, zenehallgatásainkat, mikor találkoztunk először műveikkel, és miféle más művek társaságában olvastuk, láttuk-hallottuk azokat. Kinek a szájából hallottuk először emlegetni X. Y. művét. Szóval megközelíthetjük műalkotások kalauzolásával is életünk megírását. Most ennek egy kísérleti töredéke következik.

De rögtön elbizonytalanodom. Ugyanis nem tudom, Tar Sándort kortársamnak nevezhetem-e. Soha nem hatott rám, se személyesen (bár párszor találkoztam vele, olykor beszélünk telefonon), se művészetével. (De lehet, ez önámítás, hiszen akkor minek írtam róla egy egész regényt? Ami végeredményben fikció, de azért...) Soha nem akartam úgy írni, mint ő, soha nem éltem olyan életet, mint ő – nem is élhettem volna, mivel szociológiailag fényévekre álltunk egymástól; ő félmunkás-félpaszt származék volt, úgyszólván proli, én meg értelmiségi-művész, ráadásul operai gyerek, amolyan bohém fiú.

De megkockáztatom, ő senkinek sem volt kortársa. És most, amikor a *Holmi* nagy halottaira emlékezünk, azt érzem, noha lebukásáig a szerkesztőbizottság tagja volt, Tar e folyóiratnak sem tartozott a családi köréhez, nem volt itt familiáris, mint teszem azt, Petri vagy Fodor Géza. Tar legfeljebb szegény vidéki rokon volt e hasábokon és voltaképpen más fórumokon is. Mint oly sok másban, ebben is Kertész Imre rokona (aki ugyancsak tagja volt egy ideig a szerkesztőbizottságnak, aztán lemondott erről, ki tudja, miért; bár lehetnek sejtéseink, ha elolvassuk utolsó könyvének *Holmi*-ellenes, csípős antiszemizmussal megborított kirohanásait: „a *Holmi* nevű agresszív bulvárlap”, hogy csak egyet említsek a sértett góg hizlalta förmedvények közül). Ám a lényegibb elem, hogy a magyar irodalomban, akár Kertész, ő sem hatott senkire, és a magyar prózából Kertészre sem hatott senki. Tarra sem hatott senki. Ma és korábban sem írt úgy senki, ahogy Tar, ő maga senkit nem utánozott, zárvány volt és maradt. Talán Csalog Zsolttal rokonítható leginkább, de míg Csalog kétségkívül értelmiségi volt, és a profi író benyomását keltette, Tarban mindig volt és maradt valami amatőr vonás; ő volt az írogató munkásember vagy a munkáskodó íróember, és egyik sem állt jól neki. Persze kérdés, mi állt jól Tarnak. Mindig pária maradt, asszimilálatlan proli, úgyszólván zsidópária. Ő volt a nem zsidó zsidó, akit felkaroltak a zsidók, no meg az amolyan szociológiai zsidók, mint amilyen én vagyok. Ezt a felkarolást és az azt követő elengedést lebukása után erősen nehezítette, és ennek bánatára elsütött pár vaskos antiszemita szöveget a *Magyar Hírlap* hasábjain. De ez is rosszul állt neki. (Míg Kertésznek meghökkenően jól áll, de ez már egy másik történet.)

Nem, Tar nem volt kortársunk, miként Kertész Imre sem, és most sem az. De, ellentétben Kertésszel, Tar egyszer még talán kortársunk lehet. Amivel semmiképpen sem azt akarom sugallni, hogy Tar maradandóbb író Kertésznél. Ez nem értékkülönbség kérdése. Ráadásul értékkülönbség nincs is kettejük között: egyikük sem nagy író, de mindkettő kiváló, jelentős szerző. Ugyanakkor Kertész, elsősorban a tematikája, továbbá bölcselkedő hajlandósága, értelmiségi ihletettsége révén, egyetemesebb vagy legalábbis internacionálisabb érvényűnek tűnik. Ám ez efemer vonás, és az univerzális érdeket, a nagy témát feltehetően a szerző halálával egy időben fogják maguk alá temetni az idő színtjei.

További rokon vonásuk, hogy Tar Sándornak is a kudarc állt jól, ha egyáltalán állt jól valami. Ezt – ellentétben Kertésszel, aki csak vágyott a kudarcra, ám, amikor az beköszöntött, már durcásan elfordult tőle, hiszen ő *siker*es kudarcra vágyott (vagy kudarcos sikerre, amint ezt ragyogóan ábrázolta A KUDARC című regényében) – példásan el is érte. A fiaskó terén Tar a legmegbízhatóbb alak újabb irodalmunk történetében. Halála táján nyilván úgy tekintett életművére, mint valami gondozhatatlan csódtömegre.

Életére és művére egyaránt. Élete – már amennyire ezt tudhatom – egyértelműen az volt. Műve egy része azonban bizonyosan megmarad, bár ő maga erre csak keserűen legyintett volna. Ráadásul Tar, ismét ellentétben Kertésszel, meg sem próbálta önmaga csódtömeggondnokaként elemző (és termékeny) módon felszámolni életművét. Nem volt reflektáló alkat, ehhez hiányzott a műveltsége, az önmaga iránti nem feltétlenül kóros, hanem termékeny érdeklődés. De Tar ennek a szerepnek az ellenjátékosa, azaz a folyvást a maga és mások produkciója körül sertepertelő, szószátyár giccstelmiségi sem volt (ők uralják már jó ideje a magyar szcénát), aki kéjelegve hempereg önmaga ellentmondásaiban, megpróbálva eközben új műveket fakasztani belőlük. Tar nagy íyben bedobta a törülközőt. Ami persze senkit sem érdekelt, senkit sem hatott meg. Úgy halt ki irodalmi világunkból, ahogy belépett: szinte észrevétlenül, lesütött szemmel, lábujjhegyen.

3

És ugyanilyen lesütött szemmel, folyton oldalra pislogva, nem is suttogva, hanem egyenesen maga elé motyogva létezett akkor is, amikor személyesen megismertem, noha talán akkoriban élte meg irodalmilag legsikeresebb éveit.

Történt, hogy a hetilap *Beszélő*nél Mosonyi Alizzal azt találtuk ki, hogy mi lenne, ha meghirdetnénk egy tárcáíró-pályázatot. Ez 1992-ben volt. Még pénz is akadt rá; az első helyezett, ha jól rémlik, húsz- vagy harmincezer forintot nyert, ami még összeg volt akkoriban. Az első díjat (megosztva) Marno János (mit tesz isten, éppen egy Kertész Imrének ajánlott írással!) és Tandori Dezső nyerte. Utóbbi persze nem, de a második díjat szerzett Tar Sándor megjelent a díjátadón, melyet az Astoria kávéházban celebrált Kőszeg Ferenc, a főszerkesztő. Mondom, Tar fizikailag ugyan ott volt, de mintha ott sem lett volna. Aztán megérkezett Marno is, Petri is, lendületes piálás kezdődött, majd az este a rettenetes Grinzingi borozóban folytatódott, és végül a GUTE NACHT című Schubert-dal közös éneklésével fejeződött be, persze már Mosonyi Aliz lakásán. Ebben és az előzőekben Tar természetesen nem vett részt, a pénzes boríték átvétele után pillanatok alatt lelépett az Astoriából, mondván, várja a sofőr, aki Debrecenből, a gyárból Pestre fuvarozta. Ez a titokzatos, roppant halk szavú sofőr aztán a szerkesztőségben is feltűnt párszor, mintha amolyan felügyelője lett volna Tarnak, de persze ez akkor képtelenségnek látszott. És látszik ma is, ahogy visszagondolok. Bár...

Még egyszer lett volna alkalmam, hogy pár szónál többet váltsak vele. Debrecenben, az Irodalmi Napokon éppen én kaptam díjat (*Holmi*-novellapályázat), és mivel untam a sok rizsát, kiszöktem a büfébe meginni valamit. Ekkor esett be Tar. Nyúzott volt, szinte úzótt. Eleinte mintha megörült volna nekem, odacsapódott hozzám a pultnál, de pár mondat után világos lett, hogy semmi mondandónk egymásnak, és aztán ugyanolyan zavartan eltűnt, ahogy máskor is, talán szégyellt előttem rendelni, vagy elfogta az embergyűlölet. „*Úgy járt, mint egy nyitott borotva*”, mondhatnám Georg Büchner Woyzeckjével, de jóval később találtam meg rá a megfelelő mondatot ugyanebből a darabból: „*Mi szegény emberek vagyunk, kapitány úr. A magunkfajta nyomorult marad itt is és a másvilágon is. Azt hiszem, ha felkerülünk az égbe, nekiünk kell majd segíteni mennydörögni.*”

Ha most megpróbálom felidézni, mikor találkoztam először műveivel, azon belül is az első, roppant jellemző című (A 6714-ES SZEMÉLY) kötettel, ismét csak tanácstalan vagyok. És persze fel kellene hozzá idéznem a kontextust, amely e találkozást övezte. Vagyis nem kerülhetem el az önéletrajzi elemeket. Ami ebben az esetben annyit jelent, miféle olvasmányok társaságában találkoztam Tar debütáló könyvével.

Megnézem az antikváriumban nehezen beszerzett (ugyanakkor meghökkentően olcsó, 500 forintos!) vékonyka kötet megjelenésének dátumát, és döbbenet látom, hogy 1981. Annyi bizonyos, hogy ekkor nem került kezembe a könyv. És 1981 táján én már nemigen olvastam kortárs magyar irodalmat. Pontosabban: prózát nem nagyon. Verseket folyamatosan és mindig, de ez természetes is volt egy olyan korszakban, amikor Hajnal Anna, Illyés, Jékely, Juhász Ferenc, Kálnoky, Kassák, Kormos István, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, Vas István, Weöres, Zelk Zoltán voltak a kortársai az embernek (és ők valóban kortársak voltak!), a fiatalabbak közt meg Oravecz, Kántor Péter, Petri, Rakovszky Zsuzsa, Tandori, Várady Szabolcs. És még nyilván sokan mások, akiknek most nem jut eszembe a neve.

De az akkori magyar prózát kissé megvettem. Nem, ez azért erős, inkább azt mondanám, lenéztem. Persze Déry kései regényeit szerettem, kivált természetesen az ÍTÉLET NINCS-et; alapélményem volt egy másik emlékirat, Vas István önéletrajza is, amelyből kicsillan egy komoly, „történelmi”, úgyszólván nagy élet lehetősége. Ők voltak a nagy öregek, akik megmaradtak a *Nyugat* valamelyik korszakából. (És ha már itt tartunk, fontos megjegyezni, hogy mindkét mű folytatásokban jelent meg, folyóiratban. Vasra nem emlékszem, de arra igen, hogy Déry havi közleményeit már alig bírtam kivárni a *Kortárs* éppen aktuális számában. A *Holmi* főszerkesztője azt mondja a lapját temető, a *Magyar Narancs*nak adott interjújában, hogy ha megjelent egy Ady-vers, megálltak a villamosok. Ez persze csak metafora, de amikor a hatvanas-hetvenes években az újságosnál feltűnt a friss *Kortárs*, *Új Írás* és mindenekelőtt a káprázatos *Nagyvilág*, benne a világirodalom legújabb tetteivel, tényleg mintha lassabban járt volna a troli a Baross utcában, ahol éltem.

És a „nagyszerű atléták” (Csáth Géza) közül ott volt még Illyés, de őt prózaíróként nemigen viseltem el. Egyszer valamilyen kisebb esszéjében írt a hátravetett igekötő szépségeiről: „*Mentem be a szobába.*” Ilyesmi. De a felvetésnél sajnósa nem állt meg, hanem bőséggel alkalmazta is regényeiben. Nagyjából ekkor dobtam be a törülközőt. Mert míg a DÓLT VITORLA, a FEKETE-FEHÉR vagy a MINDEN LEHET verseskötetek állandóan olvasmányaim voltak, miközben a „halállal való szembenézés” nagy, kései műveként emlegetett KHÁRON LADIKJÁN című memoárja (?), esszéregénye (?) valóságosan hideg zuhanyként hatott, és ma még ennél is kellemetlenebbül érintett, amikor e cikk kedvéért egy antikváriumban megvásároltam, és megint elolvastam. Ez tényleg valami rettentő modorosság. Egy egészen köznapis jelenetet – a főszerepben „Juliska” (szocialista cseléd?, domesztikált *Mädchen für alles*?) portréjával – nem képes egyszerűen leírni. És persze üvöltő hazugság minden, elmékedései meg egyenesen kínosak. (Amelyek miatt roppantul szégyelli magát, de mintha ezt is szégyellené.) Hogy mégis komolyan érintette a halálfélelem, azt versei mutatták meg, köztük az egyik legremekebb éppen az, melynek címe majdnem azonos a regényével, és roppant erővel kezdődik: „*Kháron ladikja nem akkor indul velünk, / midőn lezárul és befagy a szem. / Bús átkelők soká s nyitott szemmel megyünk / a végzetes vizen.*”

És a legkevésbé sem véletlen, hogy az Illyésnek elvileg nem szellemi kortársa, Tandori Dezső éppen erre a versre válaszolt egy remekkel, melynek már a címe, Tandori születési éve is megdőbbsentő: (1938–).

De a többiek? Mészöly Miklóst reménytelenül kiagyaltnak, természetellenesnek tartottam; képtelen voltam (és vagyok ma is) felfogni az *ATLÉTA HALÁLA* vagy a *JELENTÉS ÖT EGÉRRŐL* úgynevezett filozófiai mélységeit. És ha már kiagyalt irodalom, akkor inkább Hernádi Gyula novelláit kedveltem, a *SZÁRAZ BAROKK* már a címével is vonzott. (De Hernádit röpítette Jancsó csodálatos művészete is, noha szellemileg semmi közük nem volt egymáshoz.) Ha jól rémlik, egyedül Konrád azóta sem meghaladt remeke, a *LÁTOGATÓ* (1969) nyűgözött le akkoriban. És persze az *ISKOLA A HATÁRON*; furcsamód ez az először 1959-ben megjelent regény 1970–90 táján még nagyon is kortársnak számított. (És a *MINDEN MEGVAN* című kisregény.) Természetesen olvastam Mándyt is, de valahogy mindig untatott ez a sok rezignáltan is lelkes focista, némafilmsztár, a sok nimolista kávéházi alak, az összes „költőien” lecsúszott egzisztencia; az egészben valami rettentően bosszantó nosztalgizást láttam (és látok ma is). A *FABUYA FELESÉGEI* volt a kivétel, mert nyilván úgy éreztem, hogy ebben a *ressentiment* áporodott levegőjét átjárta némi, ha nem is megsemmisítő, de azért metsző önirónia. Mándy talán azért állt távol tőlem, mert operaházi gyerekként számomra semmiféle felfedezésre váró egzotikum nem mutatkozott világában, a sok öncsaló, ezek a „muzsikus lelkek, bohém fiúk” számomra túlságosan is ismerősek voltak. Köztük, élükön anyámmal, az operai kórustaggal, egy időben kávéházi zongorista-dizőzzel, éltem le egész gyermekkoromat; még nyáron is a balatonfüredi vállalati üdülőben, más néven Stanci néni horgásztanyáján. És – talán paradox módon – talán ezért nem éreztem kortársnak Mándyt, és nem érzem annak ma sem. Aztán ott volt még Örkény, mindenekelőtt az egypercesek. Akkoriban divat volt az efféle abszurd humor; színházi szerzőként Ionesco, Dürrenmatt számított a legjobbnak ebben (darabjaik természetesen olvashatók voltak a *Nagyvilágban*), de Örkényben Karinthy szelleme él tovább, és ez frenetikusán hatott rám.

Mocorgott már akkoriban az új magyar próza, most visszanezve ez aligha lehet vitás. Nádas Pétertől nagyon szerettem az első (család)regényét, és Esterházytól a *TERMELÉSI-REGÉNY* természetesen roppantul szórakoztatott. (Tandori prózaíróként nem izgatott, és nem izgat ma sem.) De hogy ez valami új nyitánya lenne, azt nem vettem észre. Többek közt ezért is döbbsentem meg a hetvenes évek vége felé nagy barátom, Balassa Péter bejelentésén, hogy ő mostantól kortárs magyar kritikus lesz. Ez úgy csengett, mintha kijelentené: „*úgy döntöttem, hogy gazember leszek*”. (De erről már írtam máshol.)

Vegyük hozzá ehhez, hogy ekkoriban, vagyis a nyolcvanas évek elején már megjelent magyarul Thomas Bernhard egyik legjobb könyve, a *MÉSZÉGETŐ*; nos, ehhez (vagy Bulat Okudzava, Julio Cortázar, Alejo Carpentier – és még folytathatnám – ragyogó írásaihoz) képezt a magyar próza teljesen gyámoltalannak, mondhatni nevetségesen pitánernek látszott. Minden okom megvolt rá, hogy lenézzem. Legalábbis így gondoltam akkor. Talán túlzón. Ámbár nem feltétlenül igazságtalanul. Vagy mégis. De ez nem játszik szerepet, mert itt most nem az igazságról van szó, hanem az érzületről.

Szóval ebbe a közegbe érkezett meg Tar Sándor debütáló kötete, a *6714-ES SZEMÉLY* (Magvető, 1981, 137 oldal, 17 Ft). A címadó írását biztosan olvastam, már csupán azért is, mivel a *Mozgó Világban* jelent meg, és ez a lap akkoriban valóságos oázist jelentett,

és mivel életem első, „jelentős”, vagy egyszerűbben szólva nagyobb terjedelmű írását is itt publikáltam. (Amivel aztán öt-hat évre ki is iratkoztam a sajtóból.) A *Mozgó Világ* az ellenzéki, pontosabban a nem ellenzéki ellenzéki szellem első komoly vállalkozása volt, hogy aztán 1981-ben ezt kövesse a *Beszélő*, a már ténylegesen ellenzéki fórum; részlegesen bár, de e spirituális körbe tartozott Tar is.

Elsőként talán megállapíthatom, hogy Tar könyve rendkívül erős indulás, és egy írást leszámítva (A MADÁR, ez a nagyon keresett hangú, a szó rossz értelmében szenzációhajhász novella) szinte csak kiváló elbeszéléseket tartalmaz, némelyikük már-már örök antológiadarab: A 6714-ES SZEMÉLY, DÁLIÁK, ÉJSZAKAI MŰSZAK, CELOFÁNVRÍRÁGOK. A címadó írás inkább szociológiai tanulmány, mint valódi novella, és megjelenésekor anyaga is erősen ismerősnek tűnt; a magyar dokumentumfilm már nagyon alaposan utánajárt a tárgynak, legkiválóbb műve e téren a FEKETE VONAT, Schiffer Pál 1970-es remeke. És ennek ellenére nagyszerű novella, ugyanis a tökéletes reménytelenség érzetét nemigen ábrázolták ennél megragadóbban, mondhatni intimebben. Páriák vergődnek ezekben az agyonszemetelt, minden mocsokkal telezsúfolt vonatfülkékben, olyan véglények, akik senkinek sem kellene, talán még azoknak sincs szükségük rájuk, akik a végletekig kihasználják őket. Az ÉJSZAKAI MŰSZAK dolgozói, akik közül mindenki szerencsétlen, nemcsak a munkások, hanem a főnökeik is.

Tar nem fejlődött, az idők során nem lett jobb, mélyebb, okosabb, szellemesebb, komolyabb, átgondoltabb, virtuózabb író. Legfeljebb ügyesebb lett, kevés eszközének derék kufára. Már az első könyvben minden eszköze, helyszíne, figurája, szituációja, nyelve, szerkesztési eszköze megvan, ez aztán úgy is marad. Legfeljebb talán groteszk, olykor szénfekete humora lett keserűbb, harsányabb vagy karcosabb az évtizedek során. De az is lehet, hogy Tar egyszerűen bátrabb lett íróként. Mivel voltaképpen sikerei voltak, jelentőségét soha nem vitatta senki, az idők teltével egyre lazábban, szabadabban mert írni, mivel érezte a „szakma” és a közönség bizalmát. És amikor e bizalmat megvonták (megvontuk?) tőle, pillanatok alatt összeroppant – íróként is.

Tar művészetének alapérzése a „mindig ugyanaz” érzete. Mindig ugyanaz, örökké egyforma és változatlan marad minden, jöhet rendszerváltás, bármi, a dolgok alapjaikban semmit nem alakulnak: vannak az alul levők, a kizsákmányoltak, a megnyomorítottak, a megalázottak, a gyengék, mindösszesen a szegények, és vannak a rajtuk élőszködők, a velük hatalmaskodók, az erősek, akik Tarnál alig válnak el az elnyomottaktól, ugyanolyan nyomorultak ők is; a gyárban a művezetőket, mérnököket mi sem különbözteti meg a beosztottaktól. Tar nem véletlenül él olykor a litánia műfajával. Az első kötetet záró „prózavers” is ilyen; címe ugyancsak jellemző: ÖRÖKKÉ. „Reggel felkelek”, kezdi az elbeszélő, és aztán a litánia végén lefekszik aludni. Közben eltelik egy nap, eltelik egy élet, melyben mindössze az jelent némi változatosságot, hogy aznap éppen milyen hangulatban vannak az árva fiúra bízott tehének. Mindig minden egyformán és örökké ugyanúgy történik. Az éjszakai műszak dolgozói mindig ugyanazt és ugyanazzal a mozdulatsorral csinálják, mindig ugyanazt eszik, és az öreg Orbán mindig ugyanazokat a poénokat süti el. Tökéletesen megválthatatlan világ.

Tar irodalmi eszközeit, mivel palettája nem túlzottan színgazdag, nem nehéz leírni. Legfeltűnőbb a filmszerűség. Tar nagy tempóban vezeti a cselekményeket, gyors, rendkívül erős ellentéteket hozó vágásokkal, mozaikos szerkesztéssel. Már az első mondatokban megteremt a nagyon jellegzetes légkört. „Régen volt az üzemenk olyan hűséges és szorgalmas dolgozója, mint az öreg Orbán. A főnök mondta is, hogy régen volt nekem ilyen hűséges

és szorgalmas dolgozóm, mint maga.” (CELOFÁNVIRÁGOK.) „Meghalt a nagynéném, mondta a fiú, amikor a portás, egy volt kántortanító ajtót nyitott.” (A VÍZTORONY.) „Este tíz előtt a portán már senki sem köszön.” (ÉJSZAKAI MŰSZAK.) „A nyelvtanárnő letette a vödöröt, aztán kopogott, kedvesem, mondta, méltóztatna talán kioldalogni, amíg felpacsomagolom a szobát.” (MOSÁS HETENKÉNT EGYSZER.) Az indítás további jellegzetessége, hogy az egyes szám harmadik személyű elbeszélői szólam mellett a legtöbbször azonnal megszólaltatja főszereplője hangját is, ami aztán megnyitja a lehetőséget a párbeszédre. Tar mestere volt annak, hogyan lehet egyazon mondatban több szólamot is bonyolítani, anélkül, hogy a legcsekélyebb törést okozná a szólamvezetésben. Ennek megfelelően megnő a párbeszédek szituációteremtő szerepe, és a dialógusok egyben a cselekményt is megalapozzák, előbbre viszik. Tar e téren szintén filmes ihletésű író, a legjobb amerikai filmes iskola kiváló tanítványa.

A sodró tempót ígérő *in medias res* kezdés mellett a novellák legtöbbje ugyancsak roppant erővel ér véget; a csattanó általában tényleg nagyot szól, noha olykor talán kissé hatásvadász módon. De a legjobb záratokban Tar képes a csattanó ellenére nyitott végeket létrehozni, vagyis egyszerre zár és nyit. Jó példa lehet erre a Téli történet utolsó mondata: „Nem kopogott többször.” Arról van szó, hogy a kamasz Andrást vetélytársa, Kessel Rudi kizárja a vonatból, és a fiú most ott csimpaszkodik a fülkeajtón lógva a jejes szélben. Nem tudjuk, mi lesz a sorsa, leesik-e végül, és meghal a síneken, vagy kibírja a következő megállóig. A csattanószerű zárlat egyidejűleg egy újabb novella lehetőségét nyitja meg.

Állandóan novellákról beszélek, és aligha vitatható, hogy Tar volt az újabb magyar irodalomban a vérbeli, a született novellista. Mint régebben Gelléri Andor Endre. Akivel annyiban rokonítható, hogy Tar talán ugyancsak „tündéri realista” volt, de tündéri szocialista realista. Rosszabb írásaiban pedig szívárványos naturalista. Soha nem tudott (és feltehetően nem is akart) teljes értékű regényt írni; egyetlen kísérlete e téren a SZÜRKE GALAMB, melynek megszületésében (kierőszakolásában?) volt némi részem, amennyiben én találtam ki a műfaji megjelölését („bűnregény”), ráadásul a mű a *Beszélő* krimipályázatára készült, de a hetilap megszűnése miatt folytatásos közlése a könyv befejezése előtt félbeszakadt.

De legkételetesebb műve is a *Beszélő*ben jelent meg, szintén folytatásokban – és hadd írjam ide hódolattal, hogy ez mindenekelőtt az akkori szerkesztőnek, Mosonyi Aliznak köszönhető. A MI UTCÁNK novellafüzér, nem regény. De úgy is felfogható, mint elbeszélésekké szilánkosodott regény. Az „örökké ugyanaz” érzetének makulátlan megvalósítása, annak a nyomasztó és kilátástalan alapérületnek, melynek alighanem Tar Sándor volt a legjelentősebb alkotója irodalmunk újabb történetében.

Tar művészetében soha nem csillan föl a remény még leghaloványabb szikrája sem. Ha mégis, villámsebességgel bebizonyosodik, hogy az vagy öncsalás, vagy csalfa remény. Néha úgy látszik, a szerelem jelenthet valami pislá ígéretet, hiszen írásainak igen sok szereplője a szépség koldusa. De aztán gyorsan kiderül, hogy nemcsak koldusai, de kárvallottjai is a szépségnek. A szerelmet, az érzés vágyát mindig megcsúfolja valaki. Tar figuráit másodpercek alatt elnyeli valami kisszabású, savanyú Pokol. Úgy képzelem, valahogy így távozott ő is a világból, amikor már többnapos halottként megtalálták lerobbant vidéki lakása önutálattal kibélelt keserű bugyrában.

Kis János

EGY TORZÓ BEFEJEZÉSE

Eörsi Istvánról

Az UTASOK A SENKIFÖLDJÉN a bibliai Jóbról és kései sorstársairól szól, de ugyanakkor a könyv szerzőjéről is. Eörsi Istvánnak személyes viszonya van a hőseihez, folyamatosan reflektál a helyzetükre, a viselkedésükben megmutatkozó jellemre és közben önmagára. Így nem formai kibicsaklás, ha menet közben az írás nehézségeiről is beszámol. „Baráti bírálóm nem tartja éppen rossznak, amit eddig írtam Jób üriügyén, de szerinte nem derül ki, miért izgat ez a téma.” Eörsi, a szenvedélyes ateista, azért veti rá magát Jób történetére, mert azt reméli, hogy irodalmi anyagot talál a teodicea problémájára, melynél fogva már az IDŐM GOMBROWICZCSAL című esszéregény írásakor is nyakon akarta csípni az istenhitet. „Bírálóm szerint a teodicea csontjában már nincs kiszípantható velő, más témák felé kell megindulnom”, folytatódik a bejegyzés.

Ez a bíráló én vagyok. Azt javasoltam Pistának, lépjen túl Jóban. Ha már olyan alakot választott könyve tárgyául, akit az Isten és a Sátán közti fogadás a senki földjére taszított, ahol sorscsapás sorscsapást, kín kint követ, akkor keressen hasonló helyzetbe sodródott hősöket, és arra figyeljen, hogyan élnek meg különböző háttérű és világnézetű emberek, ha életük pokollá, kilátástalan szenvedéssé válik. A bejegyzés azzal folytatódik, hogy erre a megbírált már magától is gondolt. „Variációk Jóbra: Heime, az érzékek egykori királya, az élvezetek költője és bölcselője hátgerincsorvadásosan a matracsírban. Trockij hatalmától, házájától, fiától megfosztva, erődé átalakított házában gyilkosára vár.” Lear király, Beckett antihősei.

Ahogy sorra veszi ezeket az alakokat, nyomban szemébe ötlük, hogy az ő helyzetük lényegesen különbözik Jóbétól. A rázúduló csapások közepette Jób nem tudja, hogy megpróbáltatásai egyszer véget érnek, és az Úr bőségesen meg fogja jutalmazni kitaratásáért. Ám nem önkéntes kirándulása a senki földjére utólag mégiscsak átmenetinek bizonyul. Az Úr visszaadja az agyongyötört, családjától megfosztott, mindenéből kiforgatott, saját barátai által bűnösnek kikiáltott férfi becsületét, testi erejét, asszonyát, utódnemző képességét, házát és ingó javait, úgyhogy Jób visszatérhet utazásának kiindulópontjára vagy talán még annál is boldogítóbb körülmények közé. Mindazt eléri, amire valaha vágyhatott: egy kiterjedt és gazdag nemzetség alapító atyja lesz.

A többi Jób viszont nem katasztrófaturista. Számukra nincs visszatérés; kirándulásuk biztos vége a halál. Hosszabb-rövidebb időre haladékat kaptak ugyan, a provizórium azonban nem az élet örömeinek végső kiélvezésére szól, hanem megalázó és megnyomorító szenvedésre. Életüket nem igazgatja semmiféle legfőbb lény, akinek kifürkészhetetlen szándéka értelmet adna gyötrelmeiknek. „De hiszen – kiált fel Pista az ő szituációjuk láttán – ezek mind végállapotok.” És most jön a könyv talán legfontosabb mondata: „Életemet meghatározó halottakkal benépesülten csak nem a végállapot titkai vonzanak Jóbhoz?”

Figyeljünk fel a fogalmazásra: a szerző nem döntésre jut („Mostantól a végállapot titkait fogom keresni Jób történetében”), hanem felismerésre („Úgy tűnik, már eddig

is ezt kerestem”). Bíráló észrevételeim csupán alkalmat adtak neki, hogy engedje kiszabadulni tudatának homályosabb régióiból a nyomasztó kérdést, mely már akkor is ott bujkált benne, amikor az írásba belevágott. Valójában kezdettől fogva a kiüttalan végállapot sötét titkai izgatták.

Ebből a perspektívából súlytalanná válik a kérdés, hogy ér-e bármit is a vigasz, amit a hívő ember a hitéből merít. A hitet elutasító ember számára ugyanis ilyen vigasz biztosan nem adatik. Nem áltathatja magát azzal, hogy istennek vagy a világszellemnek terve van a szenvedésével. Nem képzelheti, hogy a senki földjére vettetésének magasabb rendű értelme van. De ha nincs értelme, mi igazolja akkor, hogy folytassa az életet? És mi igazolja visszamenőleg mindazt, amit az élet korábban jelentett a számára? A keletkezésben lévő könyv megfordul a tengelye körül, a kaland a szerző számára is váratlanul önmaga ellentétébe csap át. Immár nem a hit cáfolása a tét, hanem a hitetlenség etikai lehetőségének vizsgálata.

Mihelyt az idézett mondatot leírja, Pista nekilát tisztázni, hogy milyen személyiségek végállapota érdeklí. Halottak árnyai vonulnak el előtte. Elsőként Kádár, szenvedő páriává pucérodva. A pártfőtitkár meghibbanása szétmállasztja a gátakat, melyek évtizedeken át nem hagyták felszínre törni az '56-os forradalom leverésében és a megtorlásban való bűnrészessége miatti lelki furdalást. De az igazsággal most sem képes szembenézni. Utolsó, zavart beszédében szóba hozza, de nem bírja nevéen nevezni – „*azóta elhunyt ember*”-ként emlegeti – a parancsára meggyilkolt miniszterelnököt. Feltárja, de máris megpróbálja elboronálni bűnének nyomait. Nem, Kádár nem az ő embere.

Aztán a szeretett mester, Lukács György következik. 1968 augusztusában, Csehszlovákia megszállása után Lukács azt mondja Pistának: a szocialista kísérlet elbukott – csak azt lehet remélni, hogy egyszer majd másutt, mások, másképpen újrakezdik. Három évvel később, amikor Pista – barátja, az irodalomtörténész Vezér Erzsébet társaságában – magnós élettrajzi beszélgetéseket folytat vele, részint azért, hogy a gyógyíthatatlan beteg, immár munkaképtelen filozófus számára szellemi elfoglaltságot kínáljanak, részint azért, hogy megörökítsék utolsó gondolatait az életéről, ebben a végső helyzetben Lukács már nem hajlandó megismételni az 1968-ban mondottakat. Nem képes azzal a tudattal meghalni, hogy élete utolsó fél évszázada kudarcra végződött. Az 1971-es interjúk alapján korábban született egy színdarab. Most azonban Lukács sem az, akire Pistának szüksége van.

„*Olyan hőöket keresek, akiket végállapotuk az igazság keresésére kényszerít.*” Így köt ki Heinénél, aki *AZ IRONIKUS JÓB* című rész hőse lesz.

Más oka is van a választásnak. A sorra vett alakok közül Heine sorsa áll a legközelebb Jób senki földjére vettetéséhez. Élete utolsó nyolc évét a költő ágyhoz – pontosabban egymásra halmozott matracokhoz – kötve töltötte. Teste felmondta a szolgálatot, mozdulni nem tudott, szemhéját csak az ujjja segítségével tudta felemelni, és közben visszavisszatérő, iszonyú fájdalmak csaptak le rá. Semmiben nem bízhatott. Kilátástalan helyzetében megtért Istenhez. Ez is Jóbbhoz közelítette némiképp, bár Pista nem győzi hangsúlyozni, hogy újonnan növesztett hitéhez Heine a régi iróniájával viszonyult, így megnyugvást ebben sem lelhetett.

Míg sorsa Jóbbhoz, alakja Pistához állt közel. Iróniája, élethabzsolása, botránykeverő hajlama, tudásszomja és igazságszeretete mind-mind a magyar író német ősvé teszi. Botcsinálta családfakutatóként Pista még azt is kideríti, hogy valószínűleg leszármazási kapcsolat van kettejük között, ha nem is egyenes ági.

Ez a közelség kétségessé teszi, hogy Az IRONIKUS JÓB után folytatható-e még a könyv. Hiszen ez formája és szándéka szerint is szubjektív vállalkozás: legalább annyira szól a szerző világnézeti, mint hősei egzisztenciális dilemmáiról. S ki lenne az, akinek a vég-helyzetéből bármi lényegeset megtudhatna önmagáról azután, amit a matracsír fogságában fekvő Heine utáni nyomozása kiderített?

Úgy tűnik, már csak egyet tehetne: megszüntethetné a distanciát a mű objektuma és szubjektuma között, saját személyében lépve be a Jóbok sorába. Ezt a lehetőséget azonban, bár foglalozzik vele, elveti.

Mert miről is volna szó? Megpróbálhatná elképzelni magát a senki földjén. Ez természetlen vállalkozás volna. „*Szituációit felfoghatjuk még ésszel és empátiával, de a Senkiföldjével szemközt a legfinomabb fogékonyságnak is be kell érnie igazságforgácsokkal és valóságfoszlányokkal.*” Marad az a lehetőség, hogy nem gondolatban, hanem teljes valójával lép be a senki földjére, és eleven tapasztalatait, érzéseit, észleleteit teszi a könyv anyagává. De hogyan lehetséges ez? „*A Senkiföldjére, írja Pista, kétféleképpen lehet eljutni: váratlan sorscsapás által, ahogy ezt a bibliai Jób példája mutatja, vagy szívós hódítóként, ahogy ezt Krisztus tette, akit isten elhagyott a kereszten, melyet kiharcolt magának.*” A hódítónak kívülállónak kell lennie az emberek között. Ennyi azonban nem elég. „*A kívülállásban szerény személyem is szert tett némi gyakorlatra, de természetemből hiányzik a Senkiföldje meghódításához szükséges végletes elszántság, így hát csak sorscsapás juttathat oda.*”

Amikor Pista A KÉTSÉGBEESETT JÓB megírásába belevágott, még nem tudta, hogy valójában a végállapot etikai drámája izgatja – meg persze az, hogy mire tanít e dráma az értelmes élet lehetőségét illetően. Amikor Az IRONIKUS JÓB végére pontot tett, még nem tudta, hogy a sors őt is a senki földjére fogja taszítani. Egész lénye tiltakozott egy ilyen végkifejlet ellen. Mindig nagy elégtétellel emlegette „*biológiai optimizmusát*”. El sem tudta képzelni magát a testi és szellemi örömök habzsolása nélkül.

Így hát lezárta a kéziratot. Mivel érezte, hogy a diptichon nem ad ki teljes művet, a két rész közé beiktatott egy harmadikat, melyet a náci népirtás áldozatainak szentelt. Ez a szöveg nemcsak terjedelmében marad el a bibliai Jób és a XIX. századi német költő alakja köré rendeződő részekről, de érdemben is rosszul illeszkedik hozzájuk. Jób és Heine – egyeniségek; véghelyzetük etikai tétje az, hogy képesek-e megőrizni a folytonosságot a senki földjére vettetés előtti lényükkel, képesek-e a maguk módján, életfelfogásukhoz híek maradva átélni végállapotukat. A holokauszt nem pusztán gyilkosságok sorozata volt; a gyilkosok nemcsak a túlélés lehetőségétől fosztották meg áldozataikat, hanem a személyes halál esélyétől is. Nagyon kevesen voltak, akik ebben a határhelyzetben legalább a saját halálukat ki tudták harcolni maguknak. A holokausztról szóló rövid fejezetben itt-ott felvillan egy-egy ilyen alak, de a szöveg egésze nem róluk, hanem az arctalan tömeggé lealázott többiekéről szól. Nincs, nem is lehet a bibliai Jóbból vagy Heinéhez hasonlítható központi hőse, aki magához vonzhatná az írói reflexiókat.

Így hát az UTASOK A SENKIFÖLDJÉN torzóként jelent meg 1998-ban. A következő években Pista nem tért vissza hozzá; nem próbálta meg átdolgozni, befejezni. Nekem akkor úgy tűnt, félresikerült kísérlet volt ez a nagyszerű GOMBROWICZ-könyvvel teremtett műfaj folytatására. Pista is hasonlóképpen érezhetett, mert nem csak a JÓBOK KÖNYVÉ-t hagyta úgy, ahogyan volt: az esszéregény műfajával sem próbálkozott többet.

Aztán, hat évvel később minden más fénybe került. A sorscsapás, melynek előérzetétől Pistát megóvták az ösztönei, váratlanul lesújtott. Szervezetét agresszív leukémia támadta meg. Teste, mely a lényéből sugárzó életöröm egyik fő forrása volt, váratlanul ellene

fordult. Hol heveny lázroham tört rá, hol vastagbélgyulladás támadta meg. Hol a gyomrán keletkezett fekély, hol a nyelve alatt. Napokig tartó, elviselhetetlen fájdalmak gyötörték.

A fenti sorok a ravatalánál elhangzott búcsúztatómból valók; az olvasó engedelmével folytatom az idézetet: „*Világéletében derűs iróniával utasította el a vélekedést, mely szerint az emberi lét valódi mélységei a szenvedésben tárulnának föl. Most sem volt hajlandó megtérni a betegség kultuszához. Mégis úgy döntött, hogy ha már hátralévő idejét az élet és halál közti senki földjén kell eltöltenie, legalább ezt az utat is fölfedezésként teszi meg. A biztos vég fenyegető közelségében is azt kutatta, hogy mi igazolja elementáris létezeretét.*”

Írni kezdett. Esszéje a szárazan tárgyilagos BETEGSÉGEMRŐL címmel jelent meg. Maga a szöveg a legváltozatosabb – ironikus, játékos, kétségbeesett, szarkasztikus, fülsértően csikorgó, kegyetlenül személytelen – hangfekvések közt csapong, szinte követhetetlen sebességgel, és mégis olyan formai egyensúlyt tartva mondatai, bekezdései, fejezetei között, mely klasszikus magaslatokra emeli.

„*Arra vágytam és vágyom még most is, hogy új életet kezdhessenek Leukémiám oldalán, olyat, amely boldogságban, energikus célratörésben és habzsolásban nyilván meg sem közelíti régi életemet, de talán új titkokkal szolgál, a homály rejtelseivel például, nyirkos éjszakai fényekkel, alvilági játékokkal, olyan életformával, melynek szakadozottak és omlékonyak a kontúrjai. Tudom, hogy ezek a találmányra egymásra hordott megfogalmazások bizonytalanok és tétovák, magam sem tudom pontosan, mit jelentenek. Azért írok tovább – bár megint sajognak az emésztőszerveim –, hogy rájőjjenek, mit akarok mondani. Hogy rájőjjenek, mit várok, mit remélek Leukémia kisasszonytól. Mert abban biztos vagyok, hogy várok valamit tőle, nem is akármit: az igazolást, hogy a háborzongató hátrányok ellenére is érdemes volt megismerkednem vele. Vagy azt várom, hogy kiderüljön: mindez öncsalás. És akkor Agyó!*”

A végső játszmát Pista nem nyerte – nem nyerhette – meg: a végjátékban csak a halál lehet a győztes. De a párviadal nem kapitulációval végződött. A BETEGSÉGEMRŐL szerint a bibliai Jób „*Isten becsületét akarta megmenteni*”. „*Én ezzel nem foglalkozom*” – jelenti ki a szerző ironikus tömörséggel. De, teszi hozzá, „*megpróbálhatom megmenteni [...] a saját személyemet, vagy más szóval: a stílusomat*”. Nem lehet kétséges, hogy ez sikerült.

Pista a számára adott véges idő határai közt kereste és találta meg élete értelmét. Szilárd meggyőződése volt, hogy a világegyetemben nincs értelem, az ember azonban értelmet adhat az életének. Ezt a senki földjén tanyázva sem kényszerült feladni.

Felfigyeltek-e rá, hogy a BETEGSÉGEMRŐL szövegéből vett idézetek közt sokévi szünet után újra előtűnik a bibliai Jób alakja? Ez nem véletlen elszólás volt. Pista tisztában volt vele, hogy a BETEGSÉGEMRŐL a JÓBOK KÖNYVÉ-be kívánczodik. A sorscsapás megadta neki a lehetőséget, hogy a torzót befejezett művé alakítsa. Utolsó hónapjaiban nekilátott, hogy összedolgozza a saját véghelyzetéről szóló szöveget a könyv darabjaival. Október 12-én lezárta a kéziratot. Az október 13-ára virradó éjszaka meghalt.

A befejezett mű soha nem jelent meg.

 Wilhelm András

AZ APOKALIPTIKUS GONDOLKODÓ

Alig néhány esztendő kellett hozzá csupán, hogy a Fodor Géza munkásságáról alakuló kép mára szinte egysíkúvá váljék, a nem olvasás és különösen a régebbi folyóiratszámok nem olvasása óhatatlanul oda vezetett, hogy a könyvkiadás szelleminek aligha nevezhető szempontjai irányítsák a róla való vélekedést. Az örvendetes volt (s egy normálisan működő kultúrában természetes is lett volna), hogy a régóta hozzáférhetetlen ifjúkori nagy mű¹ törzsét kitevő terjedelmes Mozart-esszé (két újabb tanulmánnyal kikerekítve) – szerencsére még szerzője életében – újra megjelenhetett² – még akkor is, ha Fodor Géza radikális döntése a szellemi klíma megváltozása miatt bizonyos értelemben idejtmúlttá vált elméleti és történeti bevezetés elhagyásáról némiképp megbillentette is a végtére mégiscsak egységes egészként koncipiált mű belső egyensúlyát. Tárgyszerűen persze igaz, hogy az operaelemzések megállnak a maguk lábán, ám ha ideologikusnak, naivnak vagy elnagyoltnak tűnnek is ma – s tűntek szerzőjük számára szinte már a kötetben való publikálás pillanatában –, mégiscsak a bevezetések vetették fel azokat a szempontokat, amelyek alapján az érdemi tárgyalást egyáltalán el lehetett kezdeni. Egyfajta önértelmezés tehát a gesztus, amely némiképp kihúzta a talajt az elemzések alól – bármennyire helytállóak legyenek is azok, némiképp légüres térbe kerültek. Ez a gesztus akkor még nem látszott túlságosan fontosnak – bár mindenképp értelmezni kellett s lehetett volna már akkoriban: a recenzens hajdani mulasztását igyekszik pótolni az életmű újraolvasója. A könyv DON GIOVANNI-fejezetének posztumusz megjelenítése önálló kiadványként³ tovább szabadalja az egész mű gondolatvezetését, mert önérvényűnek láttatja a *résznek* egy további részét – mintegy „kézikönyvesíti” azt, ami valójában csak az egész összefüggésrendszerében található meg a helyét. Némiképp az öninterpretáció részét képezi, hogy a szerző mintegy beletörődve említette, hogy az újraolvasás meggyőzte arról, nem tudná másképp, jobban megírni ezt a könyvet – vagy az új kiadás előszavában, precízebben fogalmazva: „*sok részletkorrekció ellenére – a lényegét tekintve ma sem interpretálnám másképp Mozart operáit*”.⁴ Ám jó, ha tudjuk, hogy már 1993-ban tervei között szerepelt egy DON GIOVANNI- s egy VARÁZSFUVOLA-könyv megírása: „*Azért szeretném újraírni, mert ma másképp látom, mint amikor először megírtam. Azóta sok idő telt el.*”⁵ Nem írta újra, persze, valószínűleg lehetetlen volt számára az újakezdés. A két újabb VARÁZSFUVOLA-tanulmány⁶ természetesen jelzi ennek az új látásmódnak az irányát – s az opera- és lemezkritikák is fölvetnek új szempontokat, a MAGÁNSZÍNHÁZ-kötet tanulmányai pedig megvalósítanak valamit azokból a tervekből, amelyeket egy 2004-es levelében felsorolt, ámde a legutóbb megjelent operalemez- és DVD-kritikagyűjtemények⁷ egészben véve mégis sajnos a praktikumot helyezik előtérbe, s szolgáltatnak épp elegendő muníciót ahhoz, hogy Fodor Géza munkásságát most már egyszer s mindenkorra a „filozófiai operakalauz” Almási Miklós hajdan frappánsnak tűnő, ám tartalmában semmitmondó rubrikájába zárják. Visszatekintve azonban ma talán nem is elsősorban csak ez a vonulat, hanem az életmű egésze érdemli meg a figyelmet – mert sok szempontból paradigmaticusnak tűnik: a szellemi teljesítmény értékének megítélése alapján is, de még inkább a pálya egész ívét s töréseinek szükségszerűségeit a mai helyzet számára is megfejtendően s megértendően: azaz mindenképp elemzésre méltónak.

Azt hiszem, sokáig nem tűnt fel senkinek, vagy ha igen, nem eredt nyomába, s konzekvenciáit nem vonta le annak az állításnak, hogy Fodor Géza egy ízben „*reflektált és reflektáló ember*”-ként⁸ határozta meg önmagát. Ennek fényében már szinte szükségszerű A MOZART-OPERA VILÁGKÉPÉ-nek csaknem harmadát lemetsző gesztus – s egyben figyelmessé tesz arra, hogy a saját tevékenységére való szüntelen önreflexió mindvégig inhereens eleme volt munkásságának. Feltűnően sok a személyes elem – még szakkritikáiban is. Nem zárkozik el önéletrajzi mozzanatok fölidézésétől. Emlékei, évtizedekkel korábbi élményei sokszor lépnek elő akár érvelése tartozékaiként is írásaiban. Korántsem valamiféle intim mozzanatok fölstilizálásáról van szó – ha láttatni engedi is a privát életnek a tárgyhoz szigorúan kötődő egyes eseményeit, megőrzött gondolatforgácsait, a személy megőrzi inkognitóját. Éppen ezért olvashatni már-már önarcképként is azt a jellemzést, amelyet Halász Péterről adott 1991-ben: „...*az ő személyében találkoztam először olyan emberrel, akinél tisztán érzékeltem, hogy »titka van«, akinél az, ami mintegy az előtérben megjelenik belőle, csak kicsiny része annak, ami a háttérben marad, sőt a háttérbe tágul, amit azonban állandóan sejtet, amire folyvást utal. Sokan szédítenek sejtelmes viselkedéssel, ami mögött az égvilágon semmi sincsen, nála azonban nyilvánvaló volt, [...] hogy élete sűrűbb és súlyosabb élményekkel terhes [...], s ő ezeket magában mélyen és magas fokon dolgozta-dolgozza fel, vagyis mindegyikünknel többet tud az életről, az emberről; a szakadékokról és a megoldatlanságról.*”⁹

Persze a színészi alkat letagadhatatlan extrovertáltságával szemben őbenne inkább a rejtőzés, a befelé fordulás volt a jellemző viselkedésforma, az általa oly pontosan jellemzett Halással mégis volt egy közös vonásuk: a *somolygás*, órála is el lehet mondani, hogy „*hamiskásan, de nem blöffölő sejtelmeskedéssel, hanem igenis sokat tudóan, alig feltűnően befelé*” mosolygott.¹⁰ Jelentett ez természetesen ítéletet arról is, amit maga körül látott, de mindenképp része volt az önelemző, önmagát is kritikusan szemlélő attitűdnek is. Negyedszázadnyi távlatból különös élességgel tűnik most föl az a hallatlanul pontos és kíméletlen környezettanulmány és generációs esetleírás, amit a PETRI GYÖRGY KÖLTÉSZETE című tanulmányban fogalmazott meg – egyben figyelmeztetve arra is, hogy mennyire különböznie kell egymástól az emlékezésnek (mint amilyen a *Holmi* Petri-emlékszámba írt „MEGMENTHETETLENÜL SZEMÉLYES AMI JÓ VOLT”) és az elemzésnek: „*A »68-as szellem«, a »68-asok« megjelölés a nyolcvanas évek folyamán mintegy kategóriává vált a hazai értelmiségi köznyelvben. Azt az értelmiségi gondolkodást, annak az értelmiségi gondolkodásnak a képviselőit szokták érteni e fogalmakon, amely a hatvanas években a világot nem egyféleképp ítélte ugyan meg, de mindenesetre megismerhetőnek és átalakíthatónak tekintette. Nálunk ez a szellem a fiatal, »a 68-ig egyre ifjúhodó« ([Petri:] RÉSZLET) Marx újrafelfedezéséből kinövő ún. »reneszánsz« marxizmusban, praxisfilozófiában, »az embert« s a korlátozott »politikai emancipáció« helyett az átfogó, az »emberi lényegét« (univerzalitás, szabadság, társadalmiság, tudatosság, szabad munkatevékenység) lehetőségéből valósággá változtató »emberi emancipációt« a középpontba állító antropológiai és történetfilozófiai elképzelésben érte el tetőfokát, egyszersmind legideologikusabb formáját.*”¹¹

A pontos helyzetfelismerés ilyen leírhatóságáig azonban hosszú időnek kellett eltelnie – annyinak legalábbis, míg a kétségtelen teljesítmény ellenére is megkérdőjeleződjön mindaz, amit elvégezni sikerülhetett. „*Petri generációja – nemzedékünk – ideológiailag, világnézetiileg monokultúrás korszakban nőtt fel; akiben mély és erős világnézet-szükséglet élt, de sem vallásossá nem vált, sem pedig más nagy világnézeti tradíció immunizáló befolyásában nem részesült megtartó családi kultúra vagy valamilyen szuggesztív hatás jóvoltából, az szinte szükségképpen a marxizmusban találta meg a maga világnézetét. A fiatalkori világnézet-szükséglet*

és a marxizmus az európai kultúra egyik legerősebb hagyományának szellemében kritikus ponton találkoztak. Ez a hagyomány alapvető igényné tette a Nagy Világnézetet, amely univerzális és egységes, egységben látja a világot és az életet, a különböző életszférákat, amelyen belül homogén értékrend uralkodik, s a legkülönbözőbb problémák elrendezhető, értelmesen megfogalmazható és végiggondolható. Ebből az igényből fakadt és táplálkozott, s ezt az igényt tartotta fenn, gerjesztette és táplálta tovább a klasszikus európai kultúra minden nagy objektívációs formája: a vallás, a nagy művészet és a Nagy Elmélet. A fiatalkori világnézet-szükségletnek pontosan ez az igény a lényege, másfelől a marxizmus volt az utolsó nagy laicizált, szekularizált formája és kielégítője ennek az igénynek, ennek a szükségletnek – heves egymásra találásuk egyszerre volt Közép-Kelet-Európának Európától való leszakadása következtében anakronisztikus és alapvetően hitbéli volta következtében szinte végzeteszerű. A marxizmus, majd a »reneszánsz« marxizmus vagy a tágabban felfogott, »68-as szellem« számunkra, olyan fiatal értelmiségi nemzedék számára, amely verbálisan átideologizált, ám a történelmi praxistól távol tartott élet keretei között, a gondolkodás steril, közegellenállás nélküli világában vált felnőtté, nagyon mélyen beidegződött, alapvető, szinte zsigerrivé vált s gyökeresen alighanem már soha ki nem irtható világnézet-szükséglet kielégítését jelentette, amelyről úgy látszott, nemcsak a történelmi feladatok, hanem az egyéni-mindennapi élet-problémák megoldásához is kulcsot ad [...]”¹²

Joggal mondhatták el valamennyien, hogy 1968 történelmi kudarca valóban e generáció egész létének „szellemi alapját rombolta szét, legmélyebbről fakadó világnézet-szükségletét tette kérdésessé”.¹³ Hiába látta be, hogy az empirikus történelem ellenében létrejött világkép a történelmi empiria része volt,¹⁴ a szellemi lét éveken át kimunkált ideológiai alapja rombolódott szét, s így „E nemzedéknek volt és van oka tragédiának érezni a 68-as sorsfordulatot és tragikusnak érezni élete jelentős szakaszát, mert kudarcában maga is részes, ám részessége nem szubjektív vétség, hanem történelmi hiba.”¹⁵

A probléma nem is a pontos helyzetértékelés, emez elemzés elvégzésének kötelessége, sőt, talán még nem is ennek az elemzésnek a helytálló volta, melyből akár egyfajta önfelmentés is fakadhatott volna, hanem sokkalta inkább egy új élethelyzet felismerése, amely talán a lehető legrosszabbkor – az életkorhoz képest túlságosan korán, ám az első eredmények szüretjéhez mégis túlságosan későn következett be. A generáció legjobb képviselőinek munkásságán végigtekintve jól látható az az elbizonytalanodás, sőt olykor látványos törés, amit Fodor Géza nagyon világosan fogalmazott meg – a tragédia után eltelt két évtized megélt tapasztalatával a háta mögött a Petri-könyvben: „...a mi nemzedékünknek annyira vérvé vált fiatalkori világnézet-szükséglete, hogy amikor a kudarc után kénytelen volt átépíteni, mégpedig új alapokon volt kénytelen átépíteni világnézetét, sőt egész világképét, az eredendő igényeket megszüntetni nem, legfeljebb elfojtani tudta, s »az egység utáni sóvár vágya«, elfojtottan, frusztrációhoz vezetett.”¹⁶

Nem ismerek ebből az időből mértékadó művet, amely annyira magán viselné a hetvenes évek fordulójának világnézeti törését, mint éppen A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE. Koncipiálásának ideje még egy alkalmas világnézeten való munkálkodás idejére esett, kidolgozása során élte meg szerzője „az egység utáni sóvár vágy” ellehetetlenülését, megjelenése pedig már valóban vezethetett akár frusztrációhoz is. A Petri-könyvben leírt generációs curriculum szó szerint érvényes Fodor Géza munkásságára is – nem kérdés, hogy a pályakezds ideológikus átítatottsága után a nagy téma megtalálása révén megszerzett biztonság (amit csak fokozott a reformmarxizmus és a korai Lukács felfedezésének lendülete) elegendő volt egyetlen nagy mű mindennel dacoló megfogalmazásához; a művet impozáns tervének teherbírása (s a beleépített empirikus tudásanyag bősége) ellenállóvá tette még a világkép emez összeomlásának, ám a folytatást lehetetlenné

tette. Az új alapok kidolgozása elengedhetlenné vált – a kiváló munka így lett vég-eredményben egyfajta gondolkodói kudarc.

Az összeomlás, a „Minden egész eltörött” megélésének élménye legpontosabban talán Andrzej Wajda filmcímét parafrázálva írható le: körültekintés a csata utáni tájon. Aligha túlzás az erre vállalkozót *apokaliptikus gondolkodónak* nevezni, aki nemcsak a múlt és jelen hiteles leírására törekszik, hanem az általa ismert, megismerhető dolgok végét is látja – vagy legalábbis sejti. Fodor Géza későbbi munkáiból bőven idézhetők az idevonatkozó gondolatok; legalább ennyire nyilvánvaló azonban ma már, hogy korai írásaiban s persze a Mozart-könyvben és annak sorsában is megmutatkoznak az efelé mutató jelek.

Be kell látni, hogy a korai írások többsége – számomra legalábbis – elég nehezen olvasható. Talán nem tévedek, ha úgy gondolom: az olykor tanulmányszámba menő kritikák valódi gondolati hozamát ma már szinte meg sem lehet ítélni. Ha igaz, hogy egy gondolati rendszer megértésének előfeltétele az annak kategóriarendszerén belül való gondolkodás – vagyis elfogadása a kategoriális fegyelemnek – akkor csakis a kor marxista-újmarxista törekvésének konstrukciójába beléhelyezkedve lehetne egyáltalán felfogni, hogy miről is van szó. (Az a gyanúm, hogy az utóbbi évtizedekben még csak kísérlet sem történt ennek a gondolkodásmódnak a megértésére, olyannyira, hogy az szinte nyomtalanul elfelejtődött. Így ha valaki a kulcsot keresné ezekhez a munkákhoz, újra kellene tanulnia az egészet – életművek, egykor megkerülhetetlenül fontosnak tartott munkák váltak teljességgel érdektelenné, olvasmányként bizonyosan; de kutatási témaként is egyelőre – jó esetben is – várólistán vannak.) Lehet idézni frappáns megfogalmazásokat Fodor Géza e korai cikkeiből, s elvitathatatlan a tárgyyszerű hivatkozások és illusztrációk elfogulatlan, tudományosan feddhetetlen használata, mégis, ezek a megfigyelések, gondolattörödékek is mintegy a levegőben maradnak, illetve csupán egyetlen, az említett s ma már szinte érthetetlen kontextusba illeszkednek.

Könnyű s frivol tréfa lenne élcelődni azon, hogy a mai olvasó számára tökéletesen érdektelen, hogy mi bírálható következetes marxista szempontból Ernst Fischer vagy Vitányi Iván könyveiben – s az is kevés szellemi energiát mozgósítana, hogy megértsük, mennyiben s miként volt jogos és méltányos Maróthy János *ZENE ÉS POLGÁR – ZENE ÉS PROLETÁR* című könyve első száztizennyolc oldalának negyvenkét (!) nyomtatott oldalra rúgó bírálata. A Budapesti Iskola szellemi klímájának érzékeltetéséhez lennének fontos adalékok e dolgozatok – kategóriák tündöklése és bukása, fontosnak vélt olvasmányok emelkedése és süllyedése jól látható bennük. Ám ha fölmentjük magunkat a teljes feldolgozásuktól, akkor is lehetetlen észre nem venni, hogy megjelennek bennük olyan alapvető mozzanatok, amelyek meghatározók lettek Fodor Géza későbbi munkásságában, voltaképpen részeivé váltak a Nagy Elmélet megvalósíthatóságának elvetése utáni időszak világgépépítését célzó új alapoknak – vagy használjunk most már tényleges aktivitást jelző kifejezést: új alapozásnak.

Vannak persze közvetlen nyomok is, amelyek a saját gondolkodói teljesítmény koherenciaigényére mutatnak, jelzik az „egység utáni sóvár vágyat”. A szövegegyüttes darabjai átmennek egymásba (mint például a giccsről szóló fejtegetések a Vitányi- és a Maróthy-recenzióban); de például azt is lehet érzékelni, hogy a harcos marxista antropológusé mögött jól látszik már a Mozart-könyvre készül esztéta arcéle is: könnyen lehet, hogy éppen a Maróthy-könyvből kiolvasható „szerelemkoncepció” vagy a Don Juan-felfogás bőszítette fel annyira Fodor Gézát, hogy Maróthy könyvének bírálataira – mit bírálataira?, megsemmisítésére – vállalkozott... Az mindenesetre biztos, hogy a

sejtetett igény végül kimunkálatlan maradt: „...véleményünk szerint adekvát társadalmi ontológia csak a kommunizmus perspektívájából mint a kommunizmus megvalósításáért vívott gyakorlati küzdelem integráns része dolgozható ki. (Meggyőződésünk, hogy adekvát esztétikai elmélet is.)”¹⁷ – Az ontológián való elvérzést mesterére hagyta, s az esztétikai elmélet kifejtetlen maradt.

A továbbiak szempontjából kiindulást jelenthetett viszont néhány, csaknem aforisztikus megfogalmazásra törekvő elv kimondása. Bence György és Bertalan László Johannes R. Becher költészetéről írott tanulmányára hivatkozva, amelyben a műben megmutatkozó értéksorrend, értékhierarchia viszonyítási pontra utalnak, Fodor Géza kifejti, hogy e viszonyítási pont megválasztása voltaképp művészi állásfoglalás kérdése: „Az állásfoglalás ugyanis nem más, mint ennek a viszonyítási pontnak a megválasztása. E művészi megválasztott pontnak a valóságos korlehetőségekhez való közelsége vagy távolsága dönti el végső soron az állásfoglalás értékét.”¹⁸ – Ezt későbbi írásaiban sem tagadta meg soha. Ugyanígy további munkáiban hű marad felfogásához: „A műalkotás tehát sohasem vonatkozás nélküli aggregátumként ábrázolja az élet ellentmondásait, nem egyensúlyukban, hanem konkrét, valahonnan valahová tartó mozgásukban, amely mozgásnak mindig határozott viszonyítási pontja van.”¹⁹ Annak a kijelentésnek is gazdag az utóélete, amelynek értelmezésében fogalmazható meg a Maróthyval való vitájának lényege: „Az elemzés tárgya ez: milyen világhépet, illetőleg ezen belül milyen művészi világhépet termel ki a polgári lét.”²⁰ Ebben a mondatban azonban már nemcsak a Mozart-könyvnek, hanem a későbbi kritikusai életmű elemzéseinek alaptémája is benne foglaltatik.

A Mozart-esszé természetesen önmagában véve is nagyon bonyolult és problematikus képlet. Formaproblémáját Fodor Géza is pontosan érzékelt, mint azt a második kiadáshoz írt előszavában két, szinte elszólásértékű megjegyzés mutatja. Egyrészt kimondja, hogy az első kiadáshoz csatolt három tanulmány „feleslegesnek és teherterhelnek bizonyult a Mozart-könyv terjedelméhez és zártságához képest”, másrészt viszont kifejti, hogy elhagyta „az első két fejezetet, az elméleti és a történeti bevezetést, mert már keletkezésükkor sem állták meg a helyüket”.²¹ Ezzel azonban elfedhetetlenül megjelenik az a gondolati törés, amelyre korábban már utaltam. Ha ugyanis a mű intencionált zártságát veszem figyelembe, akkor nem lehet elhagyni belőle semmit; sőt, ha az eredeti könyvpublikációt vizsgálom, akkor az is nyilvánvaló, hogy az elméleti és történeti bevezetés fejezetei közvetlenül folytatják a nagy nyitótanulmányt,²² mondhatni: egyenesen abból nőttek ki.²³

Az 1993-as keltezésű VARÁZSFUVOLA-tanulmány²⁴ már nagyon önkritikusan viszonyul a nagyszéű VARÁZSFUVOLA-interpretációjához. Jóllehet a konkrét alkalmat az „ellenfelvilágosodás” képviselői által kidolgozott VARÁZSFUVOLA-értelmezéssel való vita kínálta, mégis egy gyökeresen új, évtizedekig érlelt saját interpretáció lehetősége van kifejtve benne. Voltaképpen megtagadja annak az elemzésnek az érvényességét, kiindulópontjának igaz voltát, amit könyvében kibontott. Nem ezen a helyen kell Fodor Géza interpretációjának megváltozását elemezni, még ha nem volna is minden tanulság nélkül való összehasonlítani a korábbi és későbbi elgondolást, sőt kiegészíteni azt a Jan Assmann könyvéről írt recenzióban foglaltakkal is.²⁵ Most inkább arra kell fölfigyelni, hogy A VARÁZSFUVOLA elemzése technikailag-módszertanilag nem sokban tér el a könyv többi operaelemzésétől, s ha szigorúan vesszük, ezekkel kapcsolatban is meg lehetne, sőt kellene tenni ugyanezt az elméleti elhatárolódást. Nem csupán Sarastroval kapcsolatban vethető fel ugyanis, hogy nem működik-e az egész könyvben mindvégig „egy nem esztétikai tapasztalatok által motivált preconcepció”?²⁶ Még pregnansabban kimondva: „Az a

»több« pedig, amelyről akkor úgy véltem, hogy »szó van«, éppenséggel nem az opera originális koncepciójából, hanem annak félretolásából és az interpretáció preconcepciójából fakad.”²⁷

Fodor Géza maga is hajlik ennek a módszertani ellenvetésnek az elismerésére, annak határozott kimondásával együtt, hogy eljárásának „nem ignorancia volt az oka”.²⁸ Néhol szó szerint, néhol bővebben indokolva, érvekkel jobban megtámogatva megismétli a Petri-könyvből főtebb idézeteket,²⁹ s munkáját besorolja azok közé az övével nagyjából egy időben készült filozófiai munkák közé, amelyeknek politikai tendenciái félreérthetetlenek voltak, s amelyekben „lett légyen szó Platónról, Rousseau-ról, Robespierre-ről, Posa márkiról vagy éppen Sarastróról, sub rosa mindig másról is szó volt”.³⁰ Ez a megközelítésmód aligha kárhoztatható, s aligha elkerülhető; akár olyannyira megengedőnek is lennünk lehet, hogy bármely öntörvényű műnek – s szerintem A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE biztosan az – egyenesen sajátossága az effajta kortársi aktualitás. Utólag lehet persze az elméleti kiindulópontot s a megmunkálás alaposságát és sikerülését is megkérdőjelezni: „Az én 1967-től készülődő, s 1970 és ’72 között keletkezett monográfiám Mozart operáiról filozófiai alapjait tekintve még belül van a »68-as szellem«, csak akcidentális gondolataiban, valamint stílusában, hangjában, érzületében van valami retrospektív, vállaltan megkésett és anakronisztikus. A VARÁZSFUVOLÁ-val kapcsolatos kérdésfeltevéseim nem a műre vonatkozó ismeretek elérhető teljességében gyökereztek, hanem akkori ideológiai szükségleteimben. Meg lehet, ezek nem voltak merőben privát jellegűek.”³¹

Úgy vélem azonban, hogy a művön végigvonuló módszertani probléma nem is ebben van. Jól érzékelhető, hogy Fodor Géza minden apró részletmozzanatra kiterjedő dramaturgiai és zenedramaturgiai elemzése mind mindig pontosak, megalapozottak – ilyen mély szerepértelmezéseket hiába is keresnénk máshol a könyvtárat megtöltő Mozart-szakirodalomban. Akkor azonban, amikor ezekből az elemzésekből általánosítva a teljes művet tekinti át, vagy az adott mű történeti beágyazottságát vizsgálja, már valóban kitapintható az interpretáció preconcepciójához való alkalmazkodás és ragaszkodás. Alighanem ezért tartotta fontosnak megjegyezni Fodor Géza, hogy „a monográfiát nem átdolgozni kellene, hanem teljesen újraírni – s természetesen már nem a régi fogalmi keretben”.³²

Nagyon is elképzelhetőnek tartom, hogy újabb VARÁZSFUVOLA-tanulmányának írása idején s talán később is eljátszott a gondolattal, hogy nem lenne-e érdemes „visszavonni” A MOZART-OPERA VILÁGKÉPÉ-t. Komoly elméleti teher lehetett ugyanis számára az ifjúkori mű megléte – még akkor is, ha elmondhatta volna róla – Thomas Mann szavával –, hogy „elismerem a teljesítmény erkölcsi értékét”. Mert a szellemi klímaváltozás, a gondolkodói fordulat jól látható töréshez vezetett. Nem lehetett továbbvinni a Mozart-könyv eredményeit, nem is annyira a „fogalmi kerete”, hanem már a koncepciójában is megmutakozó illúzió tarthatatlansága miatt: nem lehetett már erre a műre alapozva valamiféle praxis-„esztétikát” kidolgozni. Az operaműfaj, minden művészi problémájával és műfajttörténete egész ívével tűnhetett persze paradigmaticusnak az egész polgári korszak művészetének ábrázolására, ám szerzője már a könyv írása közben szembesült azzal, hogy egy fejlődési vonal zenitjén helyet foglaló, kivételes alkotásokkal foglalkozik – ami Mozart után következett, annak a fölvetett szempontok szerint mindenképpen hanyatlásnak kell tűnnie. A kissé patetikusnak tűnő sorok, amelyek A VARÁZSFUVOLA-elemzést zárják, efelől nézve nagyon is érthetőek. Goethe klasszicizmusával összehasonlítva kimondja, hogy Mozart művében nincs még hely a modern realizmus számára: „Mozart innen van ezen a fordulaton. Ezért lehetett még élete végső, egyre sötéteül

korszakában is képes arra, hogy művészete Józsué-hatalmával legfényesebb ragyogásakor megáltsa a polgárság napját az emberiség öntudata számára.”³³

Fodor Géza már e sorok megfogalmazásakor is pontosan tudta, hogy az ő műve is egy ilyen megállított pillanat terméke – mint idéztük: „retrospektív, vállaltan megkésett és anakronisztikus”, ráadásul fogalmi kerete elavult, sőt a művet szerzője szemében tudományos színvonala sem érdemesítette volna nagyobb nemzetközi figyelemre.³⁴ Ilyen szigorúan fogalmazva persze csak évtizedekkel később mondhatta ki ezt a kíméletlen önkritikát. Mégis, a könyv megírása utáni évtizedben jól érzékelhető egyfajta elbizonytalanodás; ha úgy látszott is, hogy az opera műfajának problémáiban megtalálta magának a nagy témát, a cikkek, tanulmányok sora az útkeresést jelzi. Mintha igyekeznék távol tartani magától a meglelt témát: a hetvenes években irodalmi elemzés, színházkritikák, évfordulós cikkek, megemlékezések követik egymást. A színházkritikák a pálya további alakulása miatt fontosak: bennük munkálta ki Fodor Géza először azt a műfajt, amely később talán a legjellemzőbb megszólalási formája lett. A rögzíthetetlen pillanat művészetét, az élő előadást elemezte bennük minuciózus pontossággal – voltaképp a Mozart-könyv analízismódszerét alakította át a napi gyakorlat számára. Ezek az írások vezethettek azután a pálya legváratlanabb s legdöntőbb fordulatához, valószínűleg ezek eredményeképp hívták meg előbb a Nemzeti Színházba, majd a Katona József Színházba dramaturgnak. Itt módja lett megtapasztalni, hogy az íróasztal mellett kimunkált elvek és módszerek miként ültethetők át a mindennapi praxisba. A *Színház* című folyóiratban megjelent hat írás a későbbi kritikai életmű valamennyi erényét felmutatja: a filológiai megalapozottságot, a textus alapos elemzését és a színi megvalósítás valamennyi tényezőjének vizsgálatát, összefüggésük rendszerének értelmezését. Közös vonásuk azonban meglepő: nem mutatható ki bennük semmifajta teoretikus megfontolás. Mintha ez lett volna a kitűzött cél: a Mozart-könyv ideologikusan megalapozott analíziseiből megtartani, sőt továbbfinomítani a technikát, anélkül azonban, hogy kívülről bevitt szempontot érvényesítene az elemző. A majdani dramaturg mutatkozik meg már a Téli REGE kecskeméti előadásáról írt cikkben,³⁵ amelynek első része arról szól, hogy mennyire meghatározza és behatárolja egy produkció lehetőségeit, hogy a létező fordítások közül melyik szöveget választja. Ugyanilyen pontos a műelemzés a HÁRY JÁNOS szegedi előadása kapcsán; Fodor Géza kimutatja (s későbbi HÁRY-kritikáiban bővebben kibontja), hogy mennyire megnehezíti a mű mai előadóinak dolgát a daljáték műfajának lebegő meghatározatlansága, a tulajdonképpen gyatra librettó.³⁶

Nem csak a prekonceptió példamutató elkerülése fűzi össze ezeket az írásokat, megjelenik bennük annak a megközelítésmódnak a végigvitele, amelyet későbbi kritikai ars poeticának is lehet tekinteni, s amely szempontnak a hiányát vagy félrevitelét állapította meg a Mozart-könyv interpretációs módszeréről a két évtizeddel későbbi önkritika, amely a kérdésfeltevések inadekvát voltát állapította meg, majd hozzáfűzte: „*De nem az a kérdés, hogy korunk kérdéseivel kell-e a múlt nagy művei felé fordulnunk – mi mást is tehetnénk? –, hanem az, hogy korunk végtelen számú lehetséges kérdéséből melyik műnek melyeket érdemes feltenni. Mert végtelen számú lehetséges kérdésből szükségképpen végtelen azoknak a száma, amelyek inadekvátak az adott művel, következésképp vele kapcsolatban értelmetlenek, s ehhez képest elenyésző azoké, amelyek vele kapcsolatban értelmeseek. A híres-nevezetes hermeneutikai kör legnagyobb gyakorlati problémája: kérdezni tudni.*”³⁷ Egy olyan művészet esetében – mint amilyen a színház és az opera – ennek a gyakorlati problémának a megoldása: maga az előadás. A hetvenes években Fodor Géza gondolkodói pályáivének egyik legdöntőbb megállapítása az volt, hogy „a századfordulótól az élő zenekultúra súlypontja a zeneszerzőről

mindinkább az előadóművészre, a művekről az interpretációra kerül. Századunk [NB.: a XX. század] első felének zenekultúrájában a műalkotáseszmét [...] talán még a kompozícióknál is inkább reprezentálják a nagy előadóművészek teljesítményei [...],³⁸ s ennek a már-már posztulatumnak alapvetésébe valóban mélyrehatóan változtatta meg nem csupán kritikai munkájának el fogadását, hanem a művészetről való egész elgondolását. Írásainak bibliográfiáját áttekintve feltűnhet, hogy mennyivel kisebb számban vannak azok az írások, amelyek egy művet elemeznek – s mennyire áttolódott a hangsúly (persze: munkaterületének változása miatt is) az előadások elemzésére: „Mitől lesz fontos egy opera-előadás? Vagyis nem csupán jó és szép, hanem aktuálisan jelentős, olyan, amelyik lényeges és eleven problémákat érint, s ezért megkerülhetetlenné válik, konzekvenciákkal jár. Úgy vélhetnénk, ennek az egyik feltétele az, hogy maga a mű fontos legyen [...] De mivel a művek nem elevenednek meg maguktól, a másik feltétel nyilvánvalóan az, hogy az előadás a mű követelményei mellett – goethei kifejezéssel élve – »a nap követelményét« is teljesítse, a művészek saját fontos kérdéseikkel forduljanak a műhöz, és azok jegyében elevenítsék meg.”³⁹ Csaknem mindig sikerült azonban megtalálnia a két nézőpont ideális arányát, az egyensúlyt; kritikái nagyon alapos, részletező műelemzésekre épülnek, s ezt az elemzést veti össze az előadás műképével, s keresi, hogy valóban az adekvát kérdéseket vetette-e fel az előadás; műelemző tanulmányai pedig oly részletesen s annyira egy lehetséges előadás szempontjai felől közelítenek az adott műhöz, ahogyan egy ideális olvasópróbán/korrepetíción kell feldolgozni a szöveg/a zenei textus legrejtettebb mozzanatait.

Lehetetlen azonban észre nem venni, hogy a kritikák alapvetően aktivitást sugalló, mondhatnánk talán így is: pozitív hozadékot remélő hangütése mögött megszapordnak először a rezignált hangok, egyfajta nosztalgia. Mindenesetre fölerősödnek az önéletrajzi hivatkozások, s megjelenik a frissiben kreált kategória, a hivatkozási alappá soha nem avanzsált „élményi emlékezet”.⁴⁰ Érdekes, hogy ez a hang először a köszöntőkben és megemlékezésekben jelenik meg: minden évforduló, minden személyes veszteség erősíti azt az érzést, hogy valaminek jóvátehetetlenül vége van. A másik mesterre, Szabolcsi Bencére emlékező írásban megint egy rejtőzködő önvallomás foszlánya jelenik meg: „Hogyan lehetett a tudománytörténeti anakronizmusból aktuális kultúra, a sokfelől érkező elméleti hatásokból összefoglalás? [...] Hogyan lehetséges, hogy a sokféle, absztrakt végiggondolásban egymást kizáró elv, amely mindenki másnál teljes elméleti eklekticizmushoz vezetett volna, nála egységes és adekvát történetábrázolást, értékrendet alakított ki?”⁴¹ Ne firtassuk most, hogy az apologetikus meggyőződést félretéve objektíve mennyire fogadható el igaznak Szabolcsira nézve ez a jellemzés. Fodor Géza saját habitusát és munkáit tekintve viszont nagyon is árulkodón hiteles jellemzésnek bizonyul. A Mozart-könyv és előzményei prekoncepcionális alapvetését elrúgva magától elkerülte „a humanista közhelyek és jámbor óhajok”⁴² ismételtetését is, ám mégis elfogadta a Szabolcsi képviselte ideált, „a polgári humanizmus nagy utópiáit”.⁴³ Nem mintha illúziói lettek volna ennek valóságos életesélyeiről – korántsem; de egész kultúrájának, érdeklődésének – még marxista korszakában is – ez volt a tényleges bázisa. A pesszimista tónus megerősödését, a korábban említett apokaliptikus gondolatokat éppen az váltotta ki és zárta egyre koherensebbé – s tette írásainak hangvételét emiatt mind indulatosabbá –, hogy fölismerte ennek a kultúrának teljes esélytelenségét az általa megélt korszakban.

Az operának mint műfajnak a hanyatlását igen hamar konstataulta – hosszú elemzéseket lehetne idézni kritikáiból, amelyek illusztrálhatnák, hogy miért gondolta úgy: „a repertoárképes operatörténet lezárult, és újdonságot nem a művek, hanem előadásaik jelenthetnek”.⁴⁴ Így a kezdeti lelkesedés után (amit a két operaelemzés bizonyít a ZENE ÉS DRÁMA-

kötetben) hamarosan ráébredt, hogy az „új magyar opera” megteremtésére vajmi kevés az esély. Ha vállalkozott is két operaszövegkönyv megírására, pontosan tudta, hogy a budapesti operaszínpadra kerülő művek nem számítanak a világ operateremtésében. Azt viszont már inkább a személyes ízlés és tapasztalat meghatározó erejének kell tulajdonítani, hogy nem volt szava a XX. század második felének az opera műfaját valóban új szempontokkal megközelítő alkotásaira, Stravinsky, Nono, Zimmermann, Messiaen, Cage és Stockhausen zenetörténeti mérföldkönek tekinthető darabjaival nem foglalkozott. Kétségtelen: ezek nem „*repertoárképes*” darabok, legfőképpen pedig nem tartoznak abba a zene- és műfaj történeti ívbe, amely Fodor Gézát érdekelte.

Az előadó-művészet helyzetét mérlegelve is le kellett számolnia korábban esetleg még meglévő illúzióival. Alig valamivel több, mint két esztendő hanglemez- és operakritikusi tevékenység kellett ahhoz, hogy valóban *reflektáljon* arra a helyzetre, amelyet kevésbé tudatosítva érzékelt több évtizedes opera- és koncertlátogatások, rengeteg zenehallgatás tapasztalatával a háta mögött. BÚCSÚ A TEGNAPTÓL című írása (1984) – melyben Ferencsik Jánosnak állít emléket – ennek a számvetésnek az első dokumentuma.⁴⁵ Megállapítja persze, hogy „*Európában az utolsó kétszáz évben egyre kevésbé kell megöregedni ahhoz, hogy valaki horatiusi »laudator temporis acti«, letűnt idők dicsérője legyen, a történelmi fejlődéssel mindinkább együtt jár a történelmi veszteségek élménye*”,⁴⁶ és megemlíti, hogy az európai kultúra végéről korábban megfogalmazott jóslat ellenére „*az európai művészet Homérosztól a második bécsi iskoláig és Beckettig ugyanannak a klasszikus műalkotáseszmének a jegyében fogant*”⁴⁷ – de fontosnak tartja kimondani, hogy „*az igazi vég a II. világháború volt*”⁴⁸ – még ha ez a cezúra is csak átmenetinek fog feltűnni hosszabb időszak múltával. Határozottan állítja, hogy „*a klasszikus »művészetakarás« már aligha teremthet a régi értelemben nagy zenét, az az előadó-művészetben, a zenei interpretációban, a legszélesebb értelemben vett klasszikus repertoár rezervátumában folytathatta a legmagasabb fokon és a leghitelesebben utóvédharcát*”.⁴⁹ Fodor Géza szerint a nagy egyéniségekben tovább él még egy ideig a nagy tradíció, ők még képviselni tudják annak egészét a művészetükben, de a nagy egyéniségek eltűnésével valóban, végképp lezárul „*a nagy polgári humanista művészet, kultúra korszaka*”⁵⁰ – s természetesen nem csak Magyarországon. „*A folytatás nem tehetség és egyéni formátum kérdése, megszűntek a történelmi és szellemi feltételei. Nem tudjuk már az életet egységben látni, s nem is lehetünk meggyőződve róla, hogy valóban egység, nem tudjuk összefoglalni a világot, s nem is hiszünk a lehetőségben, hogy összefoglalható; és mindezért tudjuk, hogy elérhetetlen az egyensúly.*”⁵¹

Ez persze fölveti az egyéni pozicionálás kérdését is: ő azok közé sorolta magát, „*akik két világ között találják magukat, pontosabban: egyik lábukkal az egyikben, másikkal a másikban állnak, még pontosabban: valahogy »függőben maradtak«*”.⁵² Érzékeli ennek anakronisztikus vonását, de ugyanakkor – jelesül: kritikusként – igyekszik teljesíteni a kötelességét. A nagyjából esztendővel későbbi tanulmány, A MŰVÉSZI NAGYSÁGRÓL – A KLEMPERER-CENTENÁRIUM ALKALMÁBÓL, mintegy folytatja ezt a gondolatmenetet. „*Az a kritikus, aki lelkében inkább esztéta, mint a művészetek legújabb alkotásainak bírálataival foglalkozó szakember, mindig akkor van elemében és akkor nyilatkozik meg arányosan, amikor a csúcsokról, a legnagyobbakról s apropójukon az alapkérdésekről beszélhet; a kis művekről, a jó teljesítményekről – pedig hát ezek jelentik a művészet folytonos, gyakorlati létezését – mondhat akármilyen bölcslet és igazat, mindig megérik rajta, hogy hiányzik belőle a specifikus érzék – nevezhetjük szerető pillantásnak is – a kis értékekhez.*”⁵³ A tanulmány első harmada valójában az esztéta és a kritikus magatartásának szinte kézenfekvő különbségét tárgyalja – aligha vitatható e szakaszok személyes „*érintettsége*” – s érezhető benne a gyakorló kritikus mindennapi dilemmája: „*...a*

művészetben nincs mélyebb, nincs elválasztóbb különbség, mint a jó művészet és a nagy művészet, a jó művész és a zseni különbsége. Ez az utolsó minőségi ugrás olyan szintkülönbséget győz le, pontosabban: teremt, amelyhez képest szinte csekélynek látszik a gyenge, a közepes és a jó közötti fokozati különbség. A jó művészet, illetve a nagy művészet, a jó művész, illetve a zseni két különböző dimenzióját jelenti az esztétikai létezésnek – végső soron összemérhetetlenek. A kritikus dolga viszont – akárcsak a művészet történésszé – éppen az, hogy összemérjen, hogy rögzítse a fokozatokat; s a művészet értőjeként legyen bármennyire is fogékony a nagyságra, a zseni iránt, elkötelezettsége a folyamat mellett ellene hat annak, hogy kielebbe a különbséget, inkább arra készíti, hogy a nagyságot, a zsenit beleoldja a folytonosságba – elvégre természetes, hogy a hegynék csúcsa is van.”⁵⁴

Gondolatmenete világos; és egyáltalán nem csak kihegyezett poén, hogy az idézet így folytatódna: „Csakhogy egyáltalán nincs minden hegynék csúcsa”... Hogyan lehet értelmes kritikai tevékenységet folytatni egy olyan korban, amelyben már alig vannak meg a művészi nagyság előfeltételei? Az ideiglenes válasz ismét adalék a kritikus ars poeticához: „A kritikus [...] helyesen teszi, ha olykor felmerül a művészi élet kapilláris mozgásainak világából, és regenerálja ítélőerejét annak újraélésével, hogy a nagyság a művészetben nem magába záruló faktum, hanem mérce, még ha gyakorlatilag nem lehet is neki mindig megfelelni. A nagyságról le nem mondani, disztíngváltni tudni jó és igazán nagy között – ez (mindaddig, amíg azt a művészetfogalmat használjuk, amely a görögöktől századunk közepéig húzódó kultúra ekként nevezett objektívációjára lett »mérétezzve«) hozzátartozik, ha szabad így mondani, az esztétikai mentálhigiéniához.”⁵⁵

A kritikus szerepet azonban Fodor Géza számára kiegészítette munkásságának egy igen fontos terepére, nevezetesen munkája a Nemzeti, majd a Katona József Színház és – váratlan kalandként – az Operaház dramaturgiaként. Ennek a munkának a feltételeire utaltam korábban: a kritikai írások minuciózus elemzése kapcsán. Most kipróbálhatta, hogy ezek a mégoly gyakorlati szempontú közelítésmódok milyen mértékben ültethetők át a gyakorlatba. Ha a színházi munka okozott is valódi sikerélményt a számára, az operaházi éveket egyértelmű kudarcként kellett megélnie. Felismerte, hogy a nagyon is létező elvi probléma mellé kicsinyes alkuk, felelőtlenség, hozzá nem értés is társul, látta azt is, hogy milyen egyszerű okokra vezethető vissza a minimális követelményeknek az a megoldatlansága, amit kritikáiban joggal kért számon. Már az operai „kalandtúra” tapasztalataival gazdagodva fogalmazta meg A MAGYAR OPERAKULTÚRA TÖNKREMENTELE című tanulmányát,⁵⁶ amelynek téziseit történeti tényekkel is bizonyítja, s kimondja, hogy „Magyarországon az operajátszás története a 80-as években a folyamatos lecsúszás és szétesés története”,⁵⁷ hogy a hetvenes évek kétarcú korszakában álltak utoljára valódi szakemberek az Operaház élén, s keserű konklúziót kell levonnia: „Remélhető, sőt valószínű, hogy lesznek még jó opera-előadások Budapesten, de operakultúra, ami szerveességet jelent, mestereket, tradíciót (mely nem Schlamperei, hanem a lényegre irányul), ensemble-t és életet meghatározó művészi etikát – az már aligha lesz. [...] a magyar operakultúrának [...] alighanem vége van.”⁵⁸

Nagyon messzire vezetne ennek a megállapításnak a valóban szakmai érveléssel való bővebb kifejtése – de azt ma már biztonsággal lehet állítani, hogy Fodor Gézának már 1994–96-ban is igaza volt, s ez az igazsága mostanra végleg kiteljesedett. Ő nem elemezte a magyar zenei élet általános romlását, szinte teljes szakmai lezüllését – nem csak a szó hétköznapi értelmében –, de itt lenne az ideje a mai magyar zenei élet működését feltáró hasonló mélységű analízisnek. Most látjuk csak igazán, hogy „a korszak vége maga is egész korszak”,⁵⁹ s csak sejteni lehet, hogy korántsem értünk még a végére.

Egy ilyen korszak tanújának s megélőjének lenni nem könnyű élethelyzet. Mindazok, akik számára fontos még a kultúra, a hagyományos kultúra is, és valóban kénytelenek egyik lábukkal az egyik, másikkal a másik világban állni, nem lehetnek meg fogódzók vagy legalább fogódzók *keresése* nélkül. Fodor Géza számára kritikusi munkássága éveiben két ilyen is akadt. Az egyik a világ operajátszásának új korszaka volt, amelyet a DVD korszakában legalább felvételekről alaposan megismerhetett – ez távolította el végképpen attól a pszichologizáló-realista, mondjuk így: a hagyományos operaszínházi gondolkodástól és ideáltól, amit gyermekkorától kezdve láthatott. A rendezői operajátszás, amikor maga az előadás válik átgondolt, öntörvényű műalkotássá – számára is reveláció volt. Ezzel természetesen nem versenyezhetett a hazai operajáték – bár Fodor Géza számára továbbra is érvényes volt kritikai moráljának alaptétele: a *méltányosság*; kialakított magában egyfajta toleranciát vagy, mint fentebb idéztem, *szerező pillantást* a kis értékek észrevételéhez. Hamarosan csalódnia kellett azonban az új operajátszásban is, mert kiderült, hogy az ígéretesnek indult korszak voltaképp már le is zárult: a mai énekkultúra képtelen eleget tenni a színelőadásban demonstrált kívánalmaknak, s messze elmarad azoktól a zenei teljesítményektől, amelyeket a hangfelvétel az elmúlt jó száz esztendőből megőrzött a számunkra. Robert Wilson opera-előadásait elemezve végül az ő AIDA-rendezése kapcsán fogalmazza meg az operajátszás mai tragédiáját: „Wilson AIDA-ja kiút abból a zsákutcából, amelyben Verdi operája mint színjáték már réges-rég vergődik. Persze egy vérbeli operabarát számára nem jelent megoldást, mert a csodás látványvilág nem kárpótolja a nagyszerű énekesek hiányáért. | És igaza van. Egy Verdi-opera előadásának érvényessége végső soron mégiscsak a zenei-vokális produkción áll vagy bukik. Csak-hogy az az énekes színvonal, amelyet – ha nem is minden, de legalább több ponton – az 1966-os, 1981-es és 1992-es veronai, az 1981-es San Franciscó-i, az 1986-os milánói és az 1989-es New York-i felvétel hang és egyéniség tekintetében képvisel, ma illuzórikus. Aki jelentős énekesekkel akarja látni az AIDA-t, vissza kell térnie Chiaróhoz, Cossottóhoz, Pavarottihoz, Price-hoz, Dimitrovához, Domingóhoz és a többiekhez.”⁶⁰ És a még régebbiekhöz, akiknek csak a hangja őrződött meg a lemezeken – ahhoz az aranykorhoz képest nem találni fémet, amivel már a hatvanas-nyolcvanas évek művészi korszakát jellemezni lehetne.

Fodor Géza másik nagy reménye a hagyományos operajátszással szemben alternatívát jelentő historikus zenei előadásban volt. Nagy érdeklődéssel tanulmányozta a felvételeket, noha kezdettől fogva pontosan tudta, hogy az ő kérdéseire a régizene-játék új tendenciái sem adhatnak választ – legföljebb felmutathatnak valamit az elveszett teljesség helyett, de egységes világgépet *elvileg* sem nyújthatnak. A historikus előadásmód valóban újabb dimenzióit tárhatja fel a műveknek, de „Ez a pozitív tett [...] egy olyan negatív tettel járt és jár együtt, amely a legnagyobb mértékben öntudatos és világnézeti: a tradicionális zenei világgép nagy egységének lebontásával. A historikus előadásmód a dimenziók művészete, amely megalapozottan utasítja ugyan el azt a perspektivikus torzítást, amit a tradicionális előadásmód nagy egységőrkévése a régi zene alkotásaiban okoz, de az általa elérhető egység csak zenei egység, aminek nemcsak azt a világnézeti, mondhatni: »metafizikai« jelentőséget nem tudja megadni, mely a tradicionális előadásmód legfőbb célja volt – ezt még pozitívumként is lehet értékelni –, hanem azt sem, melyet a régi zene eredetileg, a maga korában aurája révén nyert. A historikus előadásmód nézőpontja, az a jellemző magasság, amelyből a zenére tekint, s amelyből visszatekint az életre, alacsonyabb, mint a korabeli praxisé vagy a tradicionális előadásmódé. De megfelel korunk látószögének.”⁶¹ Aki tudja, hogy miként vélekedett Fodor Géza korunk látószögéről, azt is tudja, hogy ez az állítás nem éppen dicséret.

A kritikus pályának van azonban egy nagyon fontos mozzanata, amelyet említeni kell. Az Operaházzal való szakítás után Fodor Géza nem csupán a hanglemez- és DVD-kritika műfaját művelte tovább, hanem visszatért az opera-előadások – összeférhetlenség miatt éveig elkerült – bírálatához is. Annak, aki folyamatosan olvasta ezeket az írásokat, feltűnhetett a hang és részben a módszer megváltozása. Nem tompult kritikai élük, alaposáguk pedig egy remélt opera-műfajttörténet alapvonalait sejtetik. Mégis, mintha a zenei produkciók elemzése helyett inkább az előadások mint műalkotások bírálatára kerülne át a hangsúly – mintha ezekben az írásokban sikerült volna először megoldani azt a problémát, hogy aligha lehet egy énekes felfogásáról, szerepértelmezéséről, különösen annak alakulásáról beszélni, ha az a keret, maga az előadás efféle alkotómunkát egyáltalában lehetetlenné tesz. Több az indulat ezekben a kritikákban, olykor a keserű kedvetlenség is – ha nem manifesztálódik is oly élességgel, mint a nem a nyilvánosság számára fogalmazott, Petrovics Emilhez írt leveleiben – bár a megjelent cikkekből is összekereshető volna mindaz, amiről ott szót ejtett. De nyilvánosan talán soha nem mondta volna ki azt a kritikus ars poeticát, amelynek egy-egy felbukkanó elemét a korábbiakban már említettem, mint ezekben a levelekben. Ugyanakkor nagyon nehéz bármit is idézni belőlük, mert az írásokkal ellentétben ezek a levelek *nem úgy vannak megformálva* (rezignált hommage-ként hadd elevenítsük fel imigyen a korai Fodor-írások jellemző fordulatát). De a lemondás alapmagatartására és gesztusára mégis hivatkozni kell: „*Nem könnyű megkülönböztetni az önelégült és a kétségbeesett negatívizmust. Bennem a »történész« erőt vesz magán, és túllépve a személyes ízlésen, egyelőre még nem éri be a reflexszerű elutasítással, egyelőre még szeretné megérteni, hogy mi is történik, mi miért történik. Hogy az operajátszás radikális fejleményeiben mi az, ami még – legalábbis szerintem – egyáltalán esztétikai probléma. | Ám az én érdeklődésem és tűrőképességem sem végtelen. De ha már nem élne bennem a »történész«, hanem csak személyes ízlésem határaiig terjedne a megértésem, akkor abba kellene hagynom az operakritikát és a színházat is. Mert tudod, mi ma a dramaturgi munka túlnyomó része? Klasszikus szövegek rombolása, szimplifikálása, primitívizálása. És én még egy »konzervatív« színházban dolgozom. Vissza kellene vonulnom az egyetemi tanterembe, ahol a magam ízlése szerint taníthatok klasszikusokat és színház- vagy esztétikatörténetet, és vissza kellene vonulnom a könyveim és a lemezeim közé [...]»⁶² Most már örökre eldönthetetlen a kérdés, hogy Fodor Géza valóban megtette volna-e ezt a lépést. Újr olvasva munkáit, egyre inkább hajlom arra a gondolatra, hogy igen. Mert előadódhat olyan helyzet, amikor már a kritikaírás is annyira periferikusnak számít, hogy ennek a magányos szerepvállalásnak nemcsak értelme, hanem éthosza is elveszettnek látszik: „*én minden kritikámban igyekszem világossá tenni azt a nézőpontot, azt a koordináta-rendszert, amelyet ott és akkor indokoltnak látok, s amelyben elhelyezem a produkciót. Soha nem vállalnám, hogy alkalmilag írjak kritikát, kizárólag folyamatos kritikus tevékenységet vállallok, mert a szempontjaim, a kritikáim együtt, egymást kiegészítve, modellálva, relativizálva adják ki az operajátszással kapcsolatos művészetszemléletemet, nagyképűen szólva: »esztétikámat«*”⁶³*

Ezzel a szóval azonban most már tényleg bezárul egy kör. Az OPERAI NAPLÓ című kötet előszavában bukkannak fel az árulkodó sorok, amelyek a Mozart-könyv utáni évek útkeresésének nehézségeit villantják fel. „*E kötet írásai kísérletek*” – indítja a lukácsi hangütéssel, majd így folytatja: „*Kezdetől fogva annak a kísérletnek jegyében jöttek létre, hogy a hanglemezkritikát és az operakritikát kiemeljem a »recenzió« műfajából, és belinszkiji értelemben vett kritikaként, azaz »mozgó esztétikaként« műveljem. Sohasem véltem úgy, hogy ezzel magát az esztétikát mint diszciplínát új felismerésekkel tudom gazdagítani, de talán nem magától értetődő, hogy egy opera-előadást [...] ugyanolyan értelemben műalkotásnak lehet tekinteni, mint a hagyó-*

mányos alkotóművészek művei [...]” „A kritikus, aki ezeket a tanulmányokat írta, nem »ítész« – saját kritikusai pozíciója is örökös kérdés számára, amelyre megpróbál újra meg újra gyakorlati választ adni; a kritikák sora így módon öndefiníciós folyamatot is tükröz.”⁶⁴ Az öndefiníciós folyamat Fodor Géza egész munkásságára jellemző – talán e két szóval lehetne leírni tevékenysége lényegét. Nem volt könnyű dolga; láthattuk, hogy szinte minden, amivel foglalkozott, vagy eleve leszálló ágban volt már, vagy éppen az ő szeme előtt indult visszafordíthatatlan hanyatlásnak. Nem adatott meg számára a Nagy Elmélet birtoklásának biztonsága, nem látta a kibontakozás lehetőségeit. Egyetlen életpálya alig viselhet el ennyi pusztulást – aligha túlzás a címben használt *apokaliptikus* jelző. Mégsem hagyta el gondolkodásában és csaknem minden írásában a tényeket tisztelő, ám elfogadásukat megkönnyítő derű: „okosabb, ha az esztéta nem bocsátkozik jóslásokba, és nem készíti művészettörténeti prognózisokat, még ha nem képes is felfedezni semmi jelet, amely arra utalna, hogy megvannak vagy létrejöhetnek a nagyság feltételei. Ennek jegyében nem megyek végig az úton, amelyet eddig jártam, nem teszem meg az utolsó lépést, megállok a gondolatmenetemből adódó végkövetkeztetés előtt. De nem tagadom, hogy e problémákon rágódva gyakran jár a fejemben Weöres Sándor két sora még a 30-as évekből: »Mi lesz mostan? Alig-használt prima hátultöltő semmi. / Pedig én még most akartam egy igen nagy költő lenni.«”⁶⁵ Aki azonban azt hinné, hogy Fodor Gézát csak egész pályájának tapasztalatai tették valóban egy apokaliptikus helyzet kérlelhetetlen elemzőjévé és krónikásává, nem árt, ha föllapozza az ifjúkori mű, a folytatást ígérő főmű első kiadása élére írt mottót Goethe Tassó-jából:

„mehr
Und mehr verwöhnt sich das Gemüt und strebt,
Die goldne Zeit, die ihm von außen mangelt,
In seinem Innern wieder herzustellen,
So wenig der Versuch gelingen will.”⁶⁶

Jegyzetek

1. ZENE ÉS DRÁMA. Magvető, 1974.
2. A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE. Typotex, 2002.
3. MOZART DON JUANJA. Typotex, 2009.
4. A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE, 7.
5. Ferenczi Krisztina: „MOST NEM HAGYHATOM ABBA.” BESZÉLGETÉS FODOR GÉZÁVAL. *Magyar Hírlap*, Ahogy tetszik-melléklet, 1993. szeptember 18.
6. KÍSÉRLLET A VARÁZSFUVOLA NYITÁNYÁNAK ÉRTELMEZÉSÉRE: PARALIPOMENA A ZENE ÉS DRÁMA CÍMŰ KÖNYVHÖZ. *Muzsika*, 1989. 4. sz. 13–23. Újraközölve: ZENE ÉS SZÍNHÁZ. Argumentum Kiadó–Lukács Archívum, 1998. 42–67., majd in: A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE, 473–495.; illetve: ÉRDEMÉS-E VISSZAVONNI A VARÁZSFUVOLÁT? = LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN? MÁRKUS GYÖRGYNEK – TANÍTÁNYAI. Atlantisz, 1993. [1994.] 155–239. (KÍSÉRTÉSEK); majd újra: ZENE ÉS SZÍNHÁZ, 68–151. és A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE, 497–564.
7. MI SZÓLA LEMEZEN? I–III. kötet. Typotex, 2012, 2013.
8. EGY VERS KERESÉSE. [1992.] = ZENE ÉS SZÍNHÁZ, 389.
9. A HALÁSZ. = ZENE ÉS SZÍNHÁZ, 358.
10. Uo.
11. PETRI GYÖRGY KÖLTÉSZETE. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 11–12.
12. Uo. 19–21.
13. Uo. 24.
14. Vö. uo. 21.
15. Uo. 24–25.

16. Uo. 25.
17. A POLGÁRI MŰVÉSZET MEGÍTÉLÉSÉNEK KÉRDÉSE. VITA MARÓTHY JÁNOSSEL. *Magyar Zene*, IX/3. (1968. szeptember.) 266.
18. A tanulmány második közleményében: *Magyar Zene*, IX/4. (1968. december.) 374.
19. Uo. 374–375.
20. *Magyar Zene*, IX/3. (1968. szeptember.) 259.
21. A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE, 8.
22. A POLGÁRI DRÁMA ÉS DRÁMAELMÉLET KEZDETEL. = ZENE ÉS DRÁMA, 9–122. Eredetileg: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1969/2. 173–229.
23. Tanulságos volna egybevetni A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE első kiadását és a nem sokkal később elkészített kivonatot, amelyben Fodor Géza megkísérelte úgy tömöríteni könyve szövegét, hogy elhagyta belőle a szigorúbban véve zenei elemző szakaszokat, s összekapcsolta egymással az elméleti fejtegetéseket. A FORMA ÉS VILÁGNÉZET A FELVILÁGOSODÁSKORI ZENEDRÁMÁBAN címmel megjelent tanulmány (*Magyar Filozófiai Szemle*, XVII/1–2. [1973.] 50–101.) ily módon a könyv-nél sokkal élesebben mutatja meg azokat a „fogalmi kereteket”, amelyek magukba zárták a mű gondolatait.
24. ÉRDEMES-E VISSZAVONNI A VARÁZSFUVOLÁT? ELŐSZÖR A LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN? MÁRKUS GYÖRGYNEK – TANÍTVÁNYAI c. kötetben, 155–239., majd a ZENE ÉS SZÍNHÁZ c. kötetben, 68–151.
25. A HELYREÁLLÍTOTT „VARÁZSFUVOLA”: JAN ASSMANN: DIE ZAUBERFLÖTE. OPER UND MYSTERIUM. *Holmi*, 2007. január. 86–92.
26. ÉRDEMES-E VISSZAVONNI A VARÁZSFUVOLÁT? 81.
27. Uo. 82.
28. Uo. 89.
29. Vö. a 11. és 12. jegyzetben hivatkozott helyeket.
30. I. m. 91.
31. I. m. 92–93.
32. A MOZART-OPERA VILÁGKÉPE, 7.
33. ZENE ÉS DRÁMA, 664.
34. Vö. ZENE ÉS SZÍNHÁZ, 75.
35. A TÉLI REGE KECSKEMÉTEN. *Színház*, IX/5. (1976. május.) 25–29., IX/6. (1976. június.) 30–37.
36. A HÁRY JÁNOS A SZEGEDI DÓM TÉREN. *Színház*, VIII/10. (1975. október.) 2–6.
37. ÉRDEMES-E VISSZAVONNI A VARÁZSFUVOLÁT? 93.
38. BÚCSÚ A TEGNAPTÓL. = OPERAI NAPLÓ. Magvető, 1986. 36.
39. ELJEGYZÉS A KOLOSTORBAN. = OPERAI NAPLÓ, 177.
40. Vö. OPERAI NAPLÓ, 322.
41. SZABOLCSI BENCE EMLÉKÉRE. = OPERAI NAPLÓ, 12–13.
42. ZENE ÉS SZÍNHÁZ, 71.
43. OPERAI NAPLÓ, 13.
44. A „JELMEZES KONCERT” DICSERETE. *Élet és Irodalom*, I/25. (2006. június 23.) 30.
45. OPERAI NAPLÓ, 34–45.
46. Uo. 34.
47. Uo. 35.
48. Uo.
49. Uo. 36.
50. Uo. 44.
51. Uo.
52. Uo. 44–45.
53. *Magyar Zene*, XXVI/4. (1985. december.) 335.
54. Uo. 336.
55. Uo.
56. ZENE ÉS SZÍNHÁZ, 315–327.
57. Uo. 316.
58. Uo. 327.
59. OPERAI NAPLÓ, 35.
60. MI SZÓL A LEMEZEN? II: VERDI ÉS WAGNER. Typotex, 2012. 240. Eredetileg: *Muzsika*, 2007. szeptember.
61. A MŰVÉSZI NAGYSÁGRÓL – A KLEMPERER-ÉVFORDULÓ ALKALMÁBÓL. *Magyar Zene*, XXVI/4. (1985. december.) 335–346.
62. *Holmi*, 2012. július. 869.
63. Uo. 868.
64. OPERAI NAPLÓ, 7.
65. A MŰVÉSZI NAGYSÁGRÓL – A KLEMPERER-ÉVFORDULÓ ALKALMÁBÓL. *Magyar Zene*, XXVI/4. 346.
66. „...a lélek egyre / igényesebb, és arra törne, hogy / a kiűnt hiányzó aranykort magában / építse újra fel, bármily kevéssé / sikerülhet is e kísérlete.” (Ford. Szabó Ede.)

Kószeg Ferenc

EGY LENYŰGÖZŐ JOBBOLDALI

Három lektor

„Bekerülvén a kollégiumba, bevettem magam a magyar könyvtárba, s levettem a polcra Pilinszky első – és tizenhárom keserves éven át egyetlen – vékony versfüzetét” – írja Domokos Mátyás ifjúkori Pilinszky-élményéről.¹ Németh Lászlót, számtalan személyes találkozásuk egyikén, sajkódi házában szerkesztőként keresi fel: az IRGALOM kéziratából néhány lap hiányzik, ezeket kellene pótolni. „Ezekből is mindig kifújt egy csomót a szél, valahányszor a nyáron rám nyitották az ajtót” – mutat az író az ablakpárkányon tornyosuló kéziratthalmomra. Valami nehezéket lehetne rátenni, például egy követ, javasolja a gyakorlatias szerkesztő. – „De hát minek? – kérdez vissza az író. – Zoknim, zsebkendőm is veszett már el így az ablakból.”² Kritikáiba, elemzéseibe Domokos Mátyás gyakran és szívesen szövi bele személyes emlékeit. Írásainak sokszor egy-egy, dokumentumokkal aládúcolt, irodalom- vagy cenzúratörténeti jelentőségű emlék a tárgya. Ez bátorít fel, hogy én is személyes emlékekkel kezdjem.

Tizenkét évig dolgoztam a Szépirodalmi Könyvkiadónál, hat évig úgynevezett propagandistaként (ma úgy mondanák: PR-os), hat évig pedig szerkesztőként. A szerkesztőség két legtekintélyesebb tagja Domokos Matyi és Réz Pali volt: mindkettőjüket ismertem Csernus Tibor HÁROM LEKTOR című képéről, amelyet még gimnazista koromban láttam a Mücsarnok kiállításán. (A harmadik lektor, Vajda Miklós 1963-ban, amikor én odakerültem, már nem dolgozott a Szépirodalminál, őt csak jóval később ismertem meg.) Úgy bámultam hármójukat, mint más középiskolás egy neves futballistát vagy filmszínészt. Lektor akartam lenni! Egy propagandistát a szerkesztőségekben nem sokba vettek: a legtöbb propagandista hajdani könyvkereskedő vagy kiszuperált pártkader volt. Megjelent néhány könyvkritikám: Réz Pál egyszer a liftre várva egy egyforintost nyomott a kezembe. „Jót írtál Örkényről”, mondta. Attól kezdve időnként be mertem menni a szobájába beszélgetni. Matyi ellenben érdemtelenül dicsért meg. MŰHELYTITKOK című, 1995-ös rádiós sorozatában azt mondta: Nagy László összeesküdött velem, hogy a kiadó Szépirodalmi Figyelő című hangos folyóiratában, az Egyetemi Színpadon hangozzék el a MENYEGZŐ című verse, amelyet a költő utólag illesztett bele HIMNUSZ MINDEN IDŐBEN című, még meg nem jelent kötetébe. Ezzel akarta megelőzni, hogy a verset esetleg kihagyassák a kötetéből.³ Én bizony semmiféle összeesküvésre nem emlékszem. A kötet megjelent (vagy közvetlenül megjelenés előtt állt), semmit sem tudtam arról, hogy a MENYEGZŐ sorsa bizonytalan. Ellenben reméltem, hogy Berek Kati, akinek elbűvölt rajongója voltam, Nagy László kedvéért elvállalja a hatalmas vers megtanulását. El is vállalta. Csak amikor elhangzott a később híressé vált sor: „más is kurva nemcsak én”, a közönség pedig lélegzet-visszafojtva hallgatta a gyötrő önostorozást, amely mindannyiunkba belehasított, akik megbékélve, sőt mámorba bódulva elfogadtuk a nyakunkra telepedett párnás zsarnokságot, akkor éreztem némi rémületet, hogy mit is segitettem én a közönség elé kerülni. De aztán semmi sem történt, a letagadott cenzúra rendszerében sosem lehetett tudni, miből lesz botrány.

Nekrológjában Réz Pál Domokos metaforáiról ír, amelyek egymástól távol eső dolgokat rántanak össze. Esetében nem volt szakadék az írás és az élőbeszéd között: ezért

volt olyan kiváló rádiós. A mindennapi beszélgetésekben is olyan metaforákat használt, amelyeket hallgatója nem felejtett el. Egy alkalommal, gondolom, még propagandistaként, bementem a szobájába, hogy a kiadó éves tervében jelölje meg azokat a kiadványokat, amelyek erőteljesebb sajtót, ma úgy mondanák: promóciót érdemelnek. A kiadói terv lapozgatása közben Fehér Klára nevére esett a tekintete. Az amerikai rakétasilókban, mondta váratlanul, olyan programok működnek, amelyek az atomrakétákat akkor is kilövik a szovjet célpontokra, ha az atomháborúban már egész Amerika elpusztult. Ha nálunk egyik pillanatról a másikra kimúlna a szerkesztőség, a kiadó akkor is dobálná ki magából a fehér klárákat, a zöld klárákat, a kék klárákat. Úgy éreztem, hiábavaló volna erősködnöm, hogy mely művek érdemelnek kiemelt propagandát.

A létezett cenzúra

„Nálunk nincs cenzúra” – mondta Aczél György egy francia újságírónak.⁴ Ez a pimasz hazugság késztetett arra, hogy könyvkiadói, szerkesztői tapasztalataim alapján megpróbáljam leírni, dokumentálni: Magyarországon *van* cenzúra. Akkor már nem voltam könyvkiadói szerkesztő, de megindult a majdani cenzúrázatlan (szamizdat) folyóirat megjelentetésének előkészítése. Sorra megkerestem volt kollégáimat, már azokat, akiknek elmondhattam, mire készülök, köztük mindenekelőtt Domokos Matyit, Réz Pált, hogy adatokat gyűjtsék tőlük megjelenésre érdemes művek elutasításáról, kiadásuk késleltetéséről, mondatok származásáról, szöveggyűjtéséről. De persze felidéztem a saját szerkesztői emlékeimet is. 1975-ben Komlós Aladár íróportréinak, válogatott kritikáinak, cikkeinek kötetét szerkesztettem.⁵ Volt a kéziratban egy cikk KÖLTŐ NÉLKÜLI ÉVEK címmel, amely 1947-ben a *Haladásban* jelent meg. A nemzet a Horthy-korszakban fajokra és osztályokra, ma pártokra tört. „Egy politikai párt pedig megkövetelheti, hogy szolgáljuk, csak arra az egyre nem képes, hogy versre inspiráljon” – írta Komlós Aladár. „Regényíróra várna az ordenárén »okos« becstelenség rajza, akik mai életünk kulcspozícióiba szivárogtak.” „A volt forradalmároknak ellenzéki versek helyett ma kormánypárti verseket kellene írniok.” Elbizonytalanodtam: vajon nem fog-e valaki aktuális „áthallásokat” felfedezni a huszonnyolc évvel korábban közzétett írásban. Úgy gondoltam, meg kell mutatnom a cikket a csoportvezető főszerkesztőnek, hiszen felettesemként ő is felel a könyvért. Bekopogtam Domokos Mátyás szobájába. Néhány perc múlva Matyi jött át az én szobámba. „Ez nem megy: minden szava igaz” – mondta „befelé robbanó indulattal”. Tudtam, hogy az írás fiatalok alapélményeivel vág egybe. Az előző mondatban három szót azért tettem idézőjelbe, mert azok így szerepelnek KÖNYVKIADÓI CENZÚRA MAGYARORSZÁGON című írásom második részében, amely a szamizdat *Beszélő* 9. számában jelent meg 1984 februárjában.⁶ Csak akkor nem írhattam meg, ki volt a jelenet másik szereplője, bár a „befelé robbanó indulatról” sokan ráismertek.

A „létezett szocializmusban” „nem létező cenzúra” (ezek az ő kifejezései) pályakezdésétől foglalkoztatta Domokos Mátyást: a nem létező nagyon is létező és érzékelhető működését tizenkilenc könyv példáján mutatta be fentebb már említett rádiósorozatában és a műsorok alapján készült LELETMENTÉS című könyvében. Ezek az esszék a cenzúra működésének vérlázító dokumentumai mellett a történeteket az áldozatok oldaláról is bemutatják. Jékely Zoltán ÁLOM című kötetének betiltása után írta ALTATÓ című versét: „Húznak a ludak magasan, / Elmennek innen, okosan. / Messzire mennek jég, hó elől – / Ne nézz rájuk: a vágy megöl.” Akkor, 1948-ban a totalitárius rendszer látszólag még nem volt totális. Az Országos Könyvhivatal döntésével szemben a szerző még segítséget kérhetett a Magyar Művészeti Tanácstól. A kiút azonban csak formális volt, a Hivatal

hamarosan megerősítette a tiltást. A kötet kiszedett levonata azonban megmenekült: a költő a Tanács irodalmi szakosztálya titkárának, Domokos Mátyásnak ajándékozta könyve egyetlen példányát. Jékelynek 1947-ig tíz könyve jelent meg, majd 1955-ben visszatérhetett az irodalomba. Lator László költői indulását ellenben huszonegy évvel késleltette a létezettben nem létező rendszer. Ettől a költészettől nincs mit várni, mondta ki a verdiktet Fodor András naplója szerint 1949. március 9-én, az Eötvös Collegium rendszeres vitaestjei egyikén Falus Róbert: „*Ahogy kiirtottuk a politikai megfelelőjét, úgy fogjuk kiirtani ezt is.*”⁷ A cenzúra köztudottan nem szűnt meg a „puha diktatúra” majd három évtizede alatt sem, csak kiszámíthatatlanabbá vált, az elutasítások felháborító szövegei pedig elképesztő ostobaságokkal váltakoztak. Pilinszkytól, akit az „enyhülés” jeleként az irodalompolitika 1958-ban vissza akart hozni az irodalmi életbe, Illés Endre Pándi Pál és Király István lektori véleménye alapján azt kérte, egészítse ki kötete anyagát néhány verssel, „*amelyek mégiscsak megcsillantanak valamelyes reményt a létezésben*”. (A Szépirodalmi Könyvkiadónak több mit húsz szerkesztője volt, de minden kicsit is bizonytalan kérdésben egy külső munkatárs, Pándi döntött.) Ennek a kérésnek a nyomán keletkezett a RAVENSBRÜCKI PASSIÓ és a HARMADNAPON. Ez az utóbbi, Pilinszky legkatolikusabb verse, ki is rí az 1960 előtti – Radnóti Sándor kifejezésével – misztikus költészetéből, amelynek kulcskifejezése a „*levegőillen prés*”. Bizarr belegondolni, hogy ezt a verset, amely a *senkiföldje* kietlenségével Jézus feltámadásának hitét szegezi szembe, két kommunista cenzor spanyolcsizmája sajtolta ki a költőből. Ennél csak az bizarrabb, hogy az egyik lektor, akinek nevét Domokos tapintatosan elhallgatja, ötszáz-ezer példány kiadását javasolta, mivel e lírát „*viszonylag csak kevesen értik és élvezik*”.⁸ A HARMADNAPON végül ezer példányban jelent meg, megjelenése után néhány nappal már a bolti ár sokszorosáért lehetett megvásárolni az Ecserin. Valamivel később egy amerikai újságíró nekiszegte a kérdést a költőnek, mi magyarázza ezt az alacsony példányszámot, holott ismeretei szerint harmincezer példány is elkelve a kötetéből. Pilinszky nem volt az az ember, aki panaszkodni kezd, meg a helyzete sem volt olyan, hogy megengedhesse magának a rendszerkritikát. Lehet – felelte –, de ha harmincezer példányban jelenne meg, legfeljebb ezret vennének meg belőle.

1976-ban a Kádár-rendszer hivatásos-hivatalos publicistái, E. Fehér Pál, Faragó Vilmos szinte egy időben vetik fel, miért nem jelennek meg újabb kiadásban olyan tanulmánykötetek, amelyek korábban azóta is lezáratlan vitákat váltottak ki. E. Fehér Molnár Erik 1969-es tanulmánykötetét, továbbá Veres Péter tanulmányait hiányolja.⁹ Faragó pedig egyenesen azt kéri számon, hogy a kritika miért nem foglalkozik „*olyan eszmeileg igazgalmasan ellentmondásos életművekkel, mint a Németh Lászlóé például...*”¹⁰ A kritikus foglalkozás persze nem feltétlenül jelent megjelentetést, a kommunista kritika rendszeresen bírált olyan műveket, amelyeket az átlagolvasó nem ismerhetett meg. Domokos Mátyás azonban az 1977 decemberében megjelent UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN című kötetében (amelyet 49 éves korában, 25 év szerkesztői munkával a háta mögött) első könyveként adott közre, úgy tesz, mintha a fenti két szerző hiánykönyvek sorának kiadására tett volna javaslatot. Írásaikra utalva sorolja fel, hogy nem kaphatók Halász Gábor és Szerb Antal tanulmányai, Babits esszéi, nem is beszélve olyan „vitatható” művekről, mint Kemény Zsigmond röpiratai. A sort Németh László politikai írásai zárják: „*a termékeny eszmece-réhez*” „*mindenekelőtt Németh László szövegeire van/volna szükség*”.¹¹ A tanulmány első része ezért a mondatért íródott.

A második – a középső – része szól a kéziratról, a SORSKÉRDÉSEK, Németh László politikai írásai ezer kéziratoldalmi gyűjteményéről. A tanulmány alapja az a 13 oldalas

szerkesztői jelentés volt, amelyet Domokos Mátyás a Szépirodalmi igazgatója, Illés Endre utasítására írt 1975 decemberében a Kiadói Főigazgatóság – a nem létező cenzúra hivatala – számára, hogy üssék rá végre a Nihil obstat bélyegzőt az engedélyezési lapra, amely nélkül szabályszerűen egyetlen kézirat sem léphette át a nyomda küszöbét. A jelentésnek arról kellett meggyőznie a főigazgatóság döntéshozóit, hogy ne féljenek, nincs ezzel a könyvvel semmi probléma. Ez a gyakorlati cél az ellentéte volt annak, amit Domokos Mátyás a leginkább kívánatosnak tartott: a termékeny eszmecserének.

Az egyik kényes pont Németh írása Sztálin A LENINIZMUS KÉRDÉSEI című művéről. „*Lenin szavakat talált a történelem számára – idézi Domokos Mátyás Némethet. – Sztálin a szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet.*” „*Elképzelhető-e szemléletesebb és pontosabb megfogalmazása a dogmatizmusnak?*” – kérdezi Domokos Mátyás, a szerkesztő-esszéista. És még hozzáteszi: „*Sztálin mindennek ellenére mégiscsak hűségesebb folytatója a lenini örökségnek, mint Buharin, Trockij vagy Zinovjev.*”¹² De Németh azt is írja (s ezt Domokos már nem idézi): „*Lenin orosz volt: a cárizmust akarta megdönteni, a cár szolgálait elsöpörni, az orosz milliókat emberi élethez juttatni; [...]. A marxizmus ennek az indulatnak csak a fölvetett nyelvújrása volt; ebben különbözött ő a Trockij-féle nemzetközi forradalmároktól, akik ismerték Marxot, de sosem tudtak volna Oroszország nyelvén beszélni.*” (Ez egyébként nem igaz: Trockij mint a polgárháború győztese rendkívül népszerű volt, Sztálin ezért rettegett tőle.) És nem idézi a tanulmány legfontosabb, legigazabb kérdését: „*Nincs elég hivatalnokotok, hogy a dolgozókból is hivatalnokokat akartok faragni? Lehet egy országban mindenki hivatalnok? Nem, barátom, ahol mindenki hivatalnok, ott az emberek nagyobb felől rabszolga lesz, a kisebbikből pedig munkavezető.*” A főigazgatósági cenzorok azonban ismerték (vagy fellapozták) Németh László teljes szövegét. Meg ott volt a Németh László-i Sztálin-portré: „*A hang eleinte rokonszenves: egyszerű ember magyaráz egyszerű embereknek; mintha a szilasbalhási tudós masinásgazdát hallanám, amint a részeseznek felel.*” „*Ennek az embernek agyara a marxizmus; ez az ember a saját homloka magasságáig akarja lehúzni az orosz mennyezetet.*”¹³ Néhány évvel korábban a szovjet követség kívánságára a budapesti Bölcsészkar orosz tanszékéről kirúgtak egy fiatal tanársegédet. Egy könyvkritikában azt írta a szerencsétlen, hogy a sztálinizmus eltorzította a szovjet ember jellemét. Ez tanít orosz irodalmat, aki szerint a szovjet ember el van torzulva? A főigazgatósági potentátoknak görcsbe rándult a gyomra. Sztálin lehetett zsarnok, gyilkos szörnyeteg, de szilasbalhási masinásgazda – azt azért nem.

A faj Németh Lászlónál nem embertani fogalom, hanem erkölcsi – fejtegeti Domokos Mátyás az író mondatait idézve. „*Szintézis eredménye a faj. Történelmi és társadalmi erők préselik egy musttá az egy présbe esett emberszólót.*” De az ember mégse szólólé. Mi van azzal, aki ki akar szállni a közös présből? Meg azzal, akit a szőlősgazda korcs szőlőszemnek tekint, és nem teszi be a puttonyba? „*Nem turániak és nem árják vagyunk, hanem magyarok*” – mondja – kiemelt szedéssel – Németh László.¹⁴ Csakhogy a magyarok se egyanyagúak: van köztük hímagyar meg mélymagyar, attól függően, hogyan élik át a magyar sorskérdéseket, a magyar élet mély tragikumát. „*Csakugyan magyarabb Kármán, mint Kölcsey?* – szegezte Németh Lászlónak a kérdést Babits PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL című esszéjében. – *S Kölcsey és Eötvös kevésbé »magvasak« Kármánnál, mert nem »mélymagyarok«? Micsoda játék ez nagyjaink nevével?*”¹⁵ A faji kérdés, a magyarság kérdése nem volt elválasztható a zsidókérdéstől. „*...éppen ez volt a harmincas évek egyik jellegzetes, szinte kikerülhetetlen zsákutácska*” – írja Domokos Mátyás. Majd ismét Némethet idézi: „*Mondjuk ki világosan, hogy nem vagyunk antiszemita.*” A Hatvanyval vitázó cikknek „*dacos-gógös-sértett gesztus*”-ként provokatív címet ad: EGY KÜLÖNÍTMÉNYES VALLOMÁSA.¹⁶ Rengeteg idézettel lehet és

szokták bizonyítani Németh László antiszemitizmusát, és rengeteg szöveggel lehet bizonygatni, hogy mindez csupán kortünet, Németh nem úgy gondolta. Ebbe a polémia-ba nem mennék bele, csak egyetlen helyet idézek a KÉSZÜLŐDÉS-ből, mert az különösen szíven ütött: „*Szomory Dezső, aki magyargyűlöletét már nem palástolja, de faja hatezer éves múltjáról annyi melankolikus gyöngédséggel beszél, igazabb író, mint aki hasonló lelkiállapotban semleges témákon kendőzi műmagyarrá magát. Igazabb író, de nem magyar író.*”¹⁷ A második szárszói beszédben (1943. augusztus 25.) Németh a háború utáni rendezés esélyeit elemzi. Az országot két rossz fenyegeti: az angolszász kapitalizmus és a szovjet bolsevizmus. Az 1944-ben publikált változatból Németh kihagyta a metaforát a kését köszörülő Shylockról, aki a magyarság szívéét készül kivágni. De az benne maradt, hogy a békének a zsidók lesznek a súgói, még hozzá nem a szemérmes kultúratisztelő, hanem az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóság.¹⁸ A szárszói beszéd bőven kínált témát termékeny eszmecserére; mindenekelőtt azt lett volna érdemes megvitatni, igaza volt-e Németh Lászlónak, amikor egyenlő súlyú veszélyt látott Magyarország számára az angolszász kapitalizmusban és a szovjet bolsevizmusban. Ezt a kérdést azonban egy szerkesztői jelentésben akkor sem lehetett felvetni, ha a szerkesztő, mint írja, tisztában volt vele, hogy munkája csupán „magyardolgozat”, amely a döntéshozókat semmiről se fogja meggyőzni. Legfeljebb azon lehet így utólag elgondolkodni, helyesen tette-e Domokos Mátyás, hogy szerkesztői jelentését irodalmi tanulmányként közreadta. Hisz természetesen tisztában volt vele, hogy a (reménytelen) cél, a főigazgatósági vagy pártközponti tisztviselők meggyőzése érdekében át kell siklania a Németh László-i életmű valóságos problémái felett. A cenzúrának, illetve a cenzúrát működtető rendszernek ez is az egyik súlyos kártétele, hogy a tisztességes elemzőt, akár híve, akár ellenfele a rendszernek, megfosztja a szókimondó bírálat lehetőségétől. Hiszen akár dicséri a művet rendszerkritikus tartalma miatt, akár elmarasztalja ugyanezért, kritikája mindenképpen feljelentésszámba megy. Tegyük még hozzá, hogy a cenzúrának ekkor, az 1970-es évek közepén, már rég nem az volt a funkciója, hogy elrejtse információkat és műveket a közönség elől. Hiszen a Szabad Európát százezrek hallgatták, a samizdatot, néhány évvel később, ezrek olvasták, Petri György betiltott verseit Vallai Péter előadásában többen hallották, mint ahányan elolvasták volna. A cenzúra arra szolgált, hogy törv. védve bélyegzővel lássa el azokat a műveket, amelyek legalább a túrt kategóriába belefértek, kijelölve ezzel az engedélyezett szabadság határait. De művek e határokon kívül is léteztek.

A tanulmány zárórésze, amely csak 1996-ban jelent meg a LELETMENTÉS című kötetben, a kézirat hányattatásairól szól. A legszomorúbb talán az az adalék benne, hogy Illés Endre, a kiadó igazgatója becsapta az egyik legközvetlenebb, legtöbbre tartott munkatársát. Utasítása alapján Domokos Mátyás megszerkesztette a SORSKÉRDÉSEK című kötetet, és megírta a szerkesztői jelentést, azt azonban nem küldték el a Kiadói Főigazgatóságnak. Ehhez az igazgatónak be kellett avatkoznia a megszokott munkafolyamatba, utasítást kellett adnia a titkárság vezetőjének, hogy a jelentést ne továbbítsa a szokásos módon a főhatósághoz, erről a tényről azonban ne tájékoztassa a kötet felelős szerkesztőjét. Ezeket a technikai részleteket Domokos Mátyás nem említi, én is csak következtetni tudok rájuk. Fontosnak azért tartom őket, mert ismét igazolják, hogy a diktatúrában, a mégoly puha diktatúrában is, „mindenki szem a láncban”, a hazugságok és elhallgatások rendszeréből senki, „a kádári kisember” sem maradhat ki. Domokos csak annyit ír, de elég sokat mondóan, hogy Illés Endre nem akarta az engedélykéréssel megrontani „*a békés egymás mellett vacsorázások levegőjét*”. A megjelenés ügye pedig nem

haladt előre, bár Aczél György, mint Illyés írja a naplójában, már Laciként emlegette az öt éve halott író. S időközben a *Tiszatáj* közreadta a kiadatlan kötet előszavát, Demszky Gábor pedig szamizdatban megjelentette Németh erdélyi útinaplóját, amely első megjelenése idején jelentős vitát kavart mind Magyarországon, mind Erdélyben. A tragikus és groteszk történet groteszk módon ér véget. 1988 januárjában a Németh László Társaság elnöke fordul a művelődési miniszterhez a kiadás érdekében. Az elnök Király István volt, a népi írókat elítélő 1958-as pártállásfoglalás megfogalmazója, a miniszter pedig Köpeczi Béla, sok éven át a Kiadói Főigazgatóság vezetőjeként a cenzúra megismélysítője. A kiadásnak akkor már persze nincs akadálya. Omló falba könnyű szöveget verni, csak nem érdemes. A Németh László-sorozat megkésített zárókötetét visszhangtalanul kerül a könyvesboltokba. Vajon „*időközben a társadalom érzéketlenné vált a saját sorskérdései iránt?*” – teszi fel a kérdést írása lezárásaként keserűen Domokos Mátyás.¹⁹ Pedig a zárókérdésnek talán inkább így kellene hangzania: Léteznek-e (még) a Németh László-i értelemben vett sorskérdések? Eldőlt-e a vita a magántulajdonon és a versenyen alapuló kapitalista gazdálkodás, illetve az állam vezérelte irányított gazdaság között? Rosszul teszi, aki az efféle kérdéseknek csak történeti jelentőséget tulajdonít.

Domokos Mátyás a szegedi egyetemen Bibó hallgatója volt. A *Válasz* első számában olvasta A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA című cikket, ez tette Bibó csodálójává. Nemzedéke, mint írja, „*a kozmikus eufória és az apokaliptikus pesszimizmus végletei között hánykolódott*”: Ady, Szabó Dezső, Móricz és a népi írók olvasójaként szemben állt a Horthy-rendszerrel, amelyet a háború elsodort, de szemben állt az új világgal is, amelyet a Liberátorok és a T-34-ek hoztak el Magyarországra. 1981-ben nem írhatta le, de nyilván szemben állt a szovjet megszállás durvaságával, a pártok lihegő versenyfutásával meg a kommunista párt nyomulásával. (Én csak hatéves voltam, de ma is emlékszem az orosz katonára, aki a szegedi Móra Múzeum előtti park medencéjénél fejbe rúgott egy, a medence kávján ülő fiatal nőt: a nő a földre rogyott, a fejéből ömlött a vér, de a katonát senki sem merte feltartóztatni.) A békeszerződés, ez már egyértelmű volt, teljes mértékben visszaállítja a trianoni határokat (sőt három további községet csatol Csehszlovákiához): Magyarország tehetetlensége és a győztesek közönye a nemzetiségi-nyelvi határok kérdésében elkeserítette a magyar társadalom többségét. Ebben a helyzetben írta le Bibó: „*Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen.*” A fiatal irodalmár számára azonban ennél a politikai imperatívusznál is fontosabb lehetett Bibó lélektani érzékenységése, amely képessé tette arra, hogy megértse az egymással szemben álló fájdalmakat: „*[...] bármennyire fennmarad a demokrácia és a náciizmus között az értékkülönbség, azért annak az anyának a fájdalma között, akinek a gyermekét egy német halálgárban elpusztították, és annak az anyának a fájdalma között, akinek egy csehszlovákiai koncentrációs táborban vagy az országúton éhen halt gyermekét újságpapírosban eltemették, semmiféle értékkülönbség nincsen.*” Domokos Mátyás szegedi találkozásuktól kezdve mesterének tekintette Bibót, akinek eszméi olvasatában közel álltak Németh László gondolatvilágához: mindkettőjük számára, véli Domokos, meghatározó jelentőségű volt Gandhi szemlélete. Írásában Domokos azonosnak tekinti a satyagraha Gandhi-féle eszméjét „*az igazságon alapuló becsületlen alku*” bibói koncepciójával. S ez az azonosítás korántsem önkényes, hiszen Gandhi számos írásában kifejtette, hogy a satyagraha több mint passzív ellenállás. Része ugyanis a ragaszkodás az igazsághoz, célja pedig nem az ellenfél legyőzése, hanem meggyőzése arról, hogy erőszak helyett az együttműködést válassza.²⁰

Másik Bibóról szóló írásában, amely a *Holmiban* jelent meg 1996 augusztusában, a nézetazonosság Bibóval (és Németh Lászlóval) még határozottabb és konkrétabb. Ez az írás, amelynek címe Tandorit idézi (EGY „TALÁLT DRÁMA” MEGTISZTÍTÁSA), Bibó periratainak Kenedi János által sajtó alá rendezett kötetéről szól. Kihallgatása során Bibó elmondta, hogy olyan államformát kívánt, amelyben „a demokratikus szabadságjogok teljes érvényesülése mellett a szocializmus építése is folyik”. Majd hozzátette: az úgynevezett gazdasági szabadságot, a kizsákmányolás szabadságát nem sorolta a demokratikus szabadságjogok közé. Ezt a rendszert, amelyet Bibó „demokratikus szocializmusnak” nevezett, a kihallgatók hivatali kötelességükhöz híven revizionizmusnak, a kapitalista társadalmi rend fokozatos visszaállítása elméletének minősítették. Pedig Bibó komolyan gondolta, amit mondott. Álláspontja közel állt ahhoz, amit Németh László is vallott az 1956. november 2-án megjelent EMELKEDŐ NEMZET című cikkében. Ebben Németh a forradalom győztesnek tetsző pillanatában a szocializmus megőrzése, de egyúttal „a magyar természethez, gazdasági helyzethez idomuló alkalmazása” mellett érvelt. Rokon nézeteik megítélése szempontjából nincs jelentősége, hogy Németh 1957-ben Kossuth-díjat, Bibó életfogytiglani börtönbüntetést kapott.

Domokos Máttyás 1981-es Bibó-esszéje a demokratikus ellenzék által kezdeményezett BIBÓ-EMLEKKÖNYV számára készült. Bibó újrafelfedezése az 1970-es években nagyrészt Kenedi János (és mellette Szilágyi Sándor) érdeme; Kenedi makacs erőfeszítései nélkül aligha jött volna létre a kötet, amely az eredeti terv szerint Bibó hetvenedik születésnapjára (1981. augusztus 7.) készült volna. A demokratikus ellenzék szellemi vezetői, Bence György és Kis János, mint írásukból kilálglik, elsősorban a „határolt forradalom”, a hatalom és a társadalom közötti tisztességes, alkotmányosan szabályozott megegyezés ideológusát látták Bibó Istvánban; a harmadik út lehetőségét, a korlátozott magántulajdon és a parlamentáris demokrácia együttesét, amely a népi ellenzéknek továbbra is ideálja volt, nem tartották reálisnak. (Ugyanakkor, a maga módján a demokratikus ellenzék is harmadikutas volt: az 1987-ben megjelent TÁRSADALMI SZERZŐDÉS összegegyeztethetőnek vélte a tőkés magántulajdont és a dolgozói öngazgatást.) Domokos Máttyás, a Bibó-per kihallgatási jegyzőkönyveit bemutató kötet értékelésében, anélkül, hogy egyetlen nevet is említene, egyetemesen marasztalja el az új Bibó-felejtés vétkében a Bibó-reneszánsz egykori részeseit. „A *prolongált Bibó-felejtés legerősebb mozgatórugója minden jel szerint az »eszmévé finomult« 1956-os magyar forradalom követeléseinek elutasítása. Nem mindenestül persze, csupán két alapvető vonatkozásban: a társadalmi szociális igazságtéves és a nemzeti szabadság követelését illetően. A Varsói Szerződés helyébe lépő multinacionális tőkének ugyanis mindkettő útjában áll [...]» Ez 1996-ban Csurka pártjának, a szélsőjobboldalnak a hangja volt, ma pedig a kormányt támogató tüntetők hangja. Természetesen lehet valaki antikapitalista, antiglobalista, euroszeptikus, pártot is alapíthat ezekre az eszmékre. De azt állítani, hogy a multinacionális tőke (vagy később az Európai Unió) a Varsói Szerződés helyébe lépett, szintiszta demagógia. Ha Magyarország az unió tagjaként külön úton kíván járni, nem a „testvéri tankoktól” kell tartania, hanem tagsági jogainak felfüggesztésétől. Domokos gúnyosan ír azokról, akik úgy idézgették Bibót „*derűre-borúra, mint korábban Lenint, Lukácsot vagy Marxot, míg át nem nyergeltek Nietzschére és Heideggerre*”.²¹ Vajon kinek szól ez a nevekhez nem kötött oldalvágás, amely számos írásában előbukkan? A BIBÓ-EMLEKKÖNYV hetvenöt szerzője közül Domokos aligha tudott volna rámutatni ilyenekre. Hiszen pontosan tisztában volt vele, hogy szerzőtársai közül (továbbá szerkesztőtársai közül a *Holminál*) azok sem újták a citatológiát, akik az 1970-es évek első felében még marxistának vallották magukat. Az idolt váltó citatológusok,*

a hajdani tud. szoc.-előadók, akik a marxizmus–leninizmust breviáriumként vagy kiskatéként kezelték, a 90-es évek közepén már inkább a jobboldal ideológusai között szerepeltek. Csak az a kérdés, hogy ezt az írását Domokos Mátyás miért a *Holmiban* közölte, miért nem például a *Kortársban*, ahol a Németh Lászlóról frott cikkei zöme is megjelent. Vajon azért nem, mert *ott* meg a sajtó alá rendező Kenedi János elismerését nem fogadták (volna) szívesen?

A BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ről készült pártközponti jelentés, szerzői Kornidesz Mihály és Knopp András, a kötet egyes írásainak megjelentetését javasolták, ez ugyanis „*a szerzők megosztásának irányába hatna*”, és segítene szembeállítani egymással az ellenséges írások és a többi írás szerzőit.²² Domokos Mátyást nem sorolták az ellenséges szerzők közé (igaz, pozitív értékelést sem kapott), így a jelentés mintegy biztatás volt az esszé megjelentetésére. Ennek ellenére a késleltetést és cenzúrázást ez a kézirat sem kerülhette el. A Szépirodalmi éber szerkesztői nem tűrhették, hogy a szerző egyenlőségjelet tegyen „*a T-34-esek, a sorozatvető Katyusák és a szőnyegbombázó Liberátorok*” közé: a felsorolást az ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS-kötetben a „*fegyverek*” kifejezés helyettesíti. Az „*elmúlt három évtized komor történelmi tapasztalatai*” szerkezetből el kellett maradnia a komor jelzőnek. A párizsi békeszerződés nem lehetett „*második trianoni békeszerződés*”, csupán békeszerződés.²³ A mondatrövidékek egy része, amelyeket a Szépirodalmi meg nem nevezett szerkesztője kihagyásra javasolt, mégis bent maradt a szövegben, jelölül annak, hogy a cenzúra sem volt mindenható. A húzási javaslatok listája a LETÁRHIÁNY című kötetben jelent meg,²⁴ a Bibó-tanulmány csonkítatlan szövege Domokos Mátyás válogatott írásainak többször idézett gyűjteményében.²⁵ Az 1987-es kiadás persze nem tüntethette fel az esszé eredeti megjelenési helyét. Ez az adat azonban a 2007-es kiadásból is hiányzik, holott a háromkötetes válogatás többnyire megadja az írások közlésének idejét és helyét.

Erősségek – gyengeségek

UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN című kötete megjelenésekor (1977) megpróbáltam kikalkulálni, vajon lektori és szerkesztői jelentésekben hány kiadatlan kritikája, tanulmánya, esszéje rejtőzik Domokos Mátyásnak. Egy lektor megír havonta négy-öt jelentést, ez havonta húsz oldalt, huszonöt év alatt hatezer oldalt jelent.²⁶ Kilenc könyvét rejtette el a kiadó irattárában, mielőtt az elsővel színre lépett. Pedig egy-egy lektori jelentése a városi legenda szerint afféle előszamizdatként járta be az irodalmi köröket. A Sárközi Márta másfél szobás lakásában megforduló írók, például Pilinszky, biztosan olvasták ezeket a jelentéseket. A Pilinszky készülő kötetéről írott jelentés kelte 1958. június 30.²⁷ A nyilvánosság elé került első Pilinszky-esszé keletkezési éve azonban 1971. Már az 1977-es kötet megjelenésekor felvetődött a kérdés, mi magyarázza, hogy Domokos Mátyás, a kivételesen felkészült kiváló irodalmár, a nagyszerű szerkesztő negyvenkilenc éves korában jelentette meg első kötetét, és addig folyóiratokban is viszonylag keveset publikált. Persze a szerkesztő és a kritikus szerepe lényegében ellentétes egymással. Ha a szerkesztőnek az a feladata és célja, hogy biztatással, baráti műhelykritikával javítsa és segítse könyvvé válni az arra érdemes kéziratokat, ezzel nehezen fér össze a személyes szempontokat nem ismerő, bekötött szemű Justitiaként ítélkező kritikus szerepe. De ezen meg az alkati tartózkodáson, szorongáson túl a színre lépés halogatásában az is közrejátszott, hogy a tapasztalt szerkesztőnél kevesen tudták jobban, milyen kemény határokat állít a puha diktatúra az írás és főképp a kritika elé. Bár ezek a határok a 70-es évek második felében valamelyest tágultak, az „elvi” kritika így sem bocsátotta meg Domokos Mátyásnak, hogy „ugyanarról másképpen” szól. Hajdu Ráfis Gábor,

Pándi Pál egyik szócsove, méghozzá Pándi folyóiratában, a *Kritikában* le is írja, hogy a kötet írásainak nagyobbik részét „igenis vitathatónak” tartja; a korabeli kultúrpolitikának ez a kedvenc szava a „túrt” kategórián belül a kettes alá minősítést jelentette. Domokos „nem nacionalista”, írja a *Kritika* kritikusa, de „egy – olykor túlhevült – nemzeti érzés [...] indítja minduntalan polémiaira”.²⁸ Aki végigélte a *Válasz* és az *Újhold* kikészítését, a gleichschaltolással szembeszegülő szerzők elhallgattatását 1948–49-ben, az az ilyen mondatoktól úgy érezhette, nyakán a kés. Szerencsére azonban a rendszer már a hanyatló periódusába lépett (bár azt senki sem gondolta, hogy csupán tíz-egynéhány éve van hátra), és a kritikák számszerűen nagyobbik része Domokos Mátyás mellett foglalt állást. Csűrös Miklós, mintha Hajdu Ráfissal vitázna, kimondja, hogy „a Domokos tanulmányai-ban körvonalazott eszmény a »való világ drámájával« megküzdő, a szó mély értelmében politikus és egyszersmind realista irodalom”. Továbbá: „irodalomszemléletének kardinális kérdése [...] a folyamatos és szerves kapcsolat az előzményekkel”, a magyar irodalom tradíciójával.²⁹ A korábban már használt kifejezés, a „befelé robbanó indulat” egyszerre áttöri a lávadugót: a következő negyedszázadban Domokos Mátyás tizenhárom kötetet publikál, írókkal, költőkkel beszélget a rádióban, televízióban, Lator Lászlóval társalkodik költőkről, megmutatva, hogy a nyílt színi beszélgetés többnyire kommersz műfajában is lehetséges az irodalom súlyos kérdéseinek felvetése és megvitatása.

Ha a SWOT-elemzések nyelvén próbálom meg összefoglalni Domokos Mátyás kritikai-esszéírói erősségeit és gyengéit, a pozitív oszlopba két kifejezés kerül, a negatívba egy, egy pedig hol erősséggként, hol gyengeséggként értékelhető. A legfőbb erősségek: az elbeszélő személyesség és a filológia alkalmazása a műértelmezés szolgálatában. Gyengeség, amire sajnos Hajdu Ráfis Gábor is utalt: a teória hiánya vagy inkább elutasítása. Írásainak láttató, metaforikus nyelvezete olykor egyetlen képpel megvilágítja egy mű bonyolult összefüggéseit, máskor ellenben éppoly nehezen követhető, mint a negatív példaként emlegetett Kulcsár Szabó Ernő Heideggeren iskolázott szövege.

Az elbeszélő személyességről a jelen írás elején már írtam. Nemhiába egyik legjellegzetesebb műfaja a kérdve kifejtő személyes beszélgetés az írókkal: kritikáit, tanulmányait is igen gyakran kezdi személyes emlékeket idézve. Mándy volt az első „eleven” prózaíró, akit az Alföldről Budapestre került Eötvös-kollégista személyesen megismert. Gyakran volt tanúja, írja a kritikus, „hogyan készülnek, először fejben, a Mándy-novellák nyersanyagát képező legendás cédulák”, amelyek egy-egy helyzet, jelenség, történet vagy beszédmód lényegét rögzítik. De az adat- és anyaggyűjtő, „folklorista” író felidézésénél is erőteljesebb a leírás, hogy a megszokott környezetéből kiszakítva bizonytalanná váló Mándy rövid időn belül a maga képére rendezi az idegen világot is. Kölnben is megtalálta a „hazai pályát” egy kávéházban, a dóm közelében. „Minden szabadidejében itt ült ennek az álomi kávéháznak az egyik üvegablaka mögött, amely a térre nézett. Mándy azonban nem nézett a térre...”³⁰ Weöres Sándor és Fülep Lajos kapcsolatáról sok elemzésnél többet mond a szürrealisztikus jelenet, amelynek Domokos Mátyás Weöres szerkesztőjeként volt résztvevője. 1956 tavaszán Weöres az elhallgattatás hosszú évei után lehetőséget kapott rá, hogy megjelentesse válogatott verseit. (1947 és 1956 között csak gyerekversei és fordításai jelenhettek meg.) A költő a kötetet, amely A HALLGATÁS TORNYA címet kapta, Fülep Lajosnak akarta ajánlani, az egyetlen embernek, akinek a véleményére igazán adott. Fülep azonban az engedély megadását a kézirat elolvasásához kötötte. Amikor felkeresték a professzort a lakásán, a kézirat már tele volt vörös javításokkal; „tele van germanizmusokkal – mondta Fülep. – Ugrálnak benne, mint a bolhák”. A beszélgetés lezárásaként kijelentette: „legfőleg tíz sor van, ami ér valamit. A többivel csinálj, amit

akarsz! Bánom is én!” Aztán hangosan felolvasta a MEGHALNI című verset. Amikor elhangzott a (nehezen követhető, de megrendítő és gyönyörű) tíz sor, Fülep újra megszólalt: „*Micsoda nagy ganef vagy te, Sándor!*” A kötet a Fülepek szóló ajánlással jelent meg.³¹

(Hadd tegem hozzá: Domokos Mátyás elbeszélőnek éppen olyan kiváló, mint esszéistának. Lehet, hogy sok jó irodalomkritikus elvetélt novellista: vagy azért nem lesz az, mert hiányzik belőle az elbeszélő fantázia, nem bír elszakadni az emlékezetében megőrzött valóságdaraboktól, vagy azért, mert lenyűgözi az elolvasott művek őserdeje. Bármit akarna megírni, remekművek tucatjai tolnak eléje, amelyekben már benne van, amit ő írna meg. Elbeszélői tehetségének legütősebb bizonyítéka a Sárközi Mártáról írott portrénovella, amely a *Holmi* 2005. májusi számában jelent meg, amikor a szerző már öt éve kivált a szerkesztőségből. Domokos Mátyás ember- és helyzetábrázoló tehetségét jól érzékelteti az a fejezet, amelyben Basch Lóránt, a Baumgarten-alapítvány ügyvéd kurátora felfedezettjét, Rozgonyi Ivánt, a jóképű ifjú költőt kívánta bemutatni a társaságnak. A bemutatásnak azonban útját állta, hogy Németh László és Pilinszky vitába bonyolódott a lélek természetének középkori felfogásáról. „*Kérrrném, nekem az a véleményem, hogy lélek márpedig nincsen!*” – vágott közbe Domokos Mátyás elbeszélése szerint a türelmetlen házigazda. „– *Hogy magának nincs, azt elhíszem!* – replikázott Sárközi Márta. *Weöres Sanyi pedig kihasználva a figyelemelterelő közderűltséget, villámgyors mozdulattal elkapta a teáskanna mellé készített rumosüveget, teljes tartalmát beleöntötte a csészéjébe, és egyetlen gyors csuklómozdulattal kihörpintette az egészet, majd ártatlan arccal visszarévedt a létnek külön az ő számára fenntartott dimenziójába.*”³² Háborzongató volta ellenére nem kevésbé élvezetes a kritikus visszaemlékezése az Eötvös Collegiumban töltött idejére, vagy Kormos István portréja [bár ez a kettő nem írás, „csupán” Kelevéz Ágnes, illetve Lakatos András interjújának a leirata], vagy a Szász Imrének írott önéletrajzi levél.³³ Valószínűleg érdemes volna ezeket az elbeszélő jellegű írásokat is kiadni egy kötetben.)

Illyés talán legszélesebb körben ismert verse, az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-i számában jelent meg, de valójában a zsarnokság minden reményt eltípró évében, feltehetőleg 1950-ben íródott. A verset és Illyés személyét övező rágalomhadjárat része volt az is, hogy a verset Illyés, afféle konjunkturalovagként, a forradalom napjaiban írta. Domokos egy nyomozati anyag részletességével írja le, mit csinált Illyés a forradalom napjaiban (október 23-án Miskolcon Szabó Lőrinc estjét vezette be, majd a megbénult vonatközlekedés miatt csak később tudott visszatérni Budapestre), és miért valószínűtlen, hogy Illyés ezekben a sűrű napokban írta volna a terjedelme szerint is hatalmas verset. A nyomozói tényfeltáráshoz az is hozzátartozik, hogy később Illyés nem egyezett bele, hogy a verse megjelenését azok engedélyezzék, akik addig betiltották.³⁴

Pilinszky APOKRIF-ja a *Csillag* 1956. júliusi számában jelent meg, a folyóirat szerkesztője Király István volt. Pilinszky a versjegyzékébe beleírta, és éppen Domokos Mátyásnak szóban is elmondta, hogy a verset 1952 decemberében kezdte írni, és két hétig dolgozott rajta. A HARMADNAPON című kötet megjelenésekor Király István ragaszkodott hozzá, hogy a kötet tartalomjegyzékében a vers címe mellett az 1954-es évszám szerepeljen, talán elfedendő a tény, hogy ez a rendkívüli jelentőségű vers három és fél évig nem láthatott nyomdafestéket.³⁵ De ha a bizonyítékok nem volnának is ilyen egyértelműek, minden olvasó érezheti, hogy a képek, a „*mozdulatlan égő ketrecek*” meg a „*levegőtlen prés*” egy iszonyatos diktatúra atmoszféráját sugározzák. Egy olyan diktatúráét, amelynek

nem sejthető a vége, amelynek levegőtlen présében megállt az idő. Amilyen Rákosi uralma volt 1952-ben. (Azt, hogy Rákosi korszakában „állt az idő”, maga Pilinszky mondta egy beszélgetésünk során.)

Domokos Mátyás talán természeténél fogva, talán tekintettel szerkesztői munkájára is, ritkán írt elmarasztaló kritikát – sistergő indulatait inkább vitacikkeiben engedi szabadjárni, ezekben azonban az indulat céltábláját többnyire nem nevezi meg. Negatívan írt 1985-ben Krasznahorkai László *SÁTÁNTANGÓ* című regényéről. Az olvasó elégedetlenségének alapvető oka, fejtegeti a kritikus, hogy a regény belvilága „nem táruul föl, hanem egyre inkább mesterségesen gerjesztett ködökbe burkolódnak”. A mű „csak a modellizált gondolat üres algebrajával szolgál, de nem törődik azokkal a kérdésekkel, amelyeknek a tisztázása, a művészi átváltozás evidenciaélményéhez oly igen szükséges tér-idő koordináták tisztázása nélkül, az élet képének a mű szféráján belül megteremtett indokltsága nélkül a legmerészebben újító regény sem élhet meg”. Domokos Mátyásnak éppenséggel lehet igaza, csakhogy az ellenvetései akár Kafkával szemben is felvethetők. Mint ahogy fel is vetették őket éppen azok, akiknek merev realizmusigénye az esszéista szerint a legnagyobb károkat okozta a magyar irodalomnak. Az újavantgárddal (az *ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS* című, 1987-ben megjelent kötetben ezt a címet viseli a nyolcvanas évek íróival foglalkozó bírálatok ciklusa) Domokos nem a XIX. század realizmusát szegezi szembe, hanem az „életre figyelés” prózaíróit, Móricz, Mándy, Németh László epikáját. Az életre figyelés persze szerintem is nélkülözhetetlen az epikához, csak azt gondolom, hogy Nádas vagy Spiró figyel annyira az életre, mint Sánta Ferenc, akit Domokos a pozitív példák között említ. Mindazonáltal Domokos elismeri Krasznahorkai „nem mindennapi tehetségét”. A regény sikertelenségét „a posztavantgárd sematizmus terrorja” okozza.³⁶

A kilencvenes években, főleg az évtized első felében Domokos Mátyás, ha nem is sűrűn, de rendszeresen közölt kritikát a *Holmi* Figyelő rovatában. Mindjárt a folyóirat második, 1989. novemberi számában szép írása jelent meg Kányádi Sándor verseiről, két hónappal később (1990. január) pedig Tar Sándor novelláiról. Erről az utóbbiról azért is érdemes külön szólni, mert kitűnő példája annak, milyen természetesen tudja Domokos Mátyás szűk terjedelemben is összekapcsolni a mű ismertetését az elemzésével, beleszöve az utóbbiba a saját mondanivalóját a világról. Ezt a kritikát az is megérti és élvezi, aki esetleg nem olvasta Tar kötetét. Tar, mondja Domokos Mátyás, maga is posztmodern író, csakhogy „a posztmodern vízjel” nála „nem az idézőjelbe tett irodalmi hagyomány, hanem az elmúlt (elmúlt?) történelem”. Történetei mögött ott húzódik József Attila reménysege, a munkásosztály, „mely osztályharcban vasba öltözött”, és a futószalag, amelyen a munkásosztály hatalmas készül. Ehelyett ott van a munkásszállás (MÉSZTELEP), ahol huszonnégyen vannak egy szobában, vagy a vendégmunkáslét az NDK-ban, erről szól a *HANGULATJELENTÉS*, amelynek egyik szereplője elmondja, „olyanok vagyunk, mint a dögevők, egymást faljuk fel lassan, csak hogy a seggünkbe ne rúgjanak”. Ezt tette a „munkásállam” a munkásosztállyal – üzeni a novelláskötet. A helyzet azonban még ennél is rosszabb: „ez a kifosztás előbb kezdődik – az élet legáltalánosabb, mindenki számára születésétől fogva adottnak, jogosnak, elidegeníthetetlennek hitt lehetőségeiből való kifosztódással”. Mintha a szociológus Kemény Istvánt és a SZETA munkatársait hallanánk.³⁷ És a Veres Péter-i GYEPSOR szegényeire gondolunk, akik a szegénység és a kíméletlen elnyomás viszonyai között is meg tudták őrizni emberi méltóságukat. A következő években Domokos Mátyás még számos kritikát publikált a *Holmi*-ban (Orbán Ottó, Szentkuthy Miklós, Tózsér Árpád, Gion Nándor könyveiről, Pilinszky prózájáról, Esterházy HARMONIA CAELESTIS-éről).

De a számára legfontosabb írókról, költőkről és irodalmi problémákról nem abba a folyóiratba írt, amelynek szerkesztője volt, hanem a *Tiszatáj*ba (Szabó Lőrinc, Illyés, Nagy László, Baka István, Németh László: BŰN, GALILEI), az *Alföld*be (a népi irodalomról, az irodalom felszabadulásáról) és a *Kortárs*ba (a posztmodernről, Babitsról, Ágh Istvánról). A legkedvesebb szerzőiről (Németh László, Illyés, Weöres) írott tanulmányai külön kötetben is megjelentek.

A Weöres Sándorról szóló írások gyűjteménye (a kötet címe, A PORLEPTE ÉNEKES a költő Orpheus-versciklusának első sorára utal) a költő és a kritikus képelt beszélgetésével kezdődik. Ez több, mint kritika, több, mint esszé: szépírói mű. Csak azt nem lehet pontosan tudni róla, hogy ki írta: Domokos Mátyás-e vagy Weöres Sándor. Az egész ugyanis kollázs a költő verses és prózai szövegeiből; Weöres-szövegekre épülnek a kritikus kérdései is. A párbeszéd arról szól, hogy a Weöressel kapcsolatos minden állítás, származzék bár magától a költőtől vagy elemzőitől, egyszerre igazolhatók és cáfolhatók Weöres szövegeivel. „Azért abban mégiscsak van valami bősztító, hogy egy költőt meg se karcoljon a kor, amelyben él”, idézi Domokos Mátyás Illés Endrét, akitől mindig idegen maradt Weöres költészete. „Nem a naptárban élek, hanem a pillanatban, »mely mint a pont kiterjedéstelen«”, feleli a költő a FÜ, FA, FÜST című vers csecsemőjének szavaival. De: „főlősleges is keresni a választ az idő kérdésére”. Hiszen a RONGYSZÖNYEG 84. darabja megadja a feleletet: „az esemény jön és elsuhan, az emlékek száz ideje van”. „Nem igyekszem megörökíteni személyem, életem, vágyaim, érzelmeim, gondolataim kis számárfélszékét”, állítja a költő. De: „Életrajzom, egyébként, bár erre sosem törekedtem, verseimből is kiolvasható.” „Várjatok – vágja oda támadóinak, akik önzéssel vádolják –, pékműhely van odabenn, majd táplál most még forró kenyereim.” De vajon mi a fontosabb: „A pék, aki süti a kenyeret, vagy a műhely, ahol sült a kenyér.” „Magam is azt hiszem, hogy tele vagyok a kor tépéseivel és tüskéivel, mint egy sündiszón”, mondja a költő, aki állítólag kívül él az időn. „Elég sok olyan versem van, amit »közéletinek« nevez a mai szóhasználat.” „A szerelmi vágy, amely – mint a visszaforrás ösztöne – benne fészkel minden élőlényben, szintén az »ős-egész« bizonyítéka. Az ösztön emlékezete az elveszített ős-egészre. [...] A nő [...] több lehetőség, mint a férfi: anya, feleség, szerető, meretrix, regina.” „A költő a teremtés és az anyaság két limese közt, tökéletlenül ugyan, de mindig kétnemű. Erről a titkos tudásról beszélnek a mítoszok és Shakespeare drámái, aki a Vízkeresztben, az Ahogy tetszikben vagy a Tévedések vígjátékában ismétletlenül eljátszadott a nemek cseréjének a gondolatával.” „...amikor a maszkot viselem, a maszk is visel engem: amikor Lónyay Erzsébetet mintáztam, ő is folyton alakított rajtam.” Lónyay Erzsébet versével vall a költő a nemzeti költészethez, a nemzethez való viszonyáról: „Magyar századok / Kohójában forrott s ájult a vérem, / Hazámat mint természetes leget / Szívom, nem érzem, s róla hallgatok.” A párbeszéd végén az évszám: 1976–1946. Ez a furcsa keltezés visszaul a párbeszéd első részére, Szent Ágoston VALLOMÁSAI-nak kérdésére: „van-e vajon az időnek iránya, és hogy merre hömpölyög. A megélt múltból a jövő felé tart vagy éppenséggel megfordítva; a meg-nem-élt jövő felől belépve tudatunkba áramlik vissza a múltba?” Egyúttal ez a felelet a felvilágosult kérdésre: Ha Isten látja a jövőt, miért nem állja útját a szörnyűségeknek? A válasz: mert már megtörténtek!³⁸

Az Illyésről szóló esszéit, a vele folytatott beszélgetéseit, a rá való emlékezéseit ADÓSÁGLEVEL címmel gyűjtötte kötetbe és adta közre 1998-ban Domokos Mátyás. A gyűjtemény sok izgalmas, remek írása közül hadd emeljek ki egy, ha úgy tetszik, „hagyományos” verselemzést: EGY ILLYÉS-VERS MARGÓJÁRA – FÉL ÉVSZÁZAD TÁVOLÁBÓL (1982). Az elemzés tárgya a KOLDUSOK című vers, amely nem tartozik az életmű legismertebb darabjai közé. Mintegy előtanulmányként íródott a PUSZTÁK NÉPÉ-hez: a *Nyugat*ban jelent meg

1932 decemberében; a PUSZTÁK NÉPE közlését 1934 júliusában kezdte meg a *Válasz*. De a megjelenés időbeli közelségén túl a két művet még szorosabban összeköti, hogy a vers anyaga, a pusztai koldusok vonulása szó szerinti egyezésekkel olvasható a szociográfia 14. fejezetében. A vers látomása azonban nemcsak a cselédtartó uradalom Illyés által felfedezett és leírt valóságával rokon, fejtegeti az elemző, hanem Brueghel NYOMORÉKOK című képének, Goya CAPRICHOS-sorozatának alakjaival, Baudelaire Párizsának nyomorgóival, Blok orosz koldusaival. De még a szürrealizmuson, a párizsi avantgárdon iskolázott (s azt maga mögött hagyó) költő nyelve meg a társadalmi forradalom igénye és ígérete, amely szolidaritást teremt a cselédházak szegényei meg a szörnyű sebekkel borított koldusok között, sem volna elegendő, hogy megmagyarázza a vers hatalmas lendületét. Ehhez nélkülözhetetlen még a költő minden racionalitással dacoló vallomása a vers végén: „*s mégis / hogy mentem volna velük én is / el, ki a messzi nagy világba*”.³⁹ Illyés életem át nem múló menekülésvágya és a menekülés lehetetlenségének tudomásulvétele jelenik meg ebben az életre szóló egyetlen képben. Domokos Mátyás felidéző interpretációja meggyőző, hogy Illyés az alakját körülindázó politikai megfontolások, életművének hullámvasútsorsa ellenére mindenekelőtt – nagy költő.

Az elemző azonban, még ha az alkotó védelmét, műve jelentőségének felmutatását tekinti is feladatának, nem mehetne el említés nélkül azok mellett a belső ellentmondások mellett, amelyeket Illyés bírálói minduntalan a szemére vetnek a költőnek. Nem az agyoncsócsált személyes kapcsolatokra gondolok, hogy pertu viszonyban volt Gömbössel, Imrédyvel, Rákossal, Kádárral és Aczéllal: mindezt úgy is lehet értelmezni, hogy nagy hatalmú politikusok meg teljhatalmú diktátorok tülekedtek azért, hogy megszerezzék a költőfejedelem barátnak tetsző, valójában leereszkedő kézfogását. Vas István írja, hogy Illyést, részben éppen a szerteágazó politikai kapcsolatai miatt rendkívül okos embernek tartották; ehhez képest nem vették észre, „*hogy az élet, a történelem, a politika, de még emberek és művek megítélésében is [...] mennyiszor téved*”.⁴⁰ Úgy vélem, olykor téved a nagy gondolati verseiben is. Meg kell vallanom, mindig értetlenül olvastam a nagy Bartók-vers nyitókérdését: „*Hangzavart?*” Zenészek gyakran elmondják, Bartók művei, hangszerelése, kottái átgondolt rendet, szigorú logikát tükröznek. Persze a kérdés nem Illyés kérdése, hanem Bartók és a modern zene ellenségeié, azoké, akik 1925-ben, 1931-ben, 1941-ben, 1949-ben levetették a műsorról A CSODÁLATOS MANDARIN-T. De vajon Bartók zenéjét kifejezik-e az illyési metaforák: a „*Földre hullt pohár felcsattanó szitok-szava*”, „*a fűrész foga közé szorult reszelő síkogató jaja*”? Úgy tetszik, Illyés maga is hangzavarnak hallja Bartók zenéjét, de harmóniáért kiáltó hangzavarnak. Csakhogy Bartók drámai, szorongató, fájdalmas – de nem hangzavar. Maga Illyés is megvallotta 1967-ben: „*Bartókról írt versemben is a zeneszerző karakterét, az emberi mivoltát akartam bemutatni, mert hisz a zenei képességét távolról és nem szakértőként tudom csak követni*”.⁴¹ Még kevésbé tudok megbékélni a másik nagy gondolati vers, A REFORMÁCIÓ GENFI EMLÉKMŰVE ELŐTT mondanivalójával. A vallásháborúk hosszú időre tönkretették Európát. Illyés felteszi a kérdést: „*Hiszed, hogy volna olyan-amilyen / magyarság, ha nincs – Kálvin? / Nem hiszem*.” Mintha nem éppen Bibó írta volna meg, méghozzá az apósával, Ravasz László református püspökkel folytatott képzelt párbeszéd formájában, az UCHRONIÁ-t, azt a sosem volt világot, amely akár létre is jöhetett volna, ha a katolicizmus és a protestantizmus nem harminc év pusztító háború után jut megegyezésre. „*[...] szobádban volna villany, / ha nem lép Giordano Bruno a tűzbe?*” Miért ne lenne? Ez Marx, de a maga durva formájában inkább Lenin és Sztálin álláspontja: a történelem determinált, a világ csak a szükségszerű osztályharcok, forradalmi áldozatok révén jut előre. Ezzel szegezte

szembe Bibó a magáét: a történelem legalább annyira osztálykompromisszumok története, mint az osztályharcoké. Vajon Domokos Mátyás miért nem kapta fel a két idol, Illyés és Bibó meg nem történt, de kézenfekvő vitáját? S a FÁKLYALÁNG! Valamikor 1953 első hónapjaiban láttam, tizennégy évesen. Ungvári László (Görgey) a szögletes, katonás mozgásával náci tisztet játszott, Bessenyei (Kossuth) meg ősbolsevikot, afféle, egyre inkább leninistává váló forradalmi vezetőt. „S a legártóbbak, akik maguk sem hiszik ellenségnek maguk – mondja Kossuth Görgeynek. – De mégis azt segítik. De mégis odahúznak.” Rajk is ilyen volt, gondolhatta a néző. Kossuth a harc folytatásának számos lehetőségét vázolja fel. Csakhogy mindegyik meghíusul a megalkuvó, az áruló miatt. Rákosiék fasisztának tekintették a magyar népet, mondják mai politikai vezetők, például Kövér László. Lehet, hogy magukban így gondolták, lehet, hogy egymás közt ezt suttozták, de a hivatalos retorika az ellenkezőjét hirdette; azt, hogy a magyar nép a kommunisták vezetésével szembeszállt a faszizmussal. Hogy is ne tette volna, hiszen négyszáz éven át harcolt a függetlenségért és a szabadságért. Ha egy küzdelem elbukott, annak mindig az árulás volt az oka. A Rákosi-rendszer pökhendi göggel folytatta tovább a XIX. század délibábos, kuruc-függetlenségi történetírását. Andics Erzsébetet, aki Kossuth vádaskodása nyomán Görgeyt árulónak állította be, történelemhamisítónak tekintjük. A FÁKLYALÁNG-ot író Illyés nem volt az?

Domokos Mátyás írásaiban üldözők vannak, akik megcsonkítják, elfektetik a műveket. Meg üldöztek, írók, az előbbieik áldozatai. Üldözött, aki más helyzetben üldöző, vagy fordítva, nem fordul elő. A LELETMENTÉS egyik írása Szabó Pál SZÉPÜLŐ SZEGÉNYSÉG című regénye sorsáról szól. A regénnyel, amelyet az író 1959 első hónapjaiban nyújtott be a Szépirodalmi Könyvkiadóhoz, az volt a baj: a falu népének, amely megindulna a szövetkezet felé, nem az „ellenség” állja az útját, hanem a bürokrácia. A döntéshozók akkor, és még sokáig, rendületlenül hittek az irodalom mozgósító erejében. A cenzor a legnagyobb irodalomtisztelő: úgy véli, egy vers vagy egy regény, ha engedi megjelenni, megrengetheti a világot. „A regény politikai atmoszférája olyan, hogy 1958 táján, tehát megírása idején – írta a könyv szerkesztője 1969-ben – aligha lehetett volna kiadni [...] abban a zaklatott időszakban fölöslegesen bolygatott volna föl nem kívánatos indulatokat. Most, amikor a magyar parasztság...” A regény 1969-ben jelent meg, mondhatni észrevétlenül. De meg merném kockáztatni, tíz évvel korábban sem bolygatott volna föl nemkívánatos indulatokat. Szabó Pál persze nem volt olyan értelemben irodalmi döntéshozó, mint Pándi vagy Király István (bár az Elnöki Tanács tagjaként 1949-től 1958-ig részt kellett vennie kegyelmi kérvények elfogadásában vagy elutasításában), 1947-ben nekirontott Arany Jánosnak, mert verset írt Bárczi Benő rejtélyes haláláról. „János, János, Arany János! A te Benődöt eszi a penész, vagy a fene, mindegy. De a Radvány-környéki nép, Ugra, Geszt, Cséffa parasztsága, az erdő hazug lírájáért országhatáron innen és túl elégtételt követel”, írta Szabó Pál – az egykori Tisza-birtok szegényparasztojainak nevében – a Szabad Szó 1947. február 16-i számában. Aranyt akkor az irodalomüldözők főkapitánya, Lukács György védte meg: „Szabó Pál a szegényparaszti nézőpont merev, egyoldalú és szűk alkalmazása következtében abszurd és veszélyes megállapításokat ír le Arany Jánosról” – állapította meg Lukács RÉGI ÉS ÚJ LEGENDÁK ELLEN című cikkében.⁴² Arany János mint Tisza Domokos nevelője 1851-ben valóban élt Geszten, Radvány közelében. De a történelmi Magyarországon tucatnyi helynévben előfordult a Radvány szó, Bárc község viszont egyáltalán nem létezett. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy az 1877-ben írt versnek bármi köze lenne a Tisza-birtokhoz. Egyébként természetesen a TETEMRE HÍVÁS-ról van szó, a magyar költészet egyik legrejtelmesebb, legszebb verséről.

„A paradigmaváltás hangoztatása ezópusi beszéd. Az ideológiai hegemoniatörékvések erőszakos-terrorisztikus igénybejelentésének a takarója, egyszersmind napjaink irodalompolitikai struggle for life-jának szentesítési kísérlete a tudomány tekintélyével. Ha ugyanis nem vagyok az uralkodó paradigma dalnoka, akkor a dalnokversenyen sincs keresnivalóm. A kérdés tehát nem az, hogy mi mit ér, hanem hogy ki kit győz le. De hát ez már volt egyszer.” Az idézet Az „INAUTENTIKUS” KINYILATKOZTATÁS című bíráló záróbekezdése: Domokos Mátyás Kulcsár Szabó Ernő A POSZTMODERN ÉS AZ „ÚJ ÉRZÉKENYSÉG” című munkája, valamint az abban alkalmazott filozófiai háttérű tudományos irodalomértelmezés módszere ellen száll síkra „pajzzsal és dárdával”.⁴³ A vita tárgya is fontos, de Domokos Mátyás számára talán fontosabb az irodalompolitikai-politikai-morális fenyegetés, amelynek a vita, értelmezése szerint, csupán tünete. Az irodalomtörténészek-kritikusok fiatalabb nemzedékében, elsősorban Balassa Péter írásai nyomán, általánossá vált a nézet, hogy az 1980-as évek közepén „posztmodern” fordulat következett be a magyar prózában; erről mindenekelőtt Esterházy Péter BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA című sorozata (1981–1986) és Nádas Péter műve, az EMLÉKIRATOK KÖNYVE (1986) tanúskodik. A fordulat lényeges eleme, hogy a szerzők témává teszik a szövegeik előállításánál alkalmazott nyelvi eljárásaikat, és értelmezői erőszakként leplezik le „a befogadás során hozott értelmezői döntéseket”.⁴⁴ Ilyen értelemben szól posztmodern fordulatról és „új érzékenységről” Kulcsár Szabó Ernő is. Ez természetesen azt jelenti, hogy a társadalomábrázolás, kiváltképpen pedig az irodalom révén megkísérelt társadalomjobbítás hagyományos formái túlhaladottá válnak. Ami azonban nem jelenti azt, hogy az irodalmi hagyomány vagy akár a valóságábrázolás is túlhaladottá válna – ezt Esterházy vagy Nádas életműve látványosan bizonyítja. Domokos Mátyás azonban Kulcsár Szabóval vitázva azt akarja bizonyítani, hogy a prózafordulat fikció, hiszen Móricz vagy Németh László regényeivel szemben Mándy és Örkény prózája, Déry G. A. ÚR X-BEN című regénye, Sánta Az ÖTÖDIK PECSÉT című parabolája, Kardos G. György vagy Konrád György pályakezdő regényei is újdonságot jelentenek. Eltekintve most attól, hogy a példatárában igen különböző jellegű és értékű művek kerülnek egymás mellé, abban Domokos Mátyásnak persze igaza van, hogy az irodalmi folyamatban minden jelentős író fellépése fordulatot jelent. Ezzel együtt azonban léteznek irodalomtörténeti fordulatok, ha nem volnának ilyenek, akkor arról sem beszélhetnénk, hogy Petőfi fellépése vagy az ÚJ VERSEK megjelenése fordulatot hozott a magyar líra történetében. Saját 1975 táján befejeződött magyarirodalom-szerkesztői és kritikusai pályám ködben vesző emlékei alapján úgy vélem, hogy az 1970-es évek közepén érzékelni lehetett, hogy az az irodalmi korszak, amelynek történelmi események, a háború, az 1945 után bekövetkezett társadalmi változások és 1956 szolgáltattak témát, lezárulóban van. Az ezekről szóló művek vagy giccse (Moldova), vagy propagandairodalom-má (Sánta: HÚSZ ÓRA) süllyedtek, és akik nem merültek el ebben a süllyedésben, azok is töredezett, egyenetlen vagy egykönyvű életműveket hoztak létre, mint Csurka, Galgóczi, Gál István, Fejes Endre. Ami utánuk következett, az bizony fordulat volt, még-hozzá nagyon jelentős, pozitív fordulat. Domokos Mátyás kivételes olvasottsága ellenére érvek helyett inkább indulatkitörésekkel csatázik a prózafordulat teóriája és a tudományos irodalomértelmezés ellen: ez életműve fő-fő gyengéjének, az irodalom tudományos megközelítésétől való idegenkedésének a következménye.

A vitairat zárófejezetének fentebb idézett mondatai arra utalnak, hogy a kritikust elsősorban nem is az irodalmi jelenség, hanem a más véleményen lévők fellépésében érzett fenyegetés foglalkoztatta. Az „ideológiai hegemoniatörékvések erőszakos-terrorisztikus

igénybejelentése” déjà vu érzéseket ébreszt Domokos Mátyásban, a kommunista hatalomátvételt megelőző irodalompolitikai harcok „ismerős fegyverzajára” emlékezteti: erre a korszakra utal a „*ki kit győz le*” kérdés is, a kommunista párt jelszava az 1947 utáni koalíciós időből.⁴⁵ Ebben az írásában, de más írásaiban is, a hivatkozást a Nietzsche–Heidegger–Wittgenstein–Gadamer–Derrida „ötös fogatra”, a Marx–Engels–Lenin–Sztálin–Lukács ötös fogatra való hivatkozással azonosítja. A kétféle „citológia” összecsisztatásának semmiféle alapja nincs, hiszen a marxizmus „klasszikusaira” hivatkozni a „létezett szocializmus” évtizedeiben mondhatni kötelező volt, a Gadamerre való hivatkozás ellenben lehet tudományosan indokolt, lehet pusztán divat, lehet benne része a tudományos karrier egyengetésének, de azért nem kényszer. Az UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN című kötetében, amelynek írásai jobbára az 1970-es évek első felében keletkeztek, maga Domokos Mátyás is gyakran hivatkozott Heideggerre, holott ez akkor nem is volt teljesen kockázatmentes. Hiszen Heidegger volt a „burzsoá-reakció” egzisztencializmus atyamestere, aki ráadásul együttműködött a nácikkal. (Állítása szerint a nácik folyamatosan megfigyelés alatt tartották, erre azonban nem került elő bizonyíték.) Gadamer összecsisztatása Sztálinnal az irodalomelméleti megfelelője annak az állításnak, hogy a nemzetközi monopoltoke azonos a Varsói Szerződéssel. Bár 1993-ban sejthető volt, hogy az MSZP megnyeri a következő évi választást, ebbe a helyzetbe 1948 megismétlődését csak az láthatta bele, aki úgy vélte, hogy a szovjet megszállást valamilyen titokzatos „háttérhatalom” uralma helyettesíti. Efféle elméletek és félelmek persze léteztek és léteznek, de hinni csak az hisz bennük, aki egyébként is azt képzei, hogy a világot kifürkészhetetlen összeesküvések irányítják.

Valójában az is fordítva látja a dolgokat, aki úgy véli, hogy 1945 és 1949 között a kultúra mozgásterének folyamatos szűkítése a kommunista ideológiai támadások következménye volt. Az egyik legtöbbször felelgetett ideológiai támadás Lukács György bírálata az *Újhold* első számáról, közelebbről Lengyel Balázs BABITS UTÁN című szerkesztői előszaváról. Babits individualizmusa – írja Lukács – „tiltakozás volt korának társadalma ellen. [...] Ha Lengyel Balázs ezt az individualista, elefántesont-torony tiltakozást ma akarja megújítani, úgy ez az ország demokratikus megindulásának ignorálását vagy tagadását jelenti, mint a »negyedik nemzedék« lírájának központi témáját”.⁴⁶ Nemes Nagy Ágnes költői teljeséggel fejezte ki „az egyetemes félelemnek »elfojtott szíve-dobbanását«” – írja Domokos Mátyás.⁴⁷ Igen, az *Újhold* Babits nyomába lépve ignorálta „az ország demokratikus megindulását”, hiszen már 1946-ban is lehetett sejteni, hogy ez a megindulás a totális diktatúra felé visz. Alig hiszem, hogy Nemes Nagy Ágnes vagy Lengyel Balázs örült volna annak, ha Lukács üdvözlí a folyóirat indulását, hiszen „végső soron” az *Újhold* is a szocializmus ügye mellett áll. Az efféle elkenés azonban csak a rendszer hanyatló periódusára volt jellemző, amikor már semmi sem számított, csak ki lehessen mondani, hogy a szerző „nincs ellenünk”, tehát „velünk van”. Lukács cikke 1946 szeptemberében jelent meg, az *Újhold* hét szám megjelenése után, 1948 tavaszán szűnt meg. Hamarosan Lukács került a célkeresztbe, 1950-ben az általa irányított folyóirat, a *Fórum* is megszűnt. Persze Lukács aktív részese volt a totális rendszer létrehozásának. De személy szerint őt felelőssé tenni az *Újhold* megszűnéséért nem tárgyilagos. A felelős maga a totalitárius rendszer, élén a legfőbb döntéshozóival, de beleértve az *Újhold*nak azokat a munkatársait is (a munkatársak számszerű többségét), akik az utolsó előtti és az utolsó szám között cserbenhagyták Nemes Nagy Ágnest, Lengyel Balázst, és a padból kiesve nyújtogatták a karjukat, hadd lehessenek ők is „szem a láncon”.

A *Holmi* 1998. októberi számában Domokos Mátyás Az IRODALOM FINTORA címmel vitriolos publicisztikát közölt a Gadamer WAHRHEIT UND METHODE (magyar fordításban: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER) című művében fellelt csalafintaságról. A leleplezés forrásaként Domokos Kisbali László tanulmányára hivatkozik, amely a *Holmi* előző, 1998. szeptemberi számában jelent meg, A FILOLÓGIA BOSSZÚJA, AVAGY GADAMER ESETE A PIETISTA HERMENEUTIKÁVAL címmel. Ebben a hallatlan olvasottsággal, nyomozói szemfülességgel és elegáns, mély iróniával megírt tanulmányban Kisbali azt elemzi, hogy Gadamer gondolatrendszerének egy fontos eleme, a Biblia felvilágosult szövegkritikájának szembeállítására a pietizmus hermeneutikájával nem bizonyítható a Gadamer által hivatkozott szövegekkel. A gondolatmenet kiindulópontja Joannes Jacobus Rambachius 1752-ben Jénában megjelent nyolcszáz oldalas INSTITUTIONES HERMENEUTICAE... című, latin nyelvű könyve, amelynek egyes részeihez képest Kisbali szerint „a klasszikus hajókatalógus körömrágó izgalmat ígér”. Ebben a műben a Gadamer által nagy hangsúllyal idézett hely nincs benne. A detektív-filológus azonban az elhullajtott hajszálak és mikroszkopikus vérszennyeződések nyomvonalán megtalálja a tetthelyet: az idézet végső forrása Johann August Ernesti Újtestamentum-értelmezése, illetve az ahhoz fűzött kommentár, amelyre Rambachius is hivatkozik. Csakhogy Ernesti, Kisbali szavával, a történeti bibliakritika atyja, aki a „felvilágosodás racionalista vonulatához tartozik, ahhoz a társasághoz, amely Gadamer nézőpontjából szinte minden rossznak okozója”. Ebből az következik, hogy Gadamer „hermeneutikatörténeti képe homályos”. Az azonban nem következik belőle, hogy a pietizmus hermeneutikatörténeti vizsgálata irreleváns. Az izgalmasan bizonyított megállapításokból és a belőlük következő kérdésekből Domokos Mátyás annyit vesz le, hogy az „elvilághíresült” német professzor link alak, aki olyan könyvre hivatkozik, amit nem is olvasott, és olyan szöveghelyet idéz, ami nem is létezik. Mindennek alapján az esszéista arra a következtetésre jut, hogy egy műnek annyi (szükségképpen részleges) megértése és (részleges) értelmezése képzelhető el, ahány olvasója, befogadója van. Az elméleti megközelítéstől való ódzkodás, mondhatni óhatatlanul, közhelyeket juttat diadalra. De nem hagyja érintetlenül a műelemzést sem.

A posztmodernnel kapcsolatos ellenérzéseit ellenére Domokos Mátyás elismeréssel ír Esterházy 1985-ben megjelent regényéről, A SZÍV SEGÉDIGÉI-ről; olvasatában az Esterházy-féle BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA „voltaképpen visszavezetés az eleven élet gyökereihez és forrásaihoz”.⁴⁸ Persze mondhatnánk, hogy minden jó mű az. A *Holmi* szerkesztői bölcsen döntöttek, hogy 2000 decemberében három szerzőtől közöltek értékelést Esterházy HARMONIA CAELESTIS-éről: egy ilyen jelentős és ennyire összetett művet nagyon is érdemes nyomban a megjelenése után több oldalról is megvizsgálni. Az egymás mellé helyezést egyúttal láthatóvá teszi az elemzők – nevezetesen Domokos Mátyás és Balassa Péter – szemléletmódjának különbözőségét. Domokos elemzése mozaikkép, tele szellemesen megírt, találó részmegállapításokkal. „A regény paradoxonhajhászásra hajló kritikussai kis túlzással azt is mondhatnák, hogy a regény bőre szinte tetőtől talpig sikeres bőráttütések eredménye, vagyis semmi sem az íróé, csak az egész. [...] A vendégszövegek beolvasásának korábbi gyakorlata is kiszélesedett [...]” A kifordított vendégszöveg gyakorlatára példa az „Aki gazdag, az a leggazdagabb” mondat, nyilvánvaló utalással József Attila verssorára: „aki szegény, az a legszegényebb”. A nagyapa, Esterházy Móric, elkobozza a fát gyűjtő öregasszony kötelét. A jelenet, megfordított előjellel, Veres Péter GYERMEKHARAG című elbeszélését idézi. „[...] hogyan lehetséges – teszi fel az elemző a kérdést – a műfaj nagy klasszikus példáit követve, Stendhal, Thackeray, Balzac, Tolsztoj, Móricz vagy akár A BUDDEN-

BROOK HÁZ, a FORSYTE SAGA és A THIBAUT CSALÁD szerkezeti burkában és lineáris naptári regényidejében eredményesen görgetni a regényíró-Sziszüphosznak ezt az irdatlan nyersanyagot?” A kérdésre a regény címe válaszol, vendégszöveg a ZENEI LEXIKON-ból, a XVIII. századi zeneműről, a HARMONIA CAELSTIS-ről: „az első és sokáig egyetlen kísérlet magyar zenei anyagának nyugati köntösben a nyugati készséggel való megszólaltatására”. Sokatmondó, frappáns válasz. De az olvasónak azért eszébe jut egy másik szerző, aki ugyancsak négyszáz évet öntött homogén regényanyagga, holott nem volt se nyugati, se magyar, és műve se minősül posztmodernnek. Ivo Andrić HÍD A DRINÁN című regényére gondolok. Domokos Mátyás Esterházy ürügyén sem mulasztja el, hogy ironizáljon egyet a filozófiai indíttatású műelemzésen és a modernség elméletén: „Ha beszélném a regényelméletek tudós nyelvét, most azt mondanám, hogy ami elveszett a klasszikus regényszerkezet révén, az megtérült a formabontás várnáján, vagyis nem más ez, mint a posztmodern fufang által visszanyert »extenzív totalitás«. (Brrr...)”⁴⁹ Semmilyen műalkotás nem nyílik egyetlen kulcsra, egy olyan jelentős, újító mű, mint a HARMONIA CAELSTIS megkülönböztetően nem. Balassa Péter elemzésének lényege talán éppen az: a HARMONIA „megfejtése”, hogy nincs megfejtése. „Esterházy Péter szentenciákban, mondásokban, verdiktekben bővelkedő szövegformálása sokszor arra csábítja a kritikusokat (engem is), hogy ezekre összpontosítsanak, ezeket csemegézzék ki, és sűrű idézgetésükkel belesétáljanak az előre megadott, felkínált, túl erős jelentés és az egyértelműség látszatát magára öltő jelölés csapdájába. Holott éppen ez a gyanús erős mondásszerűség az olvasás és az olvasó vezetésének a fonákja, az egyértelműség és a zárt jelentés csábításából kivezető valódi, írói hermeneutika. Esterházynál a szentencia inkább a gyanakvás »trópusa« kellene, hogy legyen az olvasásban, felhívás az elterelésre, a jelentésadás halogatására.”

És még egy idézet. „A családtörténet mint nyilvános élet és antikvárius típusú történeti emlékezet az emlékműállítás paródiájává válik, a megörökítés gúnyirata, amely azonban a sok és a gazdagság vonatkozásában mégis átír valamit a jelen olvasatába: a sok eseményre, gesztusra, tárgyra, a felidőzésben való dúskálásra azért van szükség, hogy megmutatkozzék a könyv egészében, mi veszett el [...], hogy kibontakozzék a tartás, a méltóság és a mintának való megfelelés kötelessége, a virtutes ismeretelmélete is és egyben visszafordíthatatlan pusztulása.” Is! Ebben (is) rejlik a posztmodern lényege: „magának a dolognak” a komolysága és paródiájának a komolysága együtt és egyszerre. Ezt írta meg Balassa Péter, ennek a felismerése nélkül csak csonkán érthető meg a HARMONIA, Esterházy egész életműve vagy akár Petri lírája. Ami visszafordíthatatlanul elpusztult, legyen az az arisztokrácia méltósága, a hajdani kommunista mártírúma vagy „csak” a szerelem reflektálatlan egyszerűsége, azt a paródia élvezetes szomorúsága mégis megtartja, „megszüntette megőrzi”, hogy én is leírjam a hegeli *aufheben* lukácsista fordítását, amelyet Domokos Mátyás annyira szeret ironikusan emlegetni.

1982. november 1-jén, a nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett baráti összejövetelen Illyés egy tábornok határozottságával közölte a jelenlévőkkel, hogy egy kéthetente megjelenő közéleti lap megjelentetése ügyében levelezett Köpeczi Béla művelődésügyi miniszterrel. A szerkesztőbizottság elnöke ő maga lesz, a felelős szerkesztő Domokos Mátyás. Ettől kezdve Domokos Mátyásra hárult a feladat, hogy a lap ügyében tárgyaljon Aczél Györggyel, Köpeczivel, Knopp Andrással. A megbeszélések, az átlátszó hitegetések, az időhúzás frusztráló krónikáját a kijelölt felelős szerkesztő 1992-ben Kelevéz Ágnesnek mondta el egy interjúban.⁵⁰ Egy alkalommal megkérdezte Illyést, komolyan gondolja-e, hogy ő szerkessze a lapot. A legkomolyabban, felelte Illyés. Nem

szeretné ugyanis, „*hogy ebből a vállalkozásból valamilyen diszkriminatív arculatot öltő szekértábor legyen*”. (1992-ben Domokos Máttyás Konrád Györggyel és másokkal együtt volt alapító tagja a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiának. 1993-tól 1998-ig ő az akadémia ügyvezető elnöke; az elnöki tisztséget 1994-től 2008-ig Jancsó Miklós töltötte be.) A *Hitel* létrejöttéhez a tárgyalások tapasztalatai alapján nem fűzött nagy reményeket, Illyés halála (1983. április 15.) után ezek a remények is szertefoszlottak. A népiek ennek ellenére valamilyen fordulatot vártak az orgánium megindulásától, Fekete Gyula 1988 tavaszán a Magyar Demokrata Fórum rendszeres vitanapjainak egyikén, a Jurta Színházban kijelentette, a *Hitel* megindulása alapjaiban fogja megváltoztatni a magyar kulturális életet. A folyóirat végül 1988 novemberében indult meg, a szerkesztőség elnöke Csoóri Sándor lett, főszerkesztő Bíró Zoltán, helyettese Alexa Károly. De nem változtatta meg alapjaiban a magyar kulturális életet: alapítói nem látták be, ha nincs cenzúra, egy folyóiratnak csak egészen kivételes körülmények között lehet ilyen szerepe. Ahogy hosszú ideig a Magyar Demokrata Fórumot megalapító írók sem akarták belátni, hogy egy demokráciában egy mozgalom, egy párt a társadalomnak mindig csak egy részét reprezentálja, nem a magasban lebegő igazi hazát.

Domokos Máttyás az 1989 októberében indult *Holmi* munkatársa, a prózarovat vezetője lett. A főszerkesztő Réz Pállal 1948-ban, az Eötvös Collegiumban ismerkedett meg, 1953-ban Réz Pál ajánlotta szerkesztőnek a Szépirodalmi Könyvkiadóba, ahol ő is dolgozott. Ettől kezdve – ezt tanúként is igazolhatom – egymással mindig szolidáris munkatársak voltak – majdnem negyven éven át. „[...] *a barátom volt, szerettem*” – írta Réz Pál a nekrológiájában.⁵¹ Szerkesztői alaposágát, a mindent elolvasás osvátíi képességét a *Holmi* prózarovatának vezetőjeként is megtartotta. 1990 novemberében a folyóirat novellapályázatot hirdetett, a felhívásra 457 szerző 934 pályaműve érkezett be a szerkesztőségbe. Efféle pályázatokra jobbára pályakezdők és/vagy dilettánsok küldik be az írásaikat. A pályázati kiírás megnyerő szellemességét (a pályaműbe – ez Domokos ötlete volt – vendégszöveggként be kellett építeni egy mondatot abból a tizenötből, amelyeket a szerkesztő klasszikus magyar novellákból szemezgetett), és a *Holmi* iránti bizalmat a pályázók nagy számánál jobban bizonyítja, hogy egy sor ismert író is pályázott, a díjakat Bodor Ádám, Békés Pál, Parti Nagy Lajos, Tandori Dezső nyerte. A pályázat lebonyolítását, a kiírástól a művek elbírálásáig, Domokos Máttyás irányította. Ez is kételyeket ébreszt 1999-es lemondásának indokaival kapcsolatban: döntését az életkorából (71 éves volt) következő alkalmatlanságával indokolta, meg azzal, hogy a kortárs magyar irodalmat „*elfajzott szövegpopulációnak*” látja. Akkor a főszerkesztő még rábeszélte a maradásra, de tíz hónappal később, 2000. június 10-én, a korábbi indokolást megismételve, elhagyta a szerkesztőséget.⁵² 1995-től haláláig a Nap Kiadó irodalmi vezetője, a kiadó több sorozatának a szerkesztője volt. Utolsó éveiben is megfeszített erővel dolgozott. „*Kiadta a magyar novella, majd a magyar esszé hatalmas antológiáit.*”⁵³

„*A személyes emlékeken, kötődéseken túl – mondta Domokos Máttyás a Lakatos Andrásnak adott életútinterjúban 1993 nyarán a Holmival való kapcsolatáról⁵⁴ – ragaszkodásom inkább meggyőződésé vált élettapasztalat, hogy azok az igazságok, amelyeket, mondjuk, a Hegyi Beszéd is megfogalmaz a Biblia nyelvén, vagy, más szempontból, amelyek testet öltöttek – ha torz formában is – a szocializmus történetének mondott mozgalmakban, tehát a többi ember szociális helyzete iránti érzékenység és felelősség kiirthatatlan az ember gondolkodásából, idegrendszeréből, életéből. Csakhogy mindenki, akiben ez az érzékenység munkál, egy súlyos történelmi tapasztalattal is szembesül. Nagyon egyszerűen szólva azzal, hogy a szegénységet nem lehet megváltani, nem lehet megszüntetni. Igen ám, de ez a prózaí, történelmi tény nem oldozhatja fel az embert az alól a lelki*

elkötelezettség alól, amit e problémával szemben érezni kényszerül, mert ez az érzékenység szinte velünk született módon működik, valahogy úgy, ahogy Kant elképzelte – olyan örökség ez, amelyet nem tudunk, de nem is szabad levetni. 1956 – függetlenül a végeredménytől – számomra ezt is jelképezi, és azt gondolom, hogy ez az érzékenység nem csak személyekben nyilvánkozik meg, nélküle az irodalom és a művészet is származszegett vagy csonka. [...] Ennek az érzékenységnak az ígérete volt a Holmi indulásában.”

De vajon kiveszett volna ez az érzékenység a *Holmi* szerkesztőiből? Mert úgy tetszik, Domokos Mátyás nem érezte magát maradéktalanul otthonosan a *Holmi* munkatársaként, szerkesztőtársai körében. Irodalmi idoljaik vélhetően csak részben estek egybe. A szerkesztők egy része bizonyára nem értett egyet az irodalomtudományról alkotott sommás véleményével vagy a filozófiai esztétika elutasításával. Némelyikük hajdan marxista volt, közvetve Lukács György tanítványa, jóllehet a marxizmustól már az 1970-es évek közepén eltávolodtak, s ezt írásaikban dokumentálták, amit a jobboldal köreiben sosem tettek meg. A *Holmi* szerkesztőségében senki sem volt Pozsgay Imre vagy Pándi Pál egykori zsebcsicája, ami a *Hitel* szerkesztőségéről aligha mondható el. Na meg Aczélé sem, hiába próbáltak és próbálnak némelyek rágalmatokat szórni az egykori demokratikus ellenzékre.

De az eltávolodásnak lehetett más, a szerkesztőségen kívüli oka is. „*A jövő – írja Domokos Németh Lászlóról szólva keserűen – a reformközgazdászoké, a bankároké, a média VIP-sztárjaié.*”⁵⁵ Pedig jól tudta, hogy a reformközgazdászokként emlegetett csoport, amelyet a szöveg könnyeden egybesorol a VIP-sztárokkal, az 1970-es évektől kezdve lépésről lépésre szétrombolta a „létezett szocializmus” gazdasági elméletét, „dekonstruálva” ezzel a rendszer önigazolásának az alapjait. Bírálta a modernséget, amely elfordult „az életre figyelő” irodalom hagyományától, de közben tudta, hogy az 1970-es években feltámadó tudományos szociológia művelői bizonyították be – vállalva az emigrációba kényszerítést, az állástalanságot –, hogy a szocializmus nem szüntette meg a szegénységet. Ők léptek túl a társasági társadalomkritikusok kedvenc témáján, hogy a gazdaság lemaradását a vezetők *kontraszelekcíója* okozza: világossá tették, hogy a gazdasági vezetők pontosan felméri, hogy a piaci reformok az érdekeik ellen hatnak, és fífikás módszerekkel igyekeznek útjukat állni. Nem írtak olyan irodalmi műveket, mint a PUSZTÁK NÉPE vagy a CIFRA NYOMORÚSÁG, de állításaikat adatok tömegével, helyszíni megfigyelések és mélyinterjúk sokaságával támasztották alá. S a bírálattal 1990 után sem hagytak fel, de még akkor sem, amikor némelyikük politikai szerepet vállalt. De sem az egykori reformközgazdászok többsége, sem a radikális szociológusok nem fordultak szembe a piacgazdasággal, és ebben valószínűleg a *Holmi* szerkesztőinek a többsége is egyetértett velük. „*A többi ember szociális helyzete iránti érzékenység*” nem alapozza meg a visszatérést a „harmadik út” bibói utópiájához; ehhez partnert Domokos Mátyás egyre inkább csak a jobboldalon találhatott. Olyanok körében, akik a szabadságjogok teljessége kérdésében, a nacionalizmus elutasításában eléggé távol álltak Bibótól.

Lobogónk...

Az IN MEMORIAM sorozat köteteiben, amelyeknek egy részét a sorozatszerkesztő, Domokos Mátyás állította össze, számos kortárs kritika, kritikarészlet olvasható az írókról, akiknek emlékét a könyv felidéz; korántsem csak elismerő írások. Margócsy István mégis keményen bírálta a sorozat Illyést, Weörest, Orbán Ottót, Hajnóczy Pétert bemutató könyveit (a felsoroltak közül az első kettőt Domokos Mátyás állította össze). „*E kötetek*

[...] úgy vannak kitalálva és megszerkesztve – írja Margócsy –, hogy a negatív kritika bennük egyrészt szinte elvész, másrészt csak a szocialista irodalompolitika ármányaként lesz feltüntetve: a kötetek védekező pozícióból vannak megszerkesztve, s a megtörtént vitákat vagy összeütközéseket minden esetben erőteljesen tompítani igyekeznek: mintha minden bírálat vagy más vélemény eleve támadásnak minősülne. Természetesen egy pillanatra sem akarom alábecsülni azt a fenyegető veszelét, melyet a szocialista ideologikus kritika jelentett az írók és az egész irodalom számára: azonban úgy gondolom, hogy e fenyegetés, hál’ istennek, már jó ideje megszűnt, s ma már nyíltabban és őszintébben szembe lehet nézni azzal a történelmi ténnyel, hogy még legnagyobb költőink és íróink is mindig a folyamatos egymás közötti vita szituációjában alkottak.”⁵⁶ A sorozat bírálatára többé-kevésbé illik a fentebb sokszor idézett LETÁRHIÁNY című kötetre, amelyet – In memoriam Domokos Mátyás – Sebestyén Ilona állított össze. Ellenvetés persze itt is akad. Rónay László például az ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS-ről írott, alapjában dicsérő kritikájában, Domokossal vitázva, óvatosan védelmébe veszi az irodalomtudományt: „A »hivatalos tudomány« ellen kiszállva voltaképp sokfelé vág, de néha talán fantomokkal viaskodik, vagy azokba szúr bele, akik az ő oldalán állnak [...]”⁵⁷ A bírálatok közül a legérdekesebb a régi barát, Lator László rövid recenziója a HAJNALI JÓZANSÁG című kötetéről. Lator a költő fogékonyságával mutatja fel azokat a leírásokat, amelyekkel Domokos életre kelti hőseit: Szabó Lőrinc, Mátyás, Örkény és a többiek alakját; az esszéket olvasva az embernek minduntalan kedve támad, hogy levegye a könyvespolcra a köteteket, amelyekről Domokos ír. Ugyanakkor érezhetően Lator sem tud mit kezdeni Domokos indulatkijelentéseivel. „Hol higgadt, cáfolhatatlan érvekkel, hol indulatosan, dehogys jőzanul ront rá ellenfeleire. Lehet, hogy olvasójának kedve támad földhöz csapni a Hajnali józanságot.”⁵⁸ Mégis, a LETÁRHIÁNY kritikai anyagában számszerű többségben vannak azok az írások, amelyeknek a szerzője minden lényeges kérdésben azonosul Domokos Mátyás írásaival és szemléletmódjával. Lehet, hogy ez nemcsak a válogatás következménye, hanem a Domokos Mátyással foglalkozó írások összességének arányait tükrözi. „Ez a könyv ugyanis »a lázadás könyve« – írja Jánosi Zoltán a HAJNALI JÓZANSÁG-ról. – Az ország íróinak, irodalmi közéletének lelkiismeretét felrázni akaró kiáltás, vagyis morális tett. Az irodalom lázadása és lázítása egy olyan korban, amikor a politika, az uralkodó társadalmi praxis – részint a több évtizede tartó megnyomorító folyamatok beérése, részint a jelen történései miatt – már-már végképp a szakadék szélére szorította a magyar irodalmat. [...] Domokos Mátyás minden írásából süt, hogy egészségtelen nyomás, elméleti irányítottság alatt állónak érzékeli a magyar irodalmat. Felfogásában irodalmunk életközége az elmúlt évtizedek alatt olyan erővel telítődött, amelyek itélkeznek, ütnek, megtagadnak, tilalomfákat, kalodákat állítanak fel, ketreceket nyitnak és csuknak, két dolgot nem akarnak csupán: szeretni és szolgálni.”⁵⁹ Mintha már a tizenkét évvel később alakult Béke-menet szónokait hallanánk, akik a szeretet jelszavával állnak ki a kormány mellett, és tiltakoznak a „brüsszeli gyarmatosítás” ellen. Domokos Mátyás azonosult kritikusa véleményével, a „rendkívül hízelgő tanulmányt” nem formálisan köszönte meg. „[...] ez a vita – fogalmazott a Jánosi Zoltánnak írott, 1999. február 8-án kelt levelében – nem az elmélettel folyik, hanem egy agresszív hatalmi törekvéssel, amely bolsevik technikával szállja meg a hazai kultúra fórumait, lapjait, egyetemeit, és célja, gátlástalan hataloméhsége útjából eltakarítandó dekonstruálja mindazt, amit magyar irodalomnak hiszünk.”⁶⁰ Az elkötelezett kritika nem foglalkozik a Domokos Mátyás álláspontjával vitázó érvekkel. „E tanulmány talán legfontosabb fejezete – írja Monostori Imre A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA című értekezéséről – az idők folyamán nyilvánvalóan mesterségesen – legsúlyosabbá transzformált, bizonyos körökben mind a mai napig eredendőnek és megbocsáthatatlannak kikiáltott Németh László-féle bűn: az

– úgymond – sorskérdéssé mitizált »zsidókérdés«, vagyis az antiszemitizmus álságos problémájának az egyenesen szóló, tudós emberhez egyedül méltó tisztaságú (és tisztességű) felvetése és végigvezetése.”⁶¹ Fentebb volt róla szó, Domokos Mátyás ezt a tanulmányát eredetileg szerkesztői jelentésnek írta, célja nem az volt, hogy bejárja a Németh László-i gondolatrendszer minden zegét-zugát, hanem arra tett reménytelen kísérletet, hogy meggyőzze a Kiadói Főigazgatóság döntéshozóit, hogy nem kell tartaniuk Németh politikai írásainak megjelenésétől. A védőügyvéd célja, hogy megmutassa, a vád bizonyítékai nem elégségesek a vádlott bűnösségének bizonyításához. Az nem feladata, hogy bebizonyítsa, a vádlott ártatlan, sőt egyébként is feddhetetlen. Domokos Mátyás érvelése valóban tiszta, jó szándékú és célratoró. Az azonban nem következik belőle, hogy Németh László nem a zsidóság létének veszedelméről beszélt Szárszón.

Domokos Mátyás esszéírói munkássága ebben a szerepben rögzült a jobboldali gondolkodásban: drámai módon hívta fel a figyelmet arra, hogy az irodalmat elnyomó pártállam tovább él, és más módon, más szerzőkre hivatkozva folytatja harcát a magyar irodalom életközeli és nemzeti hagyományai ellen. Ezt fogalmazza meg a maga egyszerű, szókimondó módján nekrológiájában Pécsi Györgyi. Domokos Mátyás „*azt látta, hogy sorskérdéseink európai horizontú, kritikai végiggondolása mintegy két évtizede elakadt, holott ma ismét létkérdés volna ébrentartásuk. Különösen mert életveszélyesen alkalmatlan pillanatban akadt el az a folyamat [...], amikor a létező szocializmus alattomosan romboló évtizedei után a nép végre hazát építhetett volna az országból. [...] Keserűen állapította meg, hogy a marxista-leninista-lukácsista és a heideggeri-gadameri-derridai teoretikus irány között folytonosság áll fenn, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évekre az élő magyar irodalomban a modernizmus, a progresszió fogalmát kisajátítva, denunciálva évszázados hagyományokat, alakváltó formában, fénixmadárként újjászülte magát a régi rend »más eszközökkel«*”.⁶²

Ha az ember elgondolkodik, mi a közös alaphangjuk ezeknek az írásoknak, akkor a sérelem, a megbántottság ötlük az eszébe. Vannak erők, amelyek ítélkeznek, ütnek, kalodákat állítanak fel, kisajátítanak és denuncióznak, de sosem megnevezett intézmények, folyóiratok, személyek, mindig „bizonyos körök”, amelyek átláthatatlan hatalommal rendelkeznek. Hatalmas a sérelmek lajstromozásának hagyománya, rengeteg a sértett, megbántott ember. A Magyar Művészeti Akadémiának nemcsak azért van 226 rendes tagja (köztük ötven író), mert idén már havi kétszázezer forint életjáradékban részesülnek. Ha a sértődöttek uralkodni fognak a költészetben, közel állnak ahhoz, hogy a politikában is uralkodjanak...

AZ ÍRÁS SZAVA – AZ ÉLET SZAVA című esszéjében⁶³ Domokos Mátyás így írt: „...*az ezredvégi magyar társadalom a szabad esés gyorsulásával zuhan vissza a »hárommillió koldus«* állapota felé, miközben a népességfogyás tekintetében az egész ország Ormánsággá változott; a parlament számára nyilvánosságra hozott adatok szerint minden második gyerek – körülbelül egymillió? – a létminimumon vagy az alatt él (közbevetőleg: ugyan vajon a szövegirodalomban hangot kaphat-e a kilencvenes évek »árvacskáinak« a sorsa?); az egyre fogyatkozó fiatalságnak pedig a reménye is végképp elfogy a kulturálódásra, a továbbtanulásra; arra, hogy az értelmiségi elit »lentől« utánpótlást kapjon.” A *status praesens*nek ez a leírása kétségbeejtően igaz – ma még igazabb, mint az idézett esszé megjelenésének idején volt, 1997-ben. A bíráló elemi baloldali hagyományhoz kapcsolódnak, és – például a gyermekszegénység ügye – ma is részei a baloldali rendszerkritikának. Domokos Mátyás eszmélésének alapvető elménye volt a Horthy-rendszer elutasítása, miként ezt az 1981-es Bibó-esszé is tanúsítja.

Ehhez a hagyományhoz kapcsolódik az 1996-ban írt második Bibó-esszé: ebben Domokos Mátyás ideálként szól arról a társadalmi rendről, amelyet Bibó „*demokratikus szocializmusnak*” vagy „*szocialista demokratizmusnak*” nevezett.⁶⁴ Bibó persze egyértelműen baloldali hagyomány. De a Horthy-rendszer társadalmi berendezkedésének bírálata egyszerre volt baloldali és jobboldali. Hiszen maga a „hárommillió koldus” kifejezés is a később szélsőjobboldalivá lett Oláh György 1928-ban megjelent szociográfiájának a címéből származik. A jobboldali rendszerbírálat pedig egyúttal antikapitalista is volt, ahogy ezt Ungváry Krisztián könyvében meggyőzően bizonyítja.⁶⁵

A kapitalizmus nagyon rossz, de még nem találtak ki helyette jobbat. Súlyos problémái megoldására sehol sincs kész recept. Ez azonban nem mentség a status praesensre, az 1989–90-től kezdve kialakuló magyarországi kapitalizmus gondjaira. „*Egyszerűen arról van szó – írta a közelmúltban a közgazdász Róna Péter –, hogy a rendszerváltás adta lehetőségeket elbuktuk, és most úgy látjuk, hogy abban a világban, amelyikbe 1989-ben csöppentünk, nem tudjuk megállni a helyünket, nem vagyunk versenyképesek [...].*”⁶⁶ Ezen azonban aligha változtatna, ha a „szövegirodalom” helyébe visszatérne az „életre figyelő” irodalom (amely egyébként egyáltalán nem tűnt el, az egész ellentét mondvacsinált), a gyermekszegénység meg a népességfogyás akkor sem szűnne meg. Ahogy a falukutatók munkássága sem változtatott a hárommillió koldus helyzetén. Azon az változtatott, hogy a szovjet megszállás nyomán hatalomra került pártok felosztották a földet, ahogy ezt Illyés Gyula MEGY AZ EKE című reményt sugárzó verséből tudjuk.

A jobboldali-baloldali fogalom párral csinján kell bánni: a címke koronként és kinek-kinek mást jelent. Az olvasó esetleg fennakad a címben használt kifejezésen; zavarban van vele a jelen írás szerzője is. De Domokos Mátyás 1990 után keletkezett írásainak politikai tartalmú utalásai inkább a jobboldal retorikáját idézik: ezért tartottam meg az írás címét, amely Domokos írásainak olvasása vagy újraolvasása közben fogalmazódott meg bennem. Ugyanakkor azonban tudom, hogy Domokos Mátyás nem volt pártpolitikai értelemben sem jobboldali, sem baloldali: ezt tükrözi fentebb említett együttműködése Jancsó Miklóssal a Széchenyi Akadémia vezetésében. S még kevésbé volt ilyen vagy olyan oldali irodalmárként, kritikusként. A minőség érdekelt! Világában benne volt Németh László és a Némethet bíráló Vas István, Tar Sándor és Weöres, Nagy Gáspár, Baka István és Bari Károly, Esterházy és Petri György. Nem voltak benne ellenben a mai politikai kurzus kánonjának nagyjai, akik hazafiak voltak ugyan és jobboldaliak, de legfeljebb középszerű írók. Aligha lenne ma a „fülleforradalom” kormányának a híve. De semmilyen kormányé sem. Komor világgépe, amelyben „befelé robbanó indulatai” forrongtak, kételkedővé tette a pozitív fordulatok ígéretével szemben. 1990 után mintha az 1945-öt követő évek ismétlődtek volna meg. A gyökeres fordulat nem hozta meg a felemelkedés reményét. Meglehet, az analógiát eltúlozta. De a rendszerváltásban való csalódása csak sötétebbé tette a világgépét, forrongóbbá az indulatait.

Amikor elvállaltam ennek a portrénak a megírását, biztos voltam benne, hogy elfogult tisztelettel fogok írni Domokos Mátyásról, hiszen elfogult tisztelője voltam, amikor egy munkahelyen dolgoztunk, és most is jólesett újra látnom a könyveibe írt dedikációkat. De írásait olvasva egyre több fenntartásom támadt, s úgy éreztem, akármennyire lenyűgöző is irodalomértése, természetes otthonossága a magyar irodalom minden szegletében, akármennyire egyetértek is vele Ady, Móricz Zsigmond vagy Weöres Sándor megítélésében, politikai véleményei eltávolítanak tőle. Normális körülmények között

ez nem volna baj, Németországban senkit sem üt szíven, ha kiderül, hogy a barátja a CDU-ra vagy az SPD-re szavazott. Nálunk azonban nem így van. A politika nemcsak a politizáló társadalmat szakította ketté, de szétzilált barátságokat, munkahelyi kapcsolatokat, szerelmeket is. Ebben az írásban ez is tükröződik.

Egy pohár ára

Személyes emlékekkel kezdtem, hadd fejezzem be személyes emlékekkel. Bence György, Kis János és Márkus György 1972-ben megírták nevezetes művüket, Marx kritikai gazdaságtanának a kritikáját. A hamarosan párthatározatilag elítélt 600 oldalas kézirat feszes logikájával nagy hatással volt rám, bár nem kellett, hogy kiábrándítson a marxizmusból, mert én a marxizmussal legfeljebb afféle telekszomszédi viszonyban voltam. Tudtam, hogy kollégáim közül Réz Pál olvasta a könyvet, fenntartásait el is mondta a szerzőknek. Nagyon szerettem volna, hogy Domokos Mátyás is ismerje meg a legendássá váló kéziratot, bár tudtam, hogy zsigerileg idegenkedik a marxizmustól, és csak rossz emlékei vannak Lukácsról. Azt is tudtam, hogy Bence György ellenségesen gondol minden tekintélyes irodalmárra, tudósra, akiről feltételezi, hogy élből elutasítja a marxizmust. Ennek ellenére igyekeztem rávenni Bencét, hogy adja oda a könyvet Domokos Mátyásnak, Mátyást pedig arra, hogy olvassa el, és mondja el a véleményét a szerzőknek. Talán az a naiv hit készítetett erre, hogy azt gondoltam, okos embereknek érdemes beszélgetniük egymással, még ha nagyon különbözik is a felfogásuk. A találkozó létrejött, Domokos Mátyás meghívott bennünket (engem meg a feleségemet) Bencével és Kis Jánossal együtt. (Márkus György nem volt jelen, akkorra talán már eltávolodott szerzőtársaitól, én személyesen nem is ismertem.) Az est a baljós előjelek ellenére remekül sikerült. Hazafelé menet Bence elragadtatva dicsérte Matyit, az okosságát, az érzékenységét, ahogy befogadta a művet, amely gondolatilag idegen volt tőle. Az ember akár azt is gondolhatta, hogy ez az este „egy csodálatos barátság kezdete” lehet. A beszélgetés részleteire sajnos nem emlékszem. Csak egy mozzanat maradt meg bennem. Matyi az állítólag tervszerű gazdálkodás totális voluntarizmusáról beszélt, ezzel elvben persze mindannyian tisztában voltunk. Matyi felemelte a már üres borospoharát, és azt mondta: ez a pohár nem azért kerül harminc forintba vagy háromszáz forintba, mindegy, mert ennyibe kerül az előállítás. Nem is azért, mert ennyit adnak érte a piacon. Hanem azért, mert Brutyó János a kezébe veszi, és azt mondja: harminc forint. Brutyó János akkor az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága, a KEB elnöke volt, nem tudom, volt-e szerepe az árképzésben. De a név – Brutyó –, ahogy Matyi ki-ejtette, ellenállhatatlanul komikus volt. Ha valami túl drága volt vagy esetleg meglepően olcsó, még évek múltán is egymásra néztünk a feleségemmel, és egyszerre mondtuk: Brutyó.

Jegyzetek

1. *Árgus*, 1991. AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A KÖLTŐI KÉPZELLET NYOMÁBAN, 185.
2. A „TERVHALMOZÓ” UTOLSÓ ÍTÉLETE, 1976. = UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 122.
3. LELETMENTÉS, 157.
4. *Valóság*, 1980. 12. sz.
5. KRITIKUS SZÁMADÁS. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

6. BESZÉLŐ ÖSSZKIADÁS. AB-Beszélő Kiadó, 1992. 1. kötet, 530.
7. LELETMENTÉS, 39.
8. Uo. 90.
9. *Élet és Irodalom*, 1976. 10. sz.
10. *Kritika*, 1976. június.
11. A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA. MONTÁZS – IDÉZETEK-BŐL. = UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 383.
12. A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA. A SORSKÉRDÉSEK KÉZIRATA – A TÖRTÉNELEM LÁTCSÓVÉN NÉZVE, 1976. = UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 390.
13. *Tanú*, 1934. Németh László: SORSKÉRDÉSEK. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 89–93.
14. UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 387–388.
15. BABITS MIHÁLY MŰVEI. ESSZÉK, TANULMÁNYOK. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 2. kötet, 614.
16. UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 393–395.
17. KÉSZÜLŐDÉS. FAJ ÉS IRODALOM. V. rész. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000010998&secId=00000996220&mainContent=true&mode=html>.
18. Németh László: SORSKÉRDÉSEK, 725–738.
19. A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA. A KÉZIRAT TÖRTÉNETE. = ÍRÓSORS, 156.
20. ELMARADT KOLLOQUIUM HELYETT, 1981. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A RONTÁS ELLEN, 19., 23., 25.
21. *Holmi*, 1996. augusztus. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A RONTÁS ELLEN, 48., 59. és 60.
22. Csizmadia Ervin: A MAGYAR DEMOKRATIKUS ELLENZÉK (1968–1988). DOKUMENTUMOK, 130.
23. ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS, 44., 46., 47.
24. LETÁRHIÁNY, 127–129.
25. AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A RONTÁS ELLEN, 20. és 22.
26. Kőszeg Ferenc recenziója, *Magyar Nemzet*, 1978. május 7. = LETÁRHIÁNY, 59.
27. LELETMENTÉS, 87–88.
28. LETÁRHIÁNY, 56.
29. *Jelenkor*, 1979. 1. sz. LETÁRHIÁNY, 71–72.
30. DIFFRAKCIÓ. *Holmi*, 1996. április. = HAJNALI JÓZANSÁG, 258–259.
31. A KÖLTŐ ÉS A GERMANIZMUSOK, 1990. = HAJNALI JÓZANSÁG, 251–252.
32. *Holmi*, 2005. május. 600.
33. LELETMENTÉS, 24–33. és 34–50.
34. TÖBB MONDATBAN – EGY MONDATRÓL, 1987. = VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT, 459–479.
35. LEVÉL A PILINSZKY-FILOLÓGIÁRÓL. *Tiszatáj*, 1997. január. = HAJNALI JÓZANSÁG, 289–291.
36. ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS, 323., 325.
37. MIÉRT JÓ A PÓRNAK? = VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT, 95–96.
38. NAGYSÁG. KÉPZELT BESZÉLGETÉS WEÖRES SÁNDORRAL. = A PORLEPTE ÉNEKES, 7–42.
39. ADÓSSÁGLEVÉL, 31.
40. Vas István: NEHÉZ SZERELEM. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972. 900.
41. KEDVES LEMEZEIM. A MIKROFON ELŐTT: ILLYÉS GYULA. Elhangzott a Magyar Rádióban 1967. március 19-én. = Illyés Gyula: A KÖLTŐ FELEL. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 266.
42. MAGYAR IRODALOM – MAGYAR KULTÚRA. Gondolat, 1970. 407–408.
43. *Kortárs*, 1993. 3. sz. = LETÁRHIÁNY, 278–293.
44. PRÓZAFORDULAT. Szerkesztette Győrffy Miklós, Kelemen Pál, Palkó Gábor. Kijárat Kiadó, 2008.
45. LETÁRHIÁNY, 293.
46. Lukács György: ÚJHOLD. = Uő: ÚJ MAGYAR KULTÚRÁÉRT. Szikra, 1948. 234.
47. ÚJHOLD-ÉVKÖNYV 2., 1986. = ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS, 90.
48. *Kortárs*, 1985. szeptember. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. AZ „ÉLETRE FIGYELÉS” PRÓZÁÍRÓI, 184.
49. A CSODA – A LEHETSÉGES LEHETETLEN. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. AZ „ÉLETRE FIGYELÉS” PRÓZÁÍRÓI, 196–204.
50. *Beszélő*, 1999. április. = LELETMENTÉS, 193–198.
51. A RINGATÓZÓ FÁK ALÓL. *Holmi*, 2006. szeptember. = LETÁRHIÁNY, 390.
52. LETÁRHIÁNY, 208–210.
53. Réz Pál nekrológja, *Holmi*, 2006. szeptember. = LETÁRHIÁNY. 392.
54. *Holmi*, 2009. október.
55. ÉLETRECEPTEK LEVELEKBEN, 1999. = ÍRÓSORS, 165.
56. IN MEMORIAM? *Élet és Irodalom*, 2003. november 28. = LETÁRHIÁNY, 226.
57. *Irodalomtudományi Közlemények*, 1987. = LETÁRHIÁNY, 134.
58. MIÉRT JÓ OLVASNI? *Népszabadság*, 2003. június 11. = LETÁRHIÁNY, 276.
59. *Kortárs*, 1999. február. = LETÁRHIÁNY, 241–242.
60. LETÁRHIÁNY, 260.
61. *Kortárs*, 2000. október–november. = LETÁRHIÁNY, 302.

62. *Új Forrás*, 2007. október. = *LELTÁRHÍÁNY*, 371., 373.
63. *Kortárs*, 1997. június. = *AZ OLVASÓ FÉNYÜZÉSE. A RONTÁS ELLEN*, 310.
64. Lásd: 22. számú jegyzet. 49.
65. Ungváry Krisztián: *A HORTHY-RENDSZER MÉRLEGE. DISZKRIMINÁCIÓ, SZOCIÁLPOLITIKA ÉS ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON*. Jelenkor Kiadó Kft., 2013.
66. *Népszabadság*, 2014. augusztus 22.

Domokos Mátyás idézett könyveinek bibliográfiai adatai

- UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN. Esszék, kritikák. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS. Tanulmányok, kritikák, emlékezések. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT. Esszék, tanulmányok, kritikák. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- LELETMENTÉS. Könyvek sorsa a „nem létező” cenzúra korában, 1948–1989. Osiris Kiadó, 1996.
- HAJNALI JÓZANSÁG. Esszék, viták, elemzések. Kortárs Kiadó, 1997.
- ADÓSSÁGLEVÉL. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról. Kortárs Kiadó, 1998.
- ÍRÓSORS. Németh Lászlóról. Nap Kiadó, 2000.
- A PORLEPTE ÉNEKES. Weöres Sándorról. Nap Kiadó, 2002.
- AZ OLVASÓ FÉNYÜZÉSE. Esszék, tanulmányok fél évszázad terméséből. Nap Kiadó, 2007. 1. A RONTÁS ELLEN. 2. A KÖLTŐI KÉPZELET NYOMÁBAN. 3. AZ „ÉLETRE FIGYELÉS” PRÓZAÍRÓI.
- LELTÁRHÍÁNY. In memoriam Domokos Mátyás. Válogatta, szerkesztette, összeállította Sebestyén Ilona. Nap Kiadó, 2009.

Halmi Tamás

A MESE HŐSE

Békés Pál emlékének

Nem a király a harcos
 a varázslattevő se
 nem aki nyúl a kardhoz
 s a sárkány fut előle
 ki kard nélkül kalandoz
 ő lesz a mese hőse
 ha elég erős ahhoz
 hogy az angyal legyőzze

Halasi Zoltán

A SZERÉNYSÉGRŐL

Az oroszlán lesből támad, semmit sem bíz a véletlenre,
a kecske felugrik a fára, amint a lomb alját lerágta,
és láttam hangyát torpedóként nekimenni darázsnek.
Egyik sem kér engedélyt, egyik sem szerénykedik.
Több mint harminc éve nyúvöm az ipart. Mindig
Kálnoky lebegett a szemem előtt, aki azt mondta,
nem kell minden lapban ott lenni, gondolni kell arra is,
aki miattad nem kerül be.

Egyrészt nem kell gondolni rá,
másrészt nem kell minden lapban ott lenni. De mégsem
ez a valódi vízváltató, hanem a lichthófszerű megvilágítás,
délelőtt tizenegy van, sose lesz dél, a kis szoba, benne egy
kis nyikorgós dobogó, rajta nyikorgó asztal, mögötte
három nyikorgó szék. Üres helyiség, rozoga bútorok,
statáriális nyikorgás. Akármit teszel, nem teszel,
ez a bírói pulpitus szólal meg elsőként. Nem nyelvi kérdés,
nem viselkedési görcs, inkább berögzült szociális reflex,
generációs intelem. Egy csipet jólneveltség, késhegynyi
arisztokratizmus, egy kávéskanál bambaság.
Mert hova jut az ember, ha nem jut sehová?

A levél pörög
minden ősszel, a jelek szerint önfeledten, a macska, ha kínban is,
de kölykezik, a folyó mosta kavics úgy lesz egyre tökéletesebb,
hogy semmiben sem múlja felül előző állapotait.

Csak mi húzunk
vonalat még nem és már nem között.

Valami beakadhatott
a kerekek közé, egy, két, tíz vagy száz nemzedékkel korábban.
A talányos testület bizonytalan időre visszavonult,
ránk hagyva számtalan holt lelket, két lábon kóválygó,
őrült paragrafust.

Mi, előzékenyek, azóta szabadon járkálunk
a zárton, magunk elé tessékelve a másikat, *majd ön után,*
az nem lehet, ön vendég, miattam ne zavartassa magát,
nagyon kérem, ön menjen előre, egy ilyen kellemes és
művelt ember előtt, bocsásson meg, ezt nem engedhetem,
már hogy volnék én művelt, nagyon kérem, menjen előre,
miért, hát azért – hogy aztán az ajtófélfát kétfelé kinyomva,
egyszerre táruljon elénk – mi is?

A vágózó oroszlán,
a fára ugró kecske, a rohamozó hangya. Kálnoky tévedett,
isten bocsássa meg neki. Ennyit a szerénységről.

NAPOZÓPRICCS

Azt mondod, agyonnyomja a dolog súlya.
Az esztétikum nem tolakszik előre, nem egy
Jeanne d'Arc, aki azért jött, hogy felmentse
az ostromlott Orléans-t, az olvasót. Hogy
megszállták, az szívás, az olvasó szív. Anglia
a tenger felől támad, s a szárazföldi tudat
nem szokott hozzá ember nagyságú ijhoz.
Nyílvesszők felhőjében áll, a gomolygás
az Úrra emlékeztet, mozgalmas jelenlétei
közül a büntetőre, de tudatunk nem akar
emlékezni rá. Ha volna mód kitérni, lovagságunk
színe-virága akkor is beleveszne az ingoványba.
Páncélja súlya nyomja agyon a megfutamodót.

De jobb nem áztatnia magát agresszorral:
tenger és szárazföld kereszteződik benne,
a kényes gall kakas a gaz brit oroszlánnal
vagy a szép Melusine Poitou nagyurával;
hiába vonul körkörös védelembé, sajna
a *succubus*, az angol köd is azonos vele.
Bináris program, így lettünk megírva.

Nem egyes emberekről szól a könyvem.
Nem is a sorsról. A három fonónő? (Guzsaly
a műszalak korában!) Leszámoltam velük.
A görög istenkunstszt is csődöt mondott:
nincs átváltozás többé, nincsen olyan gúnya,
drapéria vagy irha, amibe belebújva
kibúvót találhatnánk bármire. Csak változatai
vagyunk egymásnak. Mint két ajtó, két
erszény, két mandzetta, két határidőnaptár,
két retorikai alakzat, két üvegkalapács.

Ez az út vége: kezdete is volt.
Ahogy a kavics száll a kislány kezéből, úgy
vágott vízen szökellni az európai ember;
a felszín, a dolgok normál találkozása,
az elemeknek ez az agorája, a megjelenés
színtere neki gyanús volt, veszélyesen közel
az alulmaradáshoz. Fölülmúlni, fölötte szállni,
minél többször, minél kecsesebb ívben: íveket
szikráztatni! (Ismerős, nem?) – No de ki által?

Azóta is (lásd egzisztencializmus) egy ügyes,
erős, majdnem mindenható (habár vak)
dobó kezéből röpködünk. Aki el is kap minket,
sőt mi több, el is nyel: valamit enni kell neki.
Ez az ágyúcsőkarú, -lábú artista az én hősöm.
Más kultúrákban nagy vörös bika, vaddisznó-
agyarú, torzonborz óriás, kontinensünkön
félresikerült gólem, egy nagy debil gyerek,
mindnyájunk szeme fénye: a Történelem.

Sok kis Faust, sok kis Löw rabbi, sok
Nagyreményű kis bűvészinás. Kevés
schilleri báj és még kevesebb kellem.
Sok félig emésztett mítosz-homunkulusz,
sok, émelyt kavarázó, nemzetiszínű savgőz.
Kevés belátás és még kevesebb szellem.

Az esztétikum, kedves barátom, ott forog
a nagy közös gyomorban, a gólemében,
mint kard vagy kés forog, mint savba áztatott
iránytű, mint elemi zavar a tájékozódásban.
Elvesztünk, belevesztünk, nincs felmentő sereg.

Hacsak az a mágneses pengehegy nem vág utat
magának, belsősegeken, zsíron, bőrön át, hogy végül
megadja a derék olvasónak a kegyelemdőfést.

Persze, a fény, az más. Azt mondod, fogta fejét
a kritikus, mikor összefutottál vele, és szóba jött
a könyvem. A fény, az más, a Lukács uszoda,
tűvillámok a pórusokban, augusztus kékje,
a nézéstelen ég, felold, akár a nyál az ostyát,
nincs leküzdhetetlen magány, a nincs van,
a tőkesúly lebeg, a bárka léghajó. Azt mondod,
nehéz megszólalnia. Tojok a kritikára.
De ha már Lukács, legyen napozópriccs,
ne fakírágy a művem; belopni a távolságot,
aztán repülőstarttal rá, ahogy az író mondja.

Ayhan Gökhan

MILYEN BESZÉLGETÉSEK

Izsó Zitának

Mint egy mondat, ami többé semmilyen formában nem hangzik el, megtiltotta neki a beszéd, megtiltotta neki az akármí, s bennragadt, megrekedt, nem enged el. Ehhez képest kell folytatnom az életem. Abbahagyott szakasztól egy másik szakaszba, másik színbe értékelni át az előzőt, az időt,

a saját életemet, mert az a tiltott másik többé nem értékelhető, nem használható. Valódi életet kell mostantól élnem. Az előző megkezdett, roncsolt szerkezet nézve messziről ugyanazt a hitegetést nyújtja, mint amikor még benne hittem. Ezt az életet én találtam ki, s az a másik az elejétől idegen, mint kihűlt égitest

körülöttem kering. Hószagú, sárszagú, nem közös égitest. Már nem tartozom hozzá, már nem tartozom neki. Ennyi hitegetéssel áztatott, mert ennyi hitegetéssel mondatok letilthatók, beszédek kiüresíthetnek egy hozzá közel életet. Milyen beszélgetések ürességében éltem? Nem árulom el. Nem. Nem vitt sehova, nem, nem, de nem.

Koris Anna

KÉSŐN

Eric Johnsonnak

Írni akartam egy levelet, Eric, neked, hogy csodálatomat küldjem, amiért 36 évig szolgálta szerelmed őt, kinek öregszagán és ősz hajzatán is átderengett még eleven ifjú volta,

mégis elment, mielőtt bemérhettem volna,
ki viselte a nagy orrú, szerény, aszott testet,
aki eleinte még egész fiatal
lehetett úgy hatvan felé,
amikor harminc se voltál jómagad.
Milyen is volt ő? – tünődöm – neked,
gondolom, még nagyobb és még olyanabb,
torzonborz, emberi, izzó fenevad.
Lábaira írtál kihalt verseket, miket csak
kőtáblák értenek, mint a fehér kövek, melyek
Máltát beborítják, s cserébe ő élő,
magyar szonettekét fűzött s aggatott rád,
és rájuk locsolt még egy üveg déli jó bort,
hogy így legyél nemes, buja ínyére,
és szellemének olyan termékeny voltál,
amilyen termő asszony nem lehet,
kérdeném, milyen volt ő annak, aki értő,
milyen a szerető férfiszemnek.
Hiába várnám válaszod, várhatnám kilenc éve,
mikor testedet, mely ellened fordult,
felvitted Nepálban a hegyre,
és csak néztél, néztél ki az ablakon,
míg egyszer már nem voltál egyedül,
mert már sehol nem voltál.

KIS NOMÁD DAL

Mikor szamaram kikísér
a tücsök már hallgat
kék a láp
magába zeng a pusztaság
Turu-turu, fehér szamaram,
Indulunk

Katya Petrovszkaja

TALÁN ESZTER*

Kurdi Imre fordítása

Adja a Jóisten, hogy okosabb legyél nálam, mondogatta dédanyám. Mindig egy kicsit sértődött, egyszersmind azonban büszkén hangzott a szájából ez a mondat. Marik, az unokája, vagyis Miron, az apám szokatlan olvasottságra tett szert. Több száz könyvet befalt már kilencesztendőskorára, és – legalábbis ő úgy gondolta – könnyen megválaszolható, pofonegyszerű kérdésekkel nyaggatta a felnőtteket. Dédanyám persze többnyire nem tudott megfelelni neki. Nem ismerte Szókratész híres mondását sem: tudom, hogy semmit nem tudok. Dédanyám alkalmasint vigaszt keresett abban, amit ilyenkor mondott, vagy talán megpróbálta ráncba szedni okos unokáját, mindenestre rendületlenül kitartott a maga ókori aforizmusra hajazó bölcsessége mellett: Adja a Jóisten, hogy okosabb legyél nálam.

Amikor 1941 augusztusában bevonultak Kijevbe a németek, a család elmenekült, Szemjon nagyapámat pedig elvitték a frontra. Egyedül maradt otthon dédanyám a meredek Engels utcában, amely a város főutcájának számító Krescsatik sugárútba torkollt.

Dédanyámat nem vitte magával a család. Jóformán mozgásképtelen volt már, az egész háborús nyáron nem járt odakint az utcán, nem bírt lemenni a lépcsőn. Lehetetlen volt elmenekíteni, nem élte volna túl az utazást.

Olyan volt az az evakuálás, mintha ki-ki éppen csak nyaralni indult volna a dácsájába. Abban a reményben hagyta hátra dédanyámat a család, hogy a nyár elmúltával ügyis mindannyian viszontlátják egymást. Beköszöntött a július, vele a nyaralóidény, bőrdökökkel, batyukkal járkáltak az utcákon az emberek, mint minden nyáron. Csak a sietőségük meg a szokatlanul nagy számuk árulkodott arról, hogy annak, ami éppen történik, a megfelelő évszak és a szokásos holmik ellenére semmi, de semmi köze a dácsákhoz meg a nyaraláshoz.

Azt hiszem, Eszternek hívták, mondta apám. Igen, talán Eszternek. Két nagyanyám volt, egyiküket Eszternek hívták, annyi biztos.

– Mi az, hogy talán? – kérdeztem vissza ingerülten –, nem tudod, hogy hívták a nagyanyádat?

Soha nem szólítottam a nevéen, felelte apám, nagymamának szólítottam, a szüleim meg úgy hívták: Mama.

Talán Eszter Kijevben maradt. Meghúzta magát a hirtelen kiürült lakásban, a szomszédok látták el élelemmel. Azt hittük, tette hozzá apám, hogy hamarosan visszatérünk, de csak hét év elteltével tértünk vissza.

* A szerző azonos című könyvének egy fejezete. A kötet a Budapesti Könyvfesztiválra jelenik meg a Magvető Kiadónál 2015-ben.

Eleinte nem történtek alapvető változások a városban. Egyszerűen csak bejöttek a németek. Amikor dédanyám is tudomást szerzett arról a bizonyos parancsról, miszerint Kijev város összes zsidója köteles stb., nyomban készülődni kezdett. A szomszédok megpróbálták lebeszélni. Ugyan már! Hová készül? Hiszen alig áll a lábán!

Szigorú volt az ellenőrzés. A házmesterek átfésülték a lakcímeket, a teljes lakónyilvántartást. Hogy tényleg kivétel nélkül az összes zsidó ott legyen, átkutatták az iskolákat, a kórházakat, az árvaházakat, az öregek otthonát. Német és ukrán járőrök gondoskodtak arról, hogy még csak véletlenül se maradjon ki senki. Az Engels utca 11-es számú házában mégis rászánta magát a házmester, hogy ne jelentse be, hogy egész egyszerűen figyelmen kívül hagyja azt az öregasszonyt. Nem azért, hogy megmentsse a haláltól, nem, a halálra nem gondolt senki, jobban mondva: nem értek el a halálig a gondolatok, valójában senki nem gondolta végig, mi történik éppen, mindenki csak kullogott az események után. Gondoljanak csak bele: ugyan minek indulna útnak az az öregasszony bárhová, akár az Ígélet Földjére is, ha egyszer jártányi ereje sincs? Maradjon, ahol van, ne menjen sehová, mondogatták a szomszédok. Talán Eszter azonban hajthatatlan maradt.

Tűzvész pusztított a városközpontban napok óta. Egész Kijevet rettegésben tartották a szűnni nem akaró robbanások. Egyik ház repült a levegőbe a másik után, valami sorszerűnek tűnő rendszerességgel. Előbb a megszállók parancsnokságának túlsúfolt épülete, aztán az egyik mozi, épp vetítés közben, később egy tisztiklub, egy lőszerraktár. Úgy tűnt, soha nem lesz vége. Aláaknáta, most pedig rádiójellel sorra fölrobbantotta a házakat a visszavonuló Vörös Hadsereg. Pár nap elteltével romokban hevert az egész Krescsatik, lángokban állt az egész belváros. Az eleinte majdhogynem békésen viselkedő németeken előbb a tanácstalanság lett úrrá, később kitört közöttük a pánik. Valóságos őrjöngésbe kergette őket a partizánháborúnak ez a mindaddig ismeretlen formája. Azt gondolhatta bárki, a történetek logikus következménye volt a város összes zsidóját illető parancs, megtorló akció az állítólagos bűnösök ellen, mintha nem lettek volna már rég bűnössé nyilvánítva és elítélve, mintha spontán módon adták volna ki ellenük azt a bizonyos parancsot, nem pedig az eleve eltervezett forgatókönyv szerint. Valószínű azonban, hogy Talán Eszter mit sem tudott az egészből, arról, ami mindössze fél kilométernyire a lakásától a városban történt.

Mindennap kinyitott a szemközi pékség is, mesélték a szomszédok, ott az Engels utca meg a Meringovszkaja sarkán. Három lépcső mindössze. Nem hallotta a robbanásokat? Nem érezte az égett szagot? Nem látta a fölcsapó lángokat?

Ha az összes, akkor az összes, gondolta magában Talán Eszter, mintha becületbeli ügyről lett volna szó. Azzal lement. Nem akadályozta meg senki. Hogyan jutott le végül? Erről hallgat a történetünk. Illetve mégsem. Nyilván segítettek neki a szomszédok, hogyan is juthatott volna le máskülönben?

Odalent, a kereszteződésben meggömbültek az utcák, kört formáltak valahol a meszeségben, érezni lehetett, ahogy forog a Föld. Odakint, az utcán egyedül volt már Talán Eszter.

Egyetlen járőrt lehetett csak látni az utcán abban a pillanatban, senki mást. Nyilván mindenki elment már, ki tudja? Két délceg, lenszöke, már-már snájdig férfi sétálgatott föl-alá peckesen, kötelességtudóan a kereszteződésben. Világos volt az utca, mégis

néptelen, mint valami álomban. Talán Eszter elindult feléjük, és látta, hogy német járőrrel találkozott.

Senki nem tartja számon, hány ukrán rendőrt vezényeltek Kijev utcáira a művelet első napján, hogy tényleg ne maradjon otthon egyetlen zsidó sem. Sok volt az ukrán járőr, dédanyám azonban alighanem, sőt biztosan inkább a németekhez fordult, mint az ukránokhoz, mert azokban nem bízott. Volt választása?

Odament a két szőke férfihoz – de hát meddig tartott vajon ez az *odament*? Hagyatkozzon ki-ki a saját lélegzetére.

Valóságos eposzi történések gyanánt bontakozott ki ez az *odament*, nem csupán azért, mert Talán Eszter úgy mozgott, mint Zénon paradoxonának teknősbékája, lépésről lépésre – lassan, de biztosan –, olyan lassan, hogy nem érhetette utol senki, és minél lassabban ment, annál lehetetlenebb volt, hogy bárki is utolérje, bárki is föltartóztassa, bárki is visszafordítsa, az meg aztán végképp, hogy bárki is elébe vágjon. Nem sikerülhetett volna az még magának a gyors lábú Akhilleusznek sem.

Talán Eszter megtett pár métert lefelé az Engels utcán. Azelőtt Luteranszkájának hívták ezt az utcát, és ma ugyanígy hívják megint, igen, Martin Lutherről nevezték el, és sudár fák szegélyezték, német kereskedők éltek itt már a XIX. század óta, még német templomokat is építettek, kettőt, az egyiket fönt, az utca végén, a másikat a Bankovaja sarkán, az egyik ott állt a legelső iskolám közvetlen közelében. Negyven évvel később naponta megtettem ugyanazt az utat, mint dédanyám, el a német templomok előtt.

Előbb Luteranszkaja, később Engels utca – Friedrich Engels utcája, vagy talán az angyaloké. Aki nem tudta, melyik birodalomban van az a város, az az utca, tényleg könnyen azt hihette, hogy az angyalokról nevezték el. Mert csakugyan ráillett volna az utcára ez az elnevezés: olyan meredeken lejtett, hogy szárnyakat kapott mindenki, aki elindult rajta lefelé. Szovjet gyerek voltam, jól ismertem Friedrich Engels nevét, így hát soha nem rugaszkodtam el a földtől.

Könnyen meglehet, hogy egy bizonyos nyelvi tévedés tükröződött Talán Eszter végtelesen lassú járásában. Az öregebb kijevi zsidók anyanyelve még mindig a jiddis volt akkoriban, akár vallásosak és hagyománytisztelők voltak, akár hanyatt-homlok rohantak a gyerekeik után, egyenesen a fennen világító szovjet jövőbe. Sokan büszkék voltak a zsidó öregek közül a német nyelvükre, és amikor bejöttek a németek, alkalmasint azt gondolhatták, azt gondolhatták mindannak ellenére, amiről annyi szó esett már, amit nem lehetett többé légből kapott híresztelésnek, hazugságnak minősíteni, azt gondolhatták, hogy ők, éppen ők a megszálló csapatok legközelebbi rokonai, felruházva ráadásul az olyan emberek különleges előjogával, akiknek mindenük a szó. Egész egyszerűen nem hittek a híreszteléseknek meg a beszámolóknak, amelyek Lengyelországból meg a nagyrészt már megszállt Ukrajnából jutottak el Kijevbe. De hát hogyan is lehetett volna hitelt adni az efféle híreszteléseknek?

Jól emlékeztek még az öregek az 1918-as esztendőre is, amikor a háborús zűrzavar meg a hatalmi libikóka immár követhetetlen kilengései után bevonultak a városba a németek, és legalább viszonylagos rendet teremtettek. És valami hasonlót reméltek a néme-

tektől megint. Végére is pontos utasításokat plakátoltak ki oroszul: Kijev város és a környék összes zsidója köteles hétfőn, 1941. szeptember 29-én reggel 8 órakor a Melnik és a Dokterivszkij utca sarkán (a temetőknél) megjelenni. A fent nevezettek hozzák magukkal személyes okmányaikat, pénzüket és értéktárgyaikat, továbbá gondoskodjanak meleg ruházatról és alsóneműről stb. Világos, egyértelmű, érthető. Az összes zsidó, reggel 8 óra, a pontos cím. És nem keltett bennük gyanút sem a temető, sem az orosz nyelvű plakátokon szereplő, erősen pejoratív csengésű *zsid* szó. Talán az árnyalatnyi lengyel és nyugatukrán beütés miatt nem, ott ugyanis tényleg a *zsid* az egyetlen szó a zsidóra, ellentétben az oroszsal, amelyben jóformán szitokszónak számít. És írtak azokon a plakátokon még valami olyasmit is, hogy agyonlövés. Aki nem engedelmeskedik, azt agyonlövik. Aki eltulajdonít valamit, ha zsidó – agyonlövik. Vagyis csak azt, aki nem tartja be a szabályokat.

Olyan sokáig tartott, mire dédanyám *odament*, hogy egész csatákat lehetett volna megívni közben, és Homérosz bízvást belekezdhetett volna a hajók lajstromába.

Az egyik legelső történet, amelyet anyám fölolvast nekem – azután pedig, ki tudja, miért, sokszor elmesélte újra meg újra, mintha csak meggyőző erő rejlene az ismétlésekben –, Akhilleuszról meg az ő sarkáról szólt. Amikor anyja a sarkánál fogva megfürdette Akhilleuszt a halhatatlanság folyójában, anyám behízselő hangon, mintha máris a történet végére értünk volna, azt mondta: a sarkánál fogta meg, azt viszont már nem tudom, hogy a jobb vagy a bal sarkánál. Az is meglehet persze, hogy anyám éppenséggel kihagyta ezt a mozzanatot, és csak engem foglalkoztatott, foglalkoztat, hogy a bal vagy a jobb sarkánál fogta-e meg Akhilleuszt az anyja, jöllehet tényleg teljesen mindegy.

Nem sírt föl a csecsemő, pedig hideg volt a víz, az árnyékvilágban történt a fürdetés, árnyékszerű volt ott mindenki, úgy festett a pufók csecsemő is, mint aki papírmáséból van kivágyva. Megfürdette a folyóban Akhilleuszt az anyja, hogy halhatatlanná tegye, mesélte anyám, csakhogy a sarkáról megfélemedezett. Emlékszem, micsoda rettegés fogott el minden egyes alkalommal, amikor idáig jutottunk a történetben: a sarkamba csúszott a lelkem félelmemben, így mondják oroszul, mert nyilván nagyobb biztonságban érzi magát a lélek, ha visszahúzódik az ember sarkába, és ott időzik inkább, amíg elmúlik a veszedelem. Mozdulni sem bírtam ilyenkor, elakadt a lélegzetem, tudtam, hogy valami elháríthatatlant, valami végzeteset jelent az a sarok Akhilleusz anyjának markában. Eszembe jutott Коще́й Бессмертный, Koscej Beszmertnij, *A halhatatlan Koscej* című mese gonosz varázslója is: halhatatlan volt ugyan a varázsló, csakhogy ott ült a halála a tű hegyén, a tű ott rejtőzött a tojásban, a tojás a kacsában, a kacska a tölgyfán, a tölgyfa pedig egy szigeten, amelyről senki nem tudta, hol van. Most pedig ez a védtelen sarok!

Néztem anyám árnyékát a falon, a terrakottaamforákon láttam hasonló alakokat, közben Akhilleusz anyja járt az eszemben, a fekete Sztüx meg a félhomályos árnyékvilág, aztán a mi széles folyónk, hogy naponta átjárok fölötte a hídon iskolába menet, később a mi saját árnyékvilágunk, végül megint anyám, aki képtelenül hosszúra nyújtotta, epikusan kiszínezte, újra meg újra elkalandozva mesélte el a gyors lábú Akhilleusz történetét, belevette Tróját, Akhilleusz és Patroklosz barátságát, a hős haragját. Többször kimondta, úgyszólván kiköpte magából közben a harag szót, azután pedig már maga is haragra gerjedve mesélte el a folytatást: azt, hogy Akhilleusz a barátja, Patroklosz miatt halt meg, éppen a sarkán találta el az a nyílvevő, amelyet Parisz lőtt ki, és Apollón juttatott célba. Nem értettem, miért irányította vajon Apollón, a múzsák feje és patró-

nusa azt a nyílvesztőt éppen oda, ahol abban a pillanatban történetesen menedéket keresett az én rettegő lelkem is.

Így vált Akhilleusz története a saját sebezhetőségemmé, a saját gyöngye pontommá, ebben a történetben fürdetett meg engem anyám, a halhatatlanság folyójában, mintha így én is elnyerhettem volna a halhatatlanok oltalmát, a sarkamról azonban megfeledkezett, pedig éppen ott, a sarkamban gömbölyödött magzatpózba a rettegő lelkem, valamiféle balsors előérzetétől kínozva, és megértettem, hogy mindenkinek van legalább egy sebezhető pontja, a sarka, a lelke vagy éppen a halála, amely a halhatatlanság egyetlen hitelt érdemlő bizonyítéka is egyben.

Tulajdonképpen a szállítóeszközökön múlt minden. Elmenekült Kijevből, aki csak tehette. Amikor kiabálni kezdett Szemjon, hogy tíz percen belül a család összes tagja legyen odalent, a teherautónál, a dézsába ültetett fikusz odafönt állt már a platón, valamelyik szomszéd rakta fel az evakuálás zűrzavarában. Két család kucorgott odafönt, zsákok, bőröndök, batyuk között – meg a dézsába ültetett fikusz, az otthon, a családi tűzhely szimbóluma. Nem jutott volna ott hely még egy családnak. Egyetlen erőteljes mozdulattal emelte le Szemjon a fikuszt, aztán a bőröndöket egymásra dobálva helyet csinált a feleségének meg a két fiának. Így maradt ott a fikusz a meredek Luteranszkaján, a járda szélén.

Látom, ahogy a fikusz leveleit az 1941-es világrengető események ütemére billegeti a szél. Annak a fikusznak köszönhetem az életemet.

Olvasom apám följegyzéseit az evakuálásról. Pontosán ugyanúgy jegyzett föl mindent, ahogyan elmesélte, éppen csak a fikuszról nem tett említést. Betéve tudom már a legapróbb részleteket is: az összezavarodott, rövidlátó kisfiút – majdani apámat –, új egyenruhát viselő, eltökélt apját, a teherautót, a szomszédokat, a bőröndöket, a batyukat, a zűrzavart, a kapkodást. Megvan minden. Csak az a dézsába ültetett fikusz nincs sehol. Amikor rádöbbenek a hiányára, úgy érzem, kirántották a lábam alól a talajt. Elveszítetem történetem egyetlen biztos pontját.

Pedig világosan látom magam előtt azt a fikuszt, ahogyan ott árválkodik a járdán, apám szülői háza előtt. Megremegnek a levelei, amikor dübörögve bevonul a német hadsereg. Miközben itt visszhangzik fülemben a katonacsizmák csattogása – Sosztakovicst lehetne fütyülni a ritmusára –, megértem, hogy apám csakis azért élte túl az evakuálást, mert apja levette a teherautóról a fikuszt. Muszáj volt levenni a fikuszt, semmi kétség. Abszurd lett volna, ha a fikuszt evakuálják a kisfiú helyett. Csakhogy az akkori események logikájába bőven belefért volna akár ez is. Történetem lehetőségét, létezésemet vonja kétségbe már pusztán a feltevés is, hogy a körülmények véletlen vagy akár csak fiktív összjátéka folytán – képzeljék csak el – ott maradhatott volna Kijevben az a kisfiú. Egyetlen kártyalapom hiányzik csupán, mégis kiestem a játékból – végérvényesen és visszavonhatatlanul.

A kisfiú hittestvéreit, azokat, akik ott maradtak a városban – habár túlon túl semleges fogalom ez a *hittestvér*, egyszerűbb, ha inkább úgy mondjuk: a zsidókat, egyszerűbb legalábbis abban az értelemben, hogy érthetőbb, mintha csakugyan érthetőbb lehetne itt bármi is, jöllehet fatális módon sajnos csakugyan érthetőbb, legalábbis *post factum*, csakis *post factum*, akkor, ha tudjuk, mi történt azután, ami másfelől persze a legkevés-

bé sem igazolja azt, ami azután történt –, egyszóval azokat, akik ott maradtak, összeterelelték Babij Jarban, illetve BJ-ben, mindig így írja anyám, mintha mindenki tudná, mit jelent ez a bizonyos BJ, vagy mintha képtelen lenne – és attól tartok, tényleg képtelen – leírni a hely teljes nevét. Ott pedig mind egy szálíg agyonlőtték őket. De hát ezt úgyis tudja mindenki. Ugyanolyan messze van innét Kijev, mint Párizs.

Most már tudom, miért van szükségem arra a bizonyos fikuszra.

– Megfeledeztél a fikuszról, apa.

– Miféle fikuszról? Nem emlékszem semmiféle fikuszra. Bőröndök voltak ott, batyuk, zsákok, párnák. De fikusz?

– De meséltél nekem arról a fikuszról, apa. Levettétek a teherautóról, tudod.

– Miféle fikuszról? Nem emlékszem. Elfelejtettem volna?

Valósággal fikuszírozódtam, annyira ráfókuszáltam a fikuszra. Nem értettem, hogyan lehet ilyesmit elfelejteni. Elképzelni sem tudtam, minek kell történnie valakivel ahhoz, hogy ilyesmit elfelejtsen.

Az én változatomban a fikusz a főszereplő – ha nem is mindjárt a világtörténelemé, de a családjunk történetéé mindenképpen. Az én történetem úgy szól, hogy a fikusz mentette meg apám életét. De ha már maga apám sem emlékszik rá, akkor tényleg meglehet, hogy soha nem is létezett az a fikusz. Talán tényleg én magam pótoltam ki az utcaképből hiányzó részleteket, amikor apám elmesélte az evakuálásuk történetét.

Létezett vajon az a fikusz, vagy pedig pusztán fikció? És a fikusból ered a fikció, vagy éppen fordítva? Attól tartok, soha nem szerezhettek bizonyosságot arról, csakugyan létezett-e valaha is az a fikusz, és csakugyan megmentette-e apám életét.

Fölhívom apámat, vigasztalni próbál.

– Tegyük fel, hogy nem létezett a fikusz. Mégis jelentőségteljesebbek az efféle tévesztések, mint a lehető legpontosabban vezetett leltár. Megesik, hogy éppen az a csipetnyi költészet teszi hitelessé az emlékezést.

Így rehabilitálta apám az én fiktív fikuszomat: mint irodalmi tárgyat.

Nem telt bele egy hét, és fölhívott apám: Azt hiszem, emlékszem arra a fikuszra. Talán. Vagy csak tőled hallottam róla, nem tudom.

Ha nem vette volna le azt a bizonytalan státuszú fikuszt a platóról nagyapám, akkor nem jutott volna hely a teherautó-bárkán annak az akkor kilencesztendő kisfiúnak, aki később az apám lett, vagyis nem kerülhetett volna a túlélők listájára, márpedig akkor nem lennék a világon én sem. Hogy a fikusz nem létezett, mi viszont létezőnk, azt jelenti, hogy mégiscsak létezett az a fikusz, vagy legalábbis muszáj úgy tudnunk, hogy létezett, mert ha nem létezett volna, akkor nem létezhetnénk mi magunk sem, nem menekülhettünk volna meg; azt mondom: mi, és apámra gondolok közben, mert ha nem menekült volna meg apám, hogyan is emlékezhetett volna arra a fikuszra, amit

előbb persze még gondosan elfelejtett. Kiderült tehát, vagy legalábbis könnyen kiderülhet, hogy olyasvalaminek köszönhetjük az életünket, ami pusztá fikció.

Kherr officér – kezdte a mondókáját dédanyám a maga összetéveszthetetlen módján, jiddistül, ámde azzal a szent meggyőződéssel, hogy németül beszél –, ugyan mondja már meg, legyen oly szíves, drága hadnagy úr, mitévő legyek immár. Láttam ám a plakátokat, rajtuk a zsidókra vonatkozó parancsot, de nem bírom már oly jól magam, nem akar vinni ez a rossz lábam.

Agyonlőtték ott helyben, mintegy mellékesen, hanyag, rutinos eleganciával, még csak a társalgást sem szakították félbe, tulajdonképpen rá se néztek. Illetve nem, mégsem. Talán inkább azt kérdezte dédanyám: Mondja már meg, legyen oly szíves, drága hadnagy úr, hogyan jutok el Babij Jarba. Ez pedig már-már zaklatás, igen, csakugyan. Kinek van kedve ostoba kérdésekre felelni?

Úgy figyelem ezt a jelenetet, mint maga az Úristen, a szemközti ház ablakából. Alighanem így kell regényt írni. Vagy mesét. Üldögélek odafent, valahol a magasban, jól látok mindent. Egy-egy pillanatra összeszedem a bátorságomat, közelítek, odaállok a tiszt háta mögé, hogy kihallgassam a beszélgetést. Miért fordítanak mindannyian hátat nekem? Körbejárom őket, mégsem látok belőlük egyebet, csak a hátukat. Akárhogyan ügyeskedem, hogy az arcukba, a szemükbe nézhessek, dédanyám szemébe, a tiszt szemébe, még lábujjhegyre is állok, nyújtózkodom, kinyújtóztatom emlékezetem, képzeletem, intuícióm izmait – mindhiába. Nem látom az arcukat, nem értem őket, a történelemkönyvek pedig makacsul hallgatnak.

Honnan ismerem a történet apró részleteit? Kitől, hol, mikor hallottam őket? Ki súgja a fülünkbe az ilyen tanú híján való történeteket, és mi végre? És fontos-e vajon, hogy apám nagyanyja volt az az öregasszony? Mi van akkor, ha valójában nem is a kedvenc nagyanyja volt?

Csakugyan akadtak tanúi a történetemnek. Apám családja 1948-ban tért vissza Kijevbe, hét esztendővel a nyaralás kezdetére emlékeztető evakuálás után. Éveket töltöttek Rosztovban, Asgabatban, Barnaulban, az Altáj vidékén. Amikor hazatértek, romokban hevert az Engels utcai ház, romokban hevert az egész negyed. A háznak csak a csontváza maradt, mint valami üres doboz. Ágy állt odafönt, az egyik ötödik emeleti balkonn, feljutni azonban nem lehetett. Hiányzott a ház belseje, romba dőlt az összes lépcső. Kivehető az az ágy egy 1941 novemberében készült német légi felvételen: napozott még rajta az akkor kilencesztendős apám a háború első nyarán.

Egész sor láthatatlan tanúja akadt a történetünkben annak, amikor Talán Eszter magányosan útnak indult az idő sodra ellenében: járókelők, a Meringovszkaja sarkán működő pékség dolgozói, a szomszédok a sűrűn lakott utcában, odafent, a függönyök mögött, a menekülők sehol meg nem említett, arctalan tömege. Az utolsó elbeszélők. Hová lettek vajon?

Sokáig kutatott Szemjon nagyapám, amíg végül csakugyan talált valakit: az immár nem létező házuk egykori házmestere mesélte el neki, mi történt dédanyámmal. Úgy tűnik, tényleg ott állt valaki az ablakban 1941. szeptember 29-én. Talán.

Németh Bálint

ÚTMEGSZAKÍTÁS

Felpattantam a műbőr ülésről, mint aki ébred, holott csak újabb réteget nyúztam le egy túlságosan gyakran ismételt álomról. Homlokomon az ér kidüledt, mert hiába bíztam magam zakatolásra, fémszagra, alkalmi légvonatra, hűtlenül közvetítettek, és hogy valójában te beszélsz velük közös nyelvet, nem én – erre döbbsentem rá. Légy vágott keresztül a fülkén, udvariatlan figyelmeztetés, pedig akkor még hittem, mint komoly fiúk a menetrend varázslatában, elhatározásom erejében. Tászkám lerántottam a poggyásztartóról, hátra se néztem, mert tudtam, úgyszólván követsz majd. És jöttél is, de nem parancsoló szándékom vezérelt, hanem a nehezebb időkre megőrzött szájalom, melyet most fintorogva kezdted felélni, akár az olcsó halkonzervet. Vagonunk nyitva felejtett ajtaja, a szerelvény állhatatos lassulása, a falevelek erőszakosan élesedő kontúrjai odakint, mintha viszonylatunk erezetének torzképét mutatták volna, és akkor már nem volt visszaút, le kellett szállni két állomással korábban. Megint azt hittem, ébredek, de csak egy másik, kölcsönkapott álomba ereszkedtem alá, kissé szédülten a ruhába, bőrbe, szívbe tapadt kánikulától. Te vetted észre hamarabb, hogy a rossz oldalon szálltam le, kiszáradt fűbe léptem, ahol nincs is peron, de nem neveltél – nem maradt már benned erő, kímélet. Hirtelen, közös időnk a szerelvény és a drótkerítés közt támadt senki földjén, üres konzervdoboz hallgatása, ablaktáblák közé szorult legyek zümmögése, aztán az unalom szálkás csontváza abban a két percben, mielőtt vonatunk továbbhaladt nélkülünk. Mert végül továbbhaladt, ebben is tévedtem tehát, mert akkor mégsem álom, mégsem a kötött pálya váratlan, hősies és végleges elhagyása, hiszen kiderült, hogy sajnos innen is van tovább, mert még innen is van visszaút.

Jónás Tamás

ÚJHOLD

Próbáltam útra térni.
Gyűlölnék az utak.
A célban heverészni.
De már egy sem maradt.

Cipő, szerelem, étel
lehet (s az is) közös.
Jól áll nekem a szégyen.
Nem leszek üstökös.

A fehér csont elég volt:
a földre helyezem.
Legyen a szívemből hold.
Húljön ki odafenn.

A NYOLCADIK NAPON

Szagom maradt az egyetlen, mit őrzök féltve még.
Hamis történetek között igaznak maradék.
Talán akad még mozdulat, mi jellemez, kiad.
Minden más elhagy, elmos, elken, megreped, szakad.
Túl szelíd szavak mögött bújok meg én, a vad.
Fáj, hogy nem vagy. Jobban fáj, hogy néha-néha vagy.

FIGYELŐ

A NAPLÓ MINT KORDOKUMENTUM

Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*
Park Könyvkiadó, 2014. 541 oldal, 4500 Ft

Második világháborús naplóból kevés akad, a Fenyő Miksa által jegyzett, most újra kiadott napló az egyik legismertebb mind közül. A szöveg 1946-ban jelent meg először, majd kerekén negyven évvel később a Magvető kiadásában – némi húzással (csonkítással) – újra napvilágot látott. Semmiképp sem ismeretlen tehát Fenyő háborús naplója. Ennek ellenére kevésbé számon tartott és még kevésbé használt történelmi dokumentum, ahogyan a többi háborús napló is. Kinek „tűntek fel” például eddig Kemény Simon páratlanul izgalmas második világháborús feljegyzései, holott azok szövegét (ha nem is teljes egészében) 1987-ben már hozzáférhetővé tette a Magvető Kiadó.

A két napló abban tér el egymástól, hogy Kemény, aki írói-kritikusi pályáját – Fenyőhöz hasonlóan – a *Nyugat*-nál kezdte, 1942 januárja és 1944. március 19. között vezette feljegyzéseit. Fenyő, a *Nyugat* egyik alapító szerkesztője viszont éppen akkor kezdett naplót írni, amikor a németek megszállták az országot. Komoly különbség kettőjük között, hogy az otthonába zárt, de a külvilággal azért némi személyes kapcsolatot ápoló Kemény szorgos figyelemmel kísérte (kísérhette) a háborús háttország mindennapi életét is: így szinte mindenről beszámolt, amit az utca embere tudott (amiről tudomást szerzett), és ami közvetlenül befolyásolta a hétköznapi életét (az árubeszerzés vagy a nyilvános élet eseményei). Amellett a lankadatlan olvasás (kül- és belföldi sajtó) és rádióhallgatás (a londoni magyar adás) alapján igyekezett persze naprakészen is tájékozódni a nagyvilágban és itthon. (Vö. Gyáni Gábor: „A VÁROSBAN MA MINDENKI ARRÓL BESZÉL...” HÁBORÚS HÉTKÖZNAPOK EGY NAPLÓ TŰKRÉBEN. *Forrás*, 2014. április. 82–91.) Fenyőnek mint „zsidónak” és közismerten ná-

ciellenes személyiségnek már nem adatott meg 1944. március 19. után a kinti (a nyilvános) élet lehetősége, így rendszerint nincs érdemi mondanója annak eseményeiről. Sokat változott tehát az élet rendje a szorosan vett háborús esztendőkből is.

Mindamelllett: Kemény és Fenyő egyaránt olyan helyzetbe került ez időben, hogy – szinte teljes magányukban – bőven jutott idejük elmélkedni arról, ami éppen körülöttük zajlott. Kikeresztelkedett zsidóként a kitaszítottság, a tényleges életveszély volt közös sorsuk, ami bujkálásra kényszerítette őket; nem kerülhették el ennek során, hogy lehetőleg éles szemmel figyeljék és elemezzék a történéseket. Egyúttal védekezés, egyfajta szellemi túlélési stratégia is volt ez a részükről. Kemény és különösen Fenyő sokat foglalkozik ez okból a jövővel, aminek jönnie kell erre a nem is túl soká véget érő pokoli világra. A jövőbe és csak (kisebb) részben a múltba tekintenek tehát, amikor töprengésre adják a fejüket. Kettejük (és hátrahagyott feljegyzéseik) között a különbség abból ered, hogy mivé alakult időközben a történelem. Amikor Kemény naplót kezdett vezetni, még éppen csak megkezdődött Magyarországon a nyílt zsidóüldözés, ami fizikai értelemben őt magát még nem veszélyeztette (később már igen), bár az egzisztenciáját tönkreteszi (állásvesztés). S ki tudhatja 1942-ben, hogy milyen lesz majd a háború vége, egyáltalán mikor ér véget. Kemény naplójából azonban tudni lehet, hogy a kortársak már ekkor folyton a háború végét várták, és rémhírek keringtek arról, hogy „hivatalosan” is erre spekulálnak.

Amikor Fenyő naplórásba fog, már tudható, hogy közel van a vég (az oroszok itt vannak az ország határainál, és feltartóztatathatatlanság törnek előre Magyarország felé); nem tudni azonban, mikor és hogyan fejeződik majd be a szörnyű végjáték. S az sem tudható persze, hogy túléli-e a közel tíz hónapon át rejtőzködő naplóró a deportációval és utcai öldöklésekkel tarkított 1944/45-ös hónapokat. Alaposan változnak tehát a külső körülmények, melyek döntő hatással vannak a naplóró Kemény és Fenyő

élethelyzetére és az ebből kisarjadó meditációkra.

Ezek a naplóba foglalt történelmi dokumentumok arról tudósítanak, hogy milyen volt, milyen lehetett a valamikori mentalitás, gondolkodásmód és fantázia; közvetlenül arról szólnak, hogy mi hogyan foglalkoztatta az embereket (a művelt értelmiség egyes képviselőit) az adott élethelyzetben, miről mit gondoltak, és hogyan gondolták el aktuális jelenük és a lehetséges jövő problémáit. Ezért tűnik elhibázottnak az a normatív megközelítés, amely a későbbi (a mai) látószögből eredő tudást és az „új” felismeréseket kéri számon a valamikori naplóírók feljegyzésain. Márpedig olykor épp így értékelik Fenyő naplójának történelem- és társadalomképét. Látni kell, szól a kemény ítélet, hogy Fenyő naivnak mutatkozott némely dolog megítélésében, nem számolt ezzel vagy azzal, és nem adott rájuk érdemleges választ, sőt elfogadhatatlan állítást fogalmazott meg velük kapcsolatban. (Márton László: BÚJT AZ ÜLDÖZÖTT... *Élet és Irodalom*, 2014. augusztus 15. 21.) E megközelítés igazságtalan, egyszersmind súlyos félreértésből fakad. Az adott történelmi szereplő nem látja, nem láthatja azt, amit a történelmet utólag szemlélő (historikus) a visszatekintés perspektívájából és a rendelkezésére álló történelmi ismeretek birtokában *szükségképpen* másként lát, másként értékeli. A történelmi ágens tudása, hite és várákozásai tulajdonképpen nem történetiek, hanem „csupán” történelmieket. Ez sem kevés azonban, és nyomban hozzátehetjük: épp ez kölcsönöz tanúvallomásuknak forrásértéket. Ha Kemény vagy Fenyő és további mások nem vetették volna papírra mindazt, ami a naplóikban olvasható, semmilyen hiteles, közvetlen tudásunk nem lehetne arról, hogy mi rejlett az idő tájt az ágensek fejében, ami a tetteikre is magyarázattal szolgál(hat). Ebben keresendő minden napló tényleges forrásértéke, amiből akkor lehet csupán tanulni, ha így is olvassuk őket. Mielőtt azonban arról szólnék, hogy mit tanultam én Fenyő naplójából, be kell röviden mutatni a szerzőt, akinek szellemi arcélét, életének ebben a lehatárolt időszakában, abból a naplóból lehet igazán megismerni, melyet később írt visszatekintésében élete legjobb írásának nevezett. (Fenyő Miksa: *ÖNÉLETRAJZOM*. Argumentum, 1994. 23.)

Fenyő Miksa 1877-ben született a Bács-Bodrog vármegye (ma Bács-Kiskun megye) terüle-

tén fekvő Mélykút (ma Jánoshalma) nevű községben, szegény és nem különösebben vallásos zsidó családba. Egész életében végigkísérte a szülőfalu emléke, nemcsak a naplóban esik róla szó (például a 189. oldalon), de még a memoárjában is hosszú oldalakat szentel ottani gyermekkorának (tízévesen került fel végül a fővárosba). Kifejezetten asszimiláns családi közegbe született Fenyő. Jellemző eset, hogy ötéves korában, amikor megtanult olvasni, Petőfi összes verseit kapta ajándékba a szüleitől. Katolikus elemi és evangélikus középiskolában tanult, majd jogi egyetemet végzett, s noha eredetileg magyar–francia szakos tanár szeretett volna lenni, anyagi megfontolásból a jogi fakultásra iratkozott be. Szigorlatára készülve a nagyiparos Chorin Ferenc, az 1902-ben alapított Gyáripárosok Országos Szövetsége (GYOSZ) majdani elnöke (országgyűlési képviselő) irodájában dolgozik, „ami döntő esemény volt pályám alakulásában”, jegyzi meg utóbb. (Fenyő Miksa: *ÖNÉLETRAJZOM*, 78.) Elsőként megpróbálkozott az önálló ügyvédi pályával, de kudarcot vallott. A szintén jogvégzett ifj. Chorin Ferenc és Hatvány Lajos nagytőkés csemetékkel ápolt baráti kapcsolatainak köszönhetően 1904-ben végül a GYOSZ titkáráként kapott állást. Az üzleti életben ekként megvetett szilárd és tartós egzisztencia (1917 és 1938 között Fenyő végig a GYOSZ ügyvezető igazgatójaként ténykedik) nem gátolta őt abban, hogy ezzel egy időben irodalmi ambícióit is kiélje. 1908, a *Nyugat* megindítása előtt is már több irodalmi lap szerkesztésében működött közre, egyúttal számos lapindítási kísérlet fűződött a nevéhez (például *Magyar Géniusz*). A *Nyugat* egyik alapító főszerkesztőjeként és a lap fontos mecénásaként (l. Fenyő Mario: *A NYUGAT HŐSKORA ÉS HÁTTERE*. Csokonai, 2001. 69–85.) vált azonban széles körben ismertté. Ehhez járult később alkalmankénti politikai szerepvállalása. Az első világháborús összeomlás átmeneti politikai megoldásaként felállított, 1918. október 29-én kinevezett, de csak egy napig hivatalban lévő Hadik-kormányban kapott kereskedelmi miniszteri tárcát. Majd a két háború között független képviselőként szerzett magának parlamenti mandátumot egyetlen ciklusban (1931–1935 között). Politikai beállítottságát tekintve liberális, aki a Rassay Károly nevével fémjelzett politikai áramlattal tartott fenn szoros kapcsolatokat (l. Nagy Zsuzsa: *EGY POLITIKUS POLGÁR PORTRÉJA*. RASSAY KÁROLY [1886–

1958]. Napvilág, 2006). Emellett közgazdasági szakíróként, politikai esszéistaként és irodalmi kritikusként egyaránt szerteágazó írói tevékenységet fejtett ki – mindvégig.

Krízishelyzetekben Fenyő rendszerint nagy kedvet érez magában napló vezetésére: „*az első világháború utolsó esztendeiben buzgón jegyeztem a velem esett dolgokat. [...] Körülményesen meg volt írva naplómban hazszonnyeg órás miniszterségem története*” – adja tudunkra memoárjában. Ezt a naplóját 1945-ben megsemmisítette, mert attól félt, „*hogy a Kun Béla-rezsim elleni vádirat az új rezsimben súlyos következményekkel jár*”. (Fenyő Miksa: *ÖNÉLETRAJZOM*, 22. k.) Így jutunk el második világháborús naplójához.

A naplóíró Fenyőt erősen foglalkoztatja a kérdés, miért ír ő valójában naplót, és van-e bármiféle értelme e tevékenységének. Mindemögött az áll, hogy Fenyőt lelkiismeret-furdalás gyöttri: amíg ő viszonylag biztonságban érezheti magát, és ezért feljegyzéseket is készíthet, addig nagyszámú sorstársa közvetlen életveszélyben van. „*Némi megvetést érzek magammal szemben, hogy e szörnyűségek láttára itt ülök a papír előtt, s jegyzem az eseményeket, mint a fásult ápolónő beteget láztábláját. Figyelek, megfigyelek, mondatokat formázok, hasonlatokkal ékesítem jegyzeteimet, ahe-lyett, hogy meredten a mérges gázoktól, miket embertársaim árasztanak embertársaikra, befelé fordított szemmel várnám a véget.*” (31. k.) Az idézett, július 1-jén kelt bejegyzését úgy zárja le végül, hogy kijelenti: „*ezek az én jegyzeteim vad tiltakozás a gaszág ellen, mely a náciizmus képében az emberiségre tört.*” (32.) Úgy tűnik, nem teljesen sikerült ekkor meggyőzni magát arról, hogy: „*Van értelmük ezeknek a feljegyzéseknek?*” (352.) Hiszen, ismeri el, úgy születnek, hogy a naplóíró a világtól elzárva „*splendid izoláltságban*” lesi a külvilág palacküzeneteit (187.). Később abban véli megtalálni a bizonyosságot, hogy kijelenti: „*Annak tán volna értelme, ha azt a lelkiállapotot tudnám Dosztojevszkij-analízissel vázolni, melyben az események folytán vagyok, s ha ez a lelkiállapot megírásra érdemes gondolatokat – vallásosakat, filozófiaikat – keltene bennem.*” (352.)

S éppen ez a törekvés az, ami különleges súlyt kölcsönöz a naplónak, melyből kitetszik, milyen lelki tipródások közepette milyen gondolatok felvetésével éli át egy magafajta ember 1944/45 sorsdöntő hónapjait. Lássuk, mely témák kel-lik fel elsősorban az érdeklődését, és milyen „*megírásra érdemes gondolatok*” kerülnek be a naplóba.

Sűrűn visszatérő, a napló íróját hevesen foglalkoztató kérdés a magyar tragédia lehetséges magyarázata, az „elsodort ország” metaforában kifejeződő kérdések egész garmadája. Itt van mindjárt a magyar politikai elit *folytos* kollaborációja. Napjainkban különösen élénk közbeszéd tárgya 1944. március 19. történelmi jelentése; álljon itt, akár a mának szóló figyelmeztetésül is, hogy mit gondolt erről Fenyő, a kortárs megfigyelő és elemző. „*Március 19-én, amikor még úgy látszott, hogy a brutális német kényszer fekiüdt rá Magyarországra, némi szimpátiák nyilatkoztak meg irántunk a semleges országokban, az ellenségesekben is. Ami azóta történt [a feljegyzés kelte: július 13.], ahogy a magyar kormány Hitler–Himmler pribékjévé alacsonyította le magát, ahogy üldözik a liberális demokráciát és a szociáldemokráciát, irtják a zsidókat, ez nemzetközi hitelünk teljes aláadását jelenti.*” (79.) Egy valamivel később kelt bejegyzésében nyíltan is kimondja, hogy Magyarország már a megszállás pillanataiban sem volt egészen makulátlan politikai tekintetben. „*Néhány hónapja múlt el, hogy a németek gaz módon Magyarországra törtek. Nem a legnagyobb a német gaszágok sorozatában. Aranytálon vittük elibéjük szolgaságunk jelvényeit, egyellen hang fel nem szó-lalt, egyetlen ököl nem emelkedett az országban a félig ránk kényszerített, félig szívesen vállalt szerep ellen.*” (90.) A román átállást követő ellentmondásos hazai politikai eseményeket kommentálva pedig rá is mutat a kollaborálás fő felelőseire. „*Egy újabb puccskíséret híre jutott el hozzám. Nyolc-tíz napja lehetett: a nyilasok a Gestapo támogatásával megröhamni készültek a Várat. Horthy hatalmukba keríteni, s vele egy nyilas kormányt kinevezetni. [...] Állítólag a csendőrség ebben a puccsterveben is benne volt. A puccs nem sikerült. [...] A magyar csendőrség viselkedése semmivel sem különb, mint a Gestapóé vagy az SS-embereké. A csendőrség egész becsületét helyezte abba, hogy bestialításban ne maradjon német kollégái mögött. Hogy egy új demokrata rezsim mit kezdhet velük, nem tudom. A magyar nép nem teheti le kezükbe biztonságát. S nem tehetek róla, itt újra vádat kell emelnem a kormányzó ellen.*” (232. k.) Ezt követően hosszan sorolja, hogy mi mindent engedett meg Horthy a németeknek (és hazai szövetségeseiknek) saját országában, majd keserűen konstatálja: „*Amellett Horthy nem is gonosz ember, csak gyöngye ember, ki nem való – még békés időben sem – egy ország élére.*” (234.)

Ha mindez igaz, vonja le a következtetést, semmiképp sem maradhat el a jövőbeni elszámoltatás, ami elsősorban az elkövetőkre, a dön-

tési helyzetben lévőkre terjed majd ki. S mi a helyzet a többiekkel, akik az általuk titkon remélt fejleményekkel erősen szimpatizáltak, legalábbis eltűrték őket, és a passzivitásukkal lehetővé tették azok bekövetkeztét. A *bystander* ma különösen sokat tárgyalt kérdését érinti ezzel Fenyő, számunkra is tanulságos módon. „*De mi legyen azokkal, kiket nem követelnek ki [a háborús bűnösöket majdan megbüntető szövetségesek], mert nincs közvetlen felelősségük a háború megüzenésében, folytatásában s a harctéri kegyetlenkedésben? Mi legyen azokkal, kik az Anschluss óta meg nem szűntek követelni a Gleichschaltungot, kik hazaárulónak bélyegeztek mindenkit, aki féltette az országot a náci eszmék importjától, kik a magyar jövőt csak Németország vazallusaként tudták elképzelni [...] A magyar középosztály túlnyomó részével [...], mely gondolkodás nélkül támogatta, sőt ösztökölte a kormányt, hogy magyar vért áldozzon?*” (371.) A tág körben értett társadalmi kollaboráció, már csak gyakorlati okokból is, véli Fenyő (talán valóban naív módon), úgyszólván lehetetlen: „*nem lehet büntetni valamit, aminek elkövetkezésében egy egész társadalmi osztály részes, s ami e társadalmi osztályon kívül a kispolgárság, sőt munkásság széles köreiben is megértő tetszésre talált.*” (372.)

A korabeli szellemi kollaboráció *mai* megítélése szempontjából tarthat számot érdeklődésre az, amit az irodalmi kánonba újabban beemelni kívánt Wass Albertről és Nyíró Józseftről előad a naplóban. Idegen lakásokban bujdosolva, az ott fellelhető könyveket olvasva találkozik e két erdélyi író műveivel. Fenyő esztétikai értékítélete mindkettőjükre nézve lesújtó. Nyíró Uz BENCÉ-je kapcsán – a regényt egész egyszerűen „*Tamási Ábeljének második tealeöntése*”-ként aposztrofálja – azt a megjegyzést teszi, hogy: „*Jóízűen elmondott, hazug, kiagyalt történet. Az írója is nyilván rájött erre; expiálni [jóvátenni] ezt a tévedését elment Berlinbe, s ott elszegődött náci írónak.*” (157.) Amikor pedig az erdélyi tragédián elmélkedik, és ennek örvény Wass Alberthez fordul, keserűen tapasztalja, hogy az író mondanivalója „*a legelcsépeltebb göbbelsi frázisok*” újraismétlése csupán, melyek „*egy tornaterem falainak díszítésére alkalmas aranyköpések*”. (309.)

Ezzel el is jutottunk a naplóíró Fenyő kedvenc időtöltéséhez, a politikai propaganda folytonos szemléléséhez és bírálatához. Az ezzel kapcsolatos gondolatmenetek a napló szövegének igen tekintélyes hányadát teszik ki. S vajon miért a feltűnő buzgalom ez irányban? Megéri

vajon a lapos és velejéig hazug politikusi, valamint politikai publicisztikai beszéd azt a szorgos figyelmet és szellemi erőfeszítést, amit Fenyő ráfordít, amikor rendre és alaposan kivészi a benne foglalt üzeneteket? Erre a kérdésre a maga számára is választ kell találni. „*Meddő dolog s magam előtt is szégyellni való, hogy olykor azokkal a cikkekkkel foglalkozok, melyek időnként politikusok tollából a lapokban megjelennek. Ezek az emberek – Hitler rajongói és Hitler próbékjei – itt állanak előttem gazságuk, hitványságuk, butaságuk díszmagyarjában, a lelkiismeretlenség és felelőtlenesség kitenyészett példányai [...]* S ha egyik-másik nyilatkozatukkal mégis foglalkozok, teszem ezt azért, mert olykor rémületten vetem föl a kérdést (nem azt, hogyan beszélhet így ember), hogy hogyan is lehet az, hogy nem akad egyetlen ember, egyetlen férfiú ebben az országban, aki erre a nyilatkozatra felháborodna, és ennek valami módon kifejezést is adna.” (58.) A szólásszabadság teljes hiánya szinte kikényszeríti, hogy a naplóíró valóban „komolyan” vegye, elemezze és cáfolja a nyilvánvalóan hazug és abszurd nyilvános beszédet. Nagy a készlet az irányban, amikor az álnok közbeszéd tölti ki egyesegyedül a nyilvánosság terét, amikor léptennyomon ebbe ütközik az ember, és szinte már a bőre alá is ez hatol be. Ha azt a valóságot fogadjuk el valóságosnak, amit a propaganda ellenállhatatlan módon fest elénk, anélkül, hogy keresztülengednénk a saját szellemi szűrőnkön, akkor idővel minden további nélkül úrrá lesz, úrrá lehet felettünk a szarnokság hatalma. Fenyő is tudatában van ennek az összefüggésnek, amikor megjegyzi: „*A náciizmus a maga sikereit, míg sikerei voltak, annak köszönhetette, hogy minden gát nélkül spekulált az emberek butaságára. A gazságra is, de főleg a butaságra.*” (201.) Közvetlen élettapasztalaton nyugvó felismerés ez tőle, ami indokolja is számára, hogy egy pillanatra se hátrítsa el magától a propagandabeszéddel való komoly foglalatosságát, ha meg szeretné őrizni önnön szellemi épségét. Ennek az áldatlan szellemi erőfeszítésnek a vállalásával kívánta (és tudta) személyi önazonosságát fenntartani Victor Klemperer is, aki naplót vezetve élte túl (szellemi) épségben a náci Németországot; s ugyanez vezette – utóbb – a táborba zárt Jean Améryt is, amikor arra a végső megállapításra jutott: auschwitzi rabként különleges tudást szerzett magának, „*És mégsem volt számunkra [...] a lágerben töltött idő szellemileg teljesen haszontalan.*” Miért? Azért, mert „*ha nem is bölcsebben és elmé-*

lyültebben, de azért okosabban hagytuk el Auschwitzot”. Mind, akik ott voltunk, megtudtuk, hogy: „A szó mindenütt meghal, ahol a valóság a totalitás igényével lép fel.” (Jean Améry: TÚL BŰNÖN ÉS BŰNHŐDÉSEN. ESSZÉK. Múlt és Jövő, 2002. 39. k.)

Fenyő nem éppen erre konkludál ugyan, amikor nap mint nap szembesül azzal, hogy a valóság (helyesebben a valóságról a kizárólagosság jegyében kiejtett szó) totálissá alakul át. Ennek a kínzó tapasztalatnak az ellenszereként folyamodik ahhoz, hogy görcsösen belekapaszkodják a humanista és a felvilágosodás gondolkozását kifejező szellemi javak gazdag hagyatékába. Ő ugyanis nem adta még fel a szavak, helyesebben a racionális beszéd meggyőző erejébe vetett reményét. Közülük is főként ahhoz fordul unos-untalan, ami a német és a francia kultúra múltjából adott számára. Goethe, Schiller, Voltaire, a XIX. századból Taine, Renan, majd Proust és megannyi társa segíti őt abban, hogy megküzdjön a mindent elárasztó hazugságkultúrával. Hadd iktassam ide legalább egy jellemző megnyilatkozását. Fenyő a napló egy helyén felidézi Göbbels „Európa-diskurzusát”, amiben arról esik szó, hogy az angoloknak és az amerikaiaknak össze kellene fogni a németekkel Európa érdekében Oroszország ellen. Így kommentálja Fenyő a göbbelsi „ajánlatot”. „Egyébként nem azért idéztem Göbbelst ilyen bőven, hogy polemizáljak vele [...], hanem annak illusztrálására, hogy milyen kevéssé lehet becsülni az emberek intelligenciáját, ítélőképességét.” (89.) Hiszen, fűzi hozzá, ha nem így lenne, a náciak még csak hatalomra sem juthattak volna Németországban. Ám ez megtörtént, amit akkor érthetünk meg csupán, ha komolyan vesszük Goethét, aki arra „tanította” a náciakat, hogy: „»Ostobák eszéről jobb, ha lemondok! / Okosság gyermeke, tedd a bolondot / tovább is bolondd, ez itt a rend!«” (89.) (Az ez alkalommal is emlékezetből idézett, így papírra rótt goethei sorokat javítottam, Vas István fordításában.)

Mindez a legkevésbé sem csak a véletlen műve. Fenyő történetesen annak a zsidó származású felvilágosult, vallástalan, liberális, egyszerűmínd asszimiláns közép-európai középosztálynak és értelmiségnek a korabeli reprezentánsa, melynek vezérlő szellemi csillaga a német humanizmus (mindenekelőtt Goethe) és a francia gondolati racionalizmus. Az 1900-as évek bécsi zsidósága kapcsán ugyancsak plasztikusan vall e tényről az egyébként bécsi nagypolgári családból származó, időközben azonban angollá

lett művészettörténész, Ernst Gombrich. (Ernst Gombrich: THE VISUAL ARTS IN VIENNA CIRCA 1900. REFLECTIONS ON THE JEWISH CATASTROPHE. London, 1997.)

Az ész, az ésszerűség uralmába és a tisztán polgári erkölcs imperatívuszának a megingathatatlanágába vetett hit vezeteti tehát Fenyőt, midőn újra és újra vitába ereszkedik az alant náci és hazai fasiszta eszmékkel. Merőben idegen tőle az a fajta elgondolás, aminek Améry ad majd később hangot, miszerint a szó immár végérvényesen meghalt. Talán azért sem juthatott el idáig Fenyő, mert nem szerzett magának közvetlen auschwitzi tapasztalatokat; így és ezért élhet benne makacsul tovább a remény, hogy sikerrel fel lehet (sőt fel is kell) lépni a világ barbársága ellen. Amihez viszont nélkülözhetetlen, hogy folyton emlékezetünkbe idézzük az európai kultúra maradványait. Fenyő jöttányit sem enged tehát abból az akkor is még élénknek tetsző, habár már pusztán lát-szatlétre ítélt „modern” értelmiségi szerepfelfogásból és identitástudatból, amely vakon kitar az értelmiség szimbolikus hatalmának a fantazmagóriája mellett. Amellett tehát, hogy az értelmiség dolga (lenne) a zavaros tapasztalati világ áttetsző gondolati matériává alakítása és annak az ekként való közhasznúvá tétele. A nyilvános értelmiségi diskurzus ez esetben nem a politikai vagy az általános közbeszéd igényeinek a szolgálai kielégítését, hanem az autonóm értelmiségi gondolkodás ethosának a nyilvánosság előtti szakadatlan képviselését jelenti tehát.

Hogy mindez nem pusztán belemagyarázás abba, amit Fenyő a naplóban képvisel, azt egyebek mellett az is bizonyítja, hogy milyen nagy teret szentel a háború után esedékes iskolareform, benne az új történelemtanítás kérdésének. E gondolatmenetét lezárva pedig végül kijelenti: „A történelmi olvasmányok közé nagy számmal kell fölvenni kultúrtörténelmi olvasmányokat, és ezek között olyanokat, melyek a humanizmus szellemét tárják szuggesztíven az ifjúság elé. Csak úgy példázva írom ide az ilyen neveket, mint Montaigne, Erasmus Rotterdams, Pascal, Voltaire, Goethe, Renan, Burckhardt, Rohde, Taine, Ruskin, Huizinga... több név hirtelen nem jut eszembe.” (230.)

Nem csupán a történelmi tudatformálás perspektívája, de az ország politikai jövője is élénken foglalkoztatja őt ekkoriban. Erdemes megjegyezni, hogy kikre számít, helyesebben: kiknek, mely politikai áramlatok képviselőinek a

jövőbeli vezető szerepét látna kívánatosnak. Két név emelkedik ki ebből a sorból, Rassay Károly és Bajcsy-Zsilinszky Endréé. Az általa Rassaynak tartogatott jövőbeli szerep pontosan megfelel annak, amit Fenyő politikai habitusáról, korábbi kapcsolatrendszeréről már mondtunk. Meglepő viszont Fenyőnek a Bajcsyhoz fűződő szoros viszonya, ami akár barátinak is nevezhető. November 11-i bejegyzésének már a hangvétele is erre látszik utalni. „*K. Aurél* [feltehetőleg Kárpáti Aurél író, kritikus] *jött látogatóba H.-ékhoz* [ők bújtatták ekkor Fenyőt]. *Igen megörült, hogy életben talált. Az ő révén alkalmmal lesz találkozni Zsilinszky Bandival, akire a jövőben komoly szerep vár. Alighanem neki kell vállalnia a kormányalakítás feladatát, a legnehezebb körülmények között, mely valaha is politikusnak osztályrésziül jutott. Rassay náci fogságban, Sigray, Gratz, Peyer, Mónus náci fogságban.*” (393.) Nem csoda ezek után, hogy amikor fülébe jut Bajcsy kivégzése, ami azonban ekkor még nem történt meg (december 13-i az erről szóló bejegyzés), nem látja többé értelmét a politikai tervezgetésnek. A hír (de akkor inkább még csak rémhír) hallatán erős késztetést érez magában arra, hogy felidézze kettejük kapcsolatának sajátos alakulását. „*Első találkozásom vele egy polémia volt. Adyról cikket írt – 1920-ban vagy 21-ben –, melyben a magyar társadalmat támadta, amiért Adyt a Fenyő Miksáknak engedte át. A »Nyugat«-ban válaszoltam neki, nem agresszíven, mert a távollól is kiéreztem, hogy becsületes emberrel van dolgom [...]. Nem válaszolt cikkemre, de kereste a velem való megismerkedést. Vagy talán én kerestem az övét, már nem is tudom. Megismerkedtünk, és az ismeretség az esztendőök folyamán igaz barátsággá izmosult.*” (457.)

Fenyő Miksa szerencsésen túlélte a rejtőzködést, ahogyan a második felesége (a keresztény Ria) és az e házasságából származó fia, a napjainkban – és már évtizedek óta – az Egyesült Államokban élő Mario is túlélte azokat az időket; ők egyébként gyakori címzettjei, egyúttal tárgyai Fenyő naplóbejegyzéseinek. Akkor ér véget a feljegyzések sorozata, amikor Pestnek az a része is felszabadul, ahol akkoriban egy iskolaigazgató bújtatta Fenyőt (január 19.). Önmagában is érdekes, hogy miként éltek együtt „zsidómentők” és bújtatott üldözöttek (katonaszökevények, izraeliták, keresett baloldaliak) az állandó életvesztély (a nyilas razziák), a nyomászti összecsúszás és a mindenkor halálfélelem (a bombázások és a belövések) közepette. Ez azonban – más forrásokból – valamennyire már is-

mert történet, amire azonban Fenyő naplója szintén kitűnő dokumentumként szolgál. Ezzel együtt Fenyő Miksa háborús naplója újra aktuális olvasmányunkká lehet a közelmúlt magyar történelméből.

Gyáni Gábor

KORSZERŰTLEN KORRAJZ

Berkovits György: *V. és Ú.*

I. Díszcserje (kis)asszony. L' Harmattan, 2013. 506 oldal, 3990 Ft

II. Jelzőművész. L' Harmattan, 2013. 698 oldal, 4990 Ft

Kezdem azzal, ami azonnal látszik. És ahogyan látszik. Ahogyan szem elé és kézbe kerül. Berkovits György kétkötetes, ezerkétyszáz nagyalakú oldalra rúgó regényvállalkozása: igazán több törődést érdemelt volna. Vagy a L'Harmattantól, vagy valamilyen másik kiadótól. Először is, ha már kiadásra méltónak találatott, kemény fedeles forma dukált volna egy ekkora léptékű és igényű munkának. Másodsor, talán jóval barátságosabbra, azaz olvasóbarátabbra, az olvasói szemnek barátságosabb méretűre kellett volna tördelni a nagyon sűrű, szédítően sűrű oldaltükröt. (Mert noha emlékezetes lehet például az 1986-os EMLÉKIRATOK KÖNYVE gigantikus, ugyanakkor magától értetődően kemény fedeles, egykötetes formátuma, nem véletlenül választotta később Nádas Péter új kiadója a kézhez és szemhez jobban álló, kisebb alakú, háromvagy kétkötetes változatot.) Kissé úgy éreztem magam Berkovits könyvei láttán, mint akkor, amikor kézbe vettem a nyolcvanas évek végének JAK-füzeteit. Vagy a rendszerváltozás utáni évtized első felében virágkorát élő Jelenkor Kiadó köteteit, amelyek magukon hordozták az adott történelmi pillanat összetett bájját, hiszen csúnyák voltak és tartalmasak, poétikusan fogalmazva: könyvtestként ötvözték a megelőző korszak állami és szamizdatkiadványainak nagyon eltérő küllemeit – a nyolcvanas évek szelleméből táplálkozó kilencvenes évek lendületesen zakatoló irodalmiságának szolgálatában. Ámde ami bájos volt a kilencvenes évek első felében, az bizony tarthatatlanul anakronisztikusnak hat a kétezres évek második évtizedének derekán. És

ez módfelett bántónak tetszik (vagyis hogy egyáltalán nem tetszik) a honi kortárs szépirodalom kiadóinak (Magvető, Kalligram, Jelenkor, Scholar, Libri...) egyre tetszetősebb és (jó esetben) tartalmasabb ajánlatainak szomszédságában. Harmadszor, a szerkesztés vagy olvasószervezés terén is... – de csitt, legyen elég már a jórészt küllemre vonatkozó nyafogásból! Ugyanakkor kritikusként nem tudok nem eljátszani a léha és erkölcstelen gondolatral, hogy ha én a L'Harmattan szerkesztője lettem volna, akkor vagy kiküzdöttem volna a kötetekhez méltóbb kemény fedeles, szellősebb tördelésű formát, vagy, amennyiben ez nem lehetséges, azt tanácsoltam volna a szerzőnek, hogy vigye a regényét más, gondoskodóbb természetű és gazdagabb lehetőségű kiadóhoz. Mert, még egyszer hangsúlyozom, könyvészeti szempontból többet érdemelt volna ez a regény.

Hacsak valaki, olvasóként, nem leli örömét az anakronizmusban, az anakronizmus bájában. Már csak azért is, mivel Berkovits regényét lényegében határozza meg az, ami már ránézésre is érzékelhető: a korszerűtlenség bája, amely persze nem is annyira báj, mint inkább tartás, ethosz, látás- és ábrázolásmód. A stílus, amely vizont, tudjuk jól, maga az ember. Jelen esetben a Berkovits György nevű szociológus és szépíró élettapasztalatával (és talán életrajzával) gazdálkodó szerző által teremtett elbeszélő hős, a szintúgy szociológus Újhely Gyula, aki két kötetben meséli el saját – család- és országtörténetbe ágyazott – történetét, amely végzetesen összekapcsolódik szerelme, majd felesége, egy szem fiának anyja, a regény- és forgatókönyvíró Virágh Emma történetével, továbbá, és nem mellesleg, tartósan, mondhatnám, élethosszig belekocsonyásodik a Kádár-korszak fojtogató világába, noha azon jócskán túlnyúlhatnak a regénybeli események. Újhely Gyula ugyanis ritka hűséges típus: egyfelől a nőhöz, aki egy életre megbabonázta őt (még akkor is, amikor éppen másoknál keres szerelmi vigaszt), másfelől a korszakhoz, amelyben szocializálódott (állampolgárként és kutatóként). Az ő története hangsúlyosan a jelen felől, a rendszerváltozást követő évtizedek bőséges(en kiábrándító) tapasztalatainak fényében, a visszatekintés egységteremtő távlatosságával fogalmazódik, ámde nem kevésbé hangsúlyosan a Kádár-korszak által meghatározott (a hivatalossággal számoló reformer, sőt ellenzéki) szemléleti és nyelvi formákban.

Ami egyszerre vonatkozik az elbeszélő hősré, az ő gyógyíthatatlan korszerűtlenségére, valamint a rendszerváltozást megelőző és követő időszakok közötti viszonyok kuszaságára, tisztázatlanságára. A V. és Ú. két kötete: egyfelől kísérlet a korszakokon átívelő, elbeszélő önazonosságra (a regény egyik gyakori szavával: valamiféle végső vagy legalábbis tartós „menedék” megtalálására), másfelől megkritika az utóbbi negyedszázad kulturális, társadalmi és politikai változásairól, jobban mondva a torz változásfolyamatok mögötti változatlanságokról. Újhely Gyula egyrészt azért látszik korszerűtlennek (azaz, neve ellenére, nem találja *új helyét*) az új korszakban, mert már eleve korszerűtlen volt a régiiben is, másrészt meg az új korszak sem különbözik annyira a régítől, amennyire szeretnénk volna, hogy különbözzen. Berkovits regénye – mint közérzetileg-közérzetileg beágyazott poétikai kísérlet – talán leginkább arról szól, hogy miként lehet az átfogóan lesújtó korszaktapasztalatot nem is annyira hűségesen ábrázolni, mint inkább viszonylagossá tenni az ábrázolás egyéb tárgyival és módjával. Hogy miként lehet ellensúlyozni a sivár köztörténetet az érzelmes magántörténettel, vagyis azzal a szerelmi szállal, amely ugyanakkor, tetszik, nem tetszik, teljességgel belesodortatik a köztörténet szötteésébe, valamint a két család, az Újhely és a Virágh család viszonyainak és történeteinek (korszakos azonosságokat felmutató társadalmi-kulturális) különbözőségeibe.

A több összetevőjű, eklektikus szerkezetű alkotás egysége voltát erősíti, hogy a történetkezelés meglehetősen laza: az énelbeszélő Újhely szabadon közlekedik az időben előre és hátra, továbbá egyáltalán nem tartózkodik az ismétlésektől és újramesélésektől, amennyiben a szándékosan bő (egyre bővebb) lére eresztett kötetekben ugyanazok a történetek, helyzetek, szereplők és gondolatok, már-már rögzemeszerű elmegyakorlatok – nevezzük ezeket motívumoknak – tűnnek fel újra és újra, új és új szövegösszefüggésekben. (Noha azért a két kötetben világosan érzékeljük az elmozdulást az Emma és Gyula közös történetére összpontosító elbeszéléstől az Emmától hol függő, hol független Gyula saját történetét előnyben részesítő elbeszélés irányába.) Az ismétlődéselvmű témakezelés zeneszerűségét erősíti a beszédmód sajátos muzikalitása, önmagát sosem megkérdőjelező, legfeljebb önironikusan tovább indázta-

tó (bizonyos pontokon bizonyos olvasókat bizonyosan megterhelő) áriajellege – legtöbbször szólóban, az elbeszélő főhóstól vagy valamelyik szereplőtől, de van, hogy a szöveg hirtelen duetté, tercetté, kvartetté, sőt kórusá alakul a FURCSA BESZÉLGETÉS alcímeket viselő fejezetekben, amelyek a különféle (munkahelyi, szerkesztőségi, tudományszervezeti...) ügyekbe bonyolódó fő- és mellékszereplők egyenes idézésével parodizálják a korszak hivatalos nyelvezetét, és fokozzák egyúttal Berkovits regénybeszédének kimódolt szerkesztettséget. A két kötet egyébként is alaposan, már-már túlzó alapossággal tagolódik a nagyobb fejezetekbe rendeződő kisebb egységek által. A kétszer három fő fejezet mindig a nyitómottóban kiemelt motívumot járja körül: a Virágh Emmára (az ő nevére és lényére) modorosan utaló DÍSZCSERJE (KIS)ASSZONY-ban a „követés”-t, a „hasonmás”-t és az „árnyék”-ot, az Újhely Gyulára vonatkozó JELZŐMŰVÉSZ-ben meg a „tekintet”-et, a „látomás”-t és a „menedék”-et. A szövegben kurzívált kulcsszavak és fordulatok ismétlődéseivel olyan nyelvi hálórendszer képződik, amely mintegy mitikussá, az Újhely-féle zárt magánmitológia kibontakoztatásának szabad színpadává stilizálja az egyébként tényleg megragadó anyaggazdagsággal (dokumentumértékű kor- és helyszínrajzokkal) és lenyűgöző (az EGY MODERN AMODERN című 2003-as esszékötet szerzőjéhez méltó) elemzőkészséggel ábrázolt valóságot.

Jellemző, ahogyan kezdődik a regény, tudniillik az első kötet első fejezete főmotívumának *in medias res* kizengetésével: „*Kissé feszültnék látszott Emma aznap, mikor azt gondolta, hogy követték az utcán.*” (I. 7.) Mint ahogyan a többi öt nagyfejezet is mind azzal indul, hogy pedánsan leszögezi az adott mottóban kiemelt hívószót. Az érzelmesen és szeszélyesen fogalmazó Gyulát beszélgető Berkovitsnak úgy kellene a szöveg szerkezet (kulcseszméket képviselő) mankói, mint ahogyan a kétségbeesés szürkületi tájkéát pásztázó József Attila igényelte egykor a jambusokat. Jól teszi az olvasó, ha már a regény legelején elfogadja a szerző ajánlatát, a múltfeltáró elbeszélő összetett hangfekvését, amelyben zavarba ejtő módon egyesül érzelem és elemzőkészség, önfeledtség és modorosság – például a két főhős legelső szeretkezését leíró fejezet alábbi mondatában: „*Lágy suttogással próbálkozik Emma közvetlenül a fülemben, nevezetesen a bal fülemben, hiszen ölelése folytán, és történetesen a*

szája közelébe az a fül esik, melybe suttogja nyomatékosan...” (I. 15. – Kiemelések: B. S.) De mondjuk, a regénybeszéd egészére jellemző, részben a köznyelvet mímelő, részben attól az olvasót modorosan elidegenítő sajátosság, a közbevetett mellékmondatok feltűnően gyakori és feltűnően fülsértő használata is ugyanezt az összetett, analitikusan érzelmes (vagy érzelmesen analitikus) alapérületet szolgálja – vegyük például a második kötet második bekezdésének (eleve körülményeskedő viszonyzavakkal spékelt: „*illetve*”, „*mivel*”, „*legalábbis*”) alkonyatleírását: „*Szívárványszínűnek láttam az Andrássy utat, illetve a napsugarakat, mivel lemenőben szívárványszínbe, legalábbis így észleltem, burkoltak mindent...*” (II. 7. – Kiemelés: B. S.) Az elbeszélő modorosságának megfelelően viselkedik a vele egylényegű főhős is – akár hivatalos tárgyú beszélgetéseiben, jobban mondvá hivatalos személyekhez intézett monológjaiban (vagy névtelen leveleiben), akár Emmával folytatott szerelmi civakodásai során, amikor is a „*Díszcserje kisasszony/asszony*” és a „*Jelzőművész*” úr megszólítások jegyében magázódnak egymással.

Amikor az egyik FURCSA BESZÉLGETÉS-ben a cikkíró Emmát elmarasztalja egyik főiskolai kollégája, mégpedig „*a munka világában tevékenykedő minden szubjektum nevében*”, akkor egy másik (akkor éppen jobb szándékú) kolléga csak ennyit tud mondani: „*Mivől beszélsz... András... micsoda faszág ez...*” (I. 303.) Márpedig Berkovits korszakfestő könyve hemzseg az ilyesféle „*faszágoktól*”, amelyek nemcsak hogy hozzátartoznak az éppen idézett szereplői szólamokhoz, de alapvetően meghatározzák az elbeszélő saját nyelvét is, magát az egyes szám első személyű regénybeszédet. Újhely Gyula a korszak szempontjaival, azokat kritizálva, a korszak zsargonján, azt parodizálva kénytelen mesélni – és nem csupán a korszakról, hanem a korszakba rekesztett magánéletéről is, Emmáról, az ő közös történetükről, annak legsemélyesebb rétegeiről (ahogyan azt egyébként a regény egyik pontján diákként megidézett Petri György is tette a maga nyelv- és önkritikus szerelmi lírájában). Árulkodó lesz tehát Emma alábbi jellemzése Gyuláról és persze annak nyelvi megjelenítése Berkovitstól – a belső idézet felvezetése, maga a belső idézet, no meg a következmény: „*Szokásom, figyelmezteti anyját Emma, hogy gúnyolódjak bizonyos közéletű szövegeken, mint mondjuk azon, hogy »olyan emberekre van szükségünk, akik*

nek tudata nem marad el a viszonyok fejlődésétől, illetve azokat megelőzi, látva a szükségszerű irányokat, a jövő útját». Nyugtalgatja anyját, anyósomat, mert látja, hogy anyósom eleinte egészen furcsának tart.” (II. 64.) Gyula anyósának tényleges furcsálkodása mintegy allegorikusan jelöli a Berkovits-könyv olvasójának lehetséges furcsálkodását, végső soron a regény nyelvét mint kihívást, ígéretet és adományt. A nyilvános közszaggonnal párhuzamos, azt mintegy tükröző magánjellegű zszargonszerűség nyilvánul meg a kettejük legfontosabb szellemi tevékenységeire vonatkozó *epitheton ornans*okban is, tudniillik, hogy Emma olyan novellákat ír, amelyek „egy ábrándjait el nem vesztett leányról” szólnak, és hogy Gyula tanulmányainak kizárólagos tárgya a „megfosztottság és elesettség”. Miként az Emmára jellemző „boldogságvágy” és „életimádat” sűrűn ismétlődő, már-már terminusértékű szavai is részévé lesznek a regény eklektikus, egyszerű érzelmes és elemző, továbbá élősödve parodisztikus szómágiájának. Mert például a „szapora” kifejezés is két egymástól nagyon különböző, ám a regényben egymásra vonatkozó összefüggésben bukkan fel: először a második gyerekküket elvetelő Emma elkeseredett fordulatában: „Borzalmas álszaporának lenni...” (I. 342.), másodszer meg a gimnáziumban szexuális felvilágosítást szorgalmazó Emmát fegyelmező igazgató szölamában: „János... talán a gimnázium legyen egy szaporító gyár...” (I. 354.) (Ebben a nyelvi közegben az első gyerekküket váró Emma nem ’megfogán’, pláne nem ’áldott állapotba kerül’, hanem „teherbe esik”. – I. 143.)

Berkovits nyelvi teljesítményének köszönhetően nagyon sok minden válik elmondhatóvá a regényben: a szerelmi magántörténet mellett a két főhős családjainak történetei, szülőkre, nagyszülőkre, nagynénikre és nagybácsikra lebontva az egyes fejezetekben, valamint a magán- és családtörténeteket alapvetően meghatározó huszadik századi történelem, mindig egy-egy adott szereplő (családtag, barát, ismerős...) tömörített életrajzának tükrében – az első világháborútól a Horthy-korszakon, a második világháborún, a haláltáborokon és a vészkorszakon, a felszabadulást követő néhány éven, a fordulat éve utáni Rákosi-korszakon, az ’56-os forradalmon, a Kádár-korszak tündöklésén, majd bukásán át a rendszerváltozásig és tovább, egészen mindmáig. Ráadásul a szerző érezhetően mindent bele akar írni regényébe, mindent, ami a fent említett témakörökbe tartozhat; minek kö-

vetkeztében a gyanakvóbb természetű olvasónak még akár az is eszébe juthat, hogy talán Emma és Gyula története csupán ürügye annak, hogy kettejük életközegének sajátosságai, valamint családjaik, családtagjaik történelmi hányattatásai révén mindent, de mindent elmondjon nekünk arról, amit ő gondol az emberről, az emberi közösségről, annak huszadik századi, különösen Kádár-kori magyar változatáról, mindarról a nyúlós természetű sivárságról tehát, amely azért – leszögezném határozottan – mégiscsak szépirodalmi bőséget eredményez. Még akkor is, ha a mindent mondás vágya és gyakorlata esetenként az életrajziség olyan túlzásaihoz vezet, mint például az analitikusan ellenőrzött érzelmesség határán átcsúszó, teljességgel érthető gyökerű, de elviselhetetlenül negédes csilingelésű szövegrész, amelyből megtudhatjuk, hogy Emma és Gyula fia, Ádám „három kiló nyolcvannal és ötvenhat centivel pottyant a világra”. (I. 366.) A valóságban mindig elragadó „pottyánás” („...el vagyunk tőle ájulva mindahányan”) itt sajnos nem lehet más, mint a szépirodalom kényes kelméjén ejtett stiláris szépséggöppy. Mint ahogyan a New York-i egyetemi partin felbukkanó Susan Sontagot szenvedélyesen bíráló Gyula helytelen névhasználatára („Somtag”) is könnyen felsértheti az érzékenyebb olvasói hallójáratokat (és nem feltétlenül azért, mert úgy tanultuk, hogy illik tartózkodni a névvel gúnyolódás nélküli retorikai eszközétől). (II. 256.) Továbbá okkal értetlenkedhetünk azon, vajon miért találkozzunk két soron belül két különböző írásmódban két ugyanúgy kizivált s így a szövegeképtől egyaránt elidegenített angol kifejezéssel („*dszentmen*” és „*brothers-in-arms*”). (II. 418.) Ámde apró (inkább a szerkesztő, mint az író asztalára tartozó) dolgok ezek – a nagyigényű regényvállalkozás megvalósított értékeihez képest. Ugyanakkor jól tudjuk, minél nagyobb téekkel játszik valaki, annál többet veszíthet, ha nem is feltétlenül az egészet, de az egészet alkotó részletekben (s így végül is az egészben). Joggal merülhet hát fel bennünk a sejtés, hogy a bátor léptékválasztás egyenes következménye lehet az aránytévesztés. A túlterhelés, a túlzásfólas, a túlírtóság. Nos, a magam részéről úgy vélem, hogy a léptéket merészen megválasztó Berkovits, az alapító gesztus jegyében, tudatosan túlozta el regénye ábrázolásbeli méreteit és stiláris sajátosságait. Amennyiben olyan regényelbeszélő hőst teremtett, akitől tényleg nem várhatunk el mást, mint azt, amit történetesen ka-

punk: zabolátlan érzelmességét analitikus hajlamával nem csitító, hanem inkább még tovább korbácsoló szövegfolyamot.

A vaskosságában is fojtogatóan zárt szövegterben, amely nyelvében mintegy parodizálva leképezi az Emma–Gyula-történet közegét biztosító Kádár-korszak alapérzületét (így például az útlevél-kérelmezés kálváriáját, a munkahelyi viták szelmalomharcának hiábavalóságát, a szocialista típusú lakóközösségek alulcivilizált élet- és vitakultúráját...), azonban számos lehetőség nyílik a szabadságvágy kinyilvánítására. Ilyen lehetőségek volnának egyrészt a családtörténeti fejezetek (bennük megannyi történelmi alak és esemény), másrészt Gyula látomásai (a fegyveresekkel kísért zsidó kisgyerekről, egykori önmagáról) és látomásba hajló ámokfutásai (ortodox zsidó jelmezben Budapest különböző pontjain), haradrészt a szerelmi történet emlékezetes epizódjai (Párizsban, Rómában, a Balatonon, Budapesten). Az előbbi két lehetőség bőséges kihasználásával viszont jócskán széttartóvá, szédítően dússá válik a regényszöveg, de talán ez is állt a (poétikai értelemben) szabadelvű szerző szándékában. A harmadik irány, a szerelmi történet viszont óhatatlanul visszahajlik oda, ahonnan éppenséggel szabadulni kívánt: a csilapíthatatlan külső (hivatali-közösségi) és belső (lelkiismereti-önbecsülésbeli) feszültségeket teremtő Kádár-rendszerbe – és erre rá is megy Emma és Gyula házassága, amely viszont csodás váratlansággal újrameződik a rendszerváltást követő időszakban, immár jóval kiegyensúlyozottabb, csendesebb és rezignáltabb-elfogadóbb formában (ráadásul szerelmi kettősük egyre inkább családi hármassá válik felnövekvő Ádám fiuk jóvoltából). Ugyanakkor az elbeszélő hős summázata a Kádár-korszak csapdajellegéről érvényes lesz a rá következő időszakra, időszakokra is: „...nem gondolod-e, Emma, ha túlságosan beleártjuk magunkat a honunkat kötelezően uráló szellembe vagy akár annak az ellenszellembe, akkor elpusztulunk?” (II. 191.)

Mindennek ellenére vagy mindezzel együtt Gyula a szabadságból fakadó gátlástalanság korszakában is azon morfondírozik, hogy „elindítja ezredszerre az új életét” (II. 490.) – már csak azért is, mivel ezt erősíti Emma, az ő szerelme, a szerelembe vetett hite, az ősrégi toposz magánliturgikus feltevése: „Ohó, Jelművész úr, mondja Emma, ehhez még hozzátehetem, felvilágosítva önt, hogy valahányszor szerelmesek vagyunk, azonnal úgy érezzük, mintha megjönne a bátorságunk szembe-

szállni a fennálló renddel...” (II. 518.) A folytonos újrameződés lendülete pedig Gyula két sűrűn emlegetett (a szövegben mindig kurzivált) alaptulajdonságából ered, amelyek látszólag ugyan ellentmondanak egymásnak, ámde valójában, a mindenkori környezet, a külső valóság könyörtelenül banális működés módjának jóvoltából, inkább kiegészítik egymást: a számtalan formát találó „elvágyódás”-ból és az egyöntetű „belső béke”-re törekvésből. Az előbbtől lesz a regény szertelenül dús, az utóbbítól meg emlékezetesen fajsúlyos.

Végül is, ha jobban meggondoljuk, éppen a „belső béke” tartós hiányából fakadó „elvágyódás” analitikusan bonyolított pátosza működteti Újhely Gyulát regényhősként, valamint regényelbeszélőként, továbbá Berkovits Györgyöt regényíróként.

Bazsányi Sándor

PASSÉ COMPOSÉ

Kincses Elemér: *Mindörökké*

Mentor, Marosvásárhely, 2014. 279 oldal, 2940 Ft

A romániai magyar dráma- és színházkultúra egyik meghatározó író- és rendezőegységisége – többek között az ő alkotása a hatalmi-erkölcsi problematika az 1970-es, 1980-as évek fordulójáról oly emlékezetes két paraboladarabja, az ÉG A NAP SENECA FELETT (1978) és a TRÓJÁBAN HULL A HÓ (1981) – a prózában ugyancsak otthonos. Korai novelláit 1972-ben a BEKÖTÖTT SZEMMEL lapjain gyűjtötte össze, az érdemeltnél kisebb figyelmet keltő regénye, a SOHA 2007-ben jelent meg. Hosszú esztendőkön át formált legújabb epikai vállalkozása, a MINDÖRÖKKÉ ismét új írói arcot mutat, noha egy vonatkozásban: az erős történetességben kötődik az epikai, sőt a színi előzményekhez is.

A történet mint a konstrukció alapja és a könyvbéli beszédmód(ok) indukálója, nemegyszer verbális jelenléttel igazolja kittüntettségét. A sok művészeti és irodalmi utalás között csak úgy pattog ide-oda Johann Sebastian Bach és Dinu Lipatti, Aquinói Szent Tamás és Jorge Luis Borges, Edgar Allan Poe és Anton Pavlovics Csehov meg Jacques Breltől Mike Oldfieldig további számos híresség mindig üzenetessé, funkcioná-

lissá tenni próbált neve, s a gyakorta önreflexív szövegben egyszer így nógatják a végig egyes szám első személyben szólaló főszereplőt: „*Végső soron minden, abszolút minden regény három fonalból szőtt: az író leírja, amit megélt, ez egy, leírja azokat a történeteket, amiket hallott, s leírja, amit kitálat. Ezzel kész... Kafka, Márquez, mind... Nincs kivétel. Szóval mesélj!*” (81.)

Az ellentmondást nem tűrő poétikai leegyszerűsítés mintha azonosítaná a történetet és a mesét, a történetmondást és a mesélést. Nincs így, ám a történetinterpretálás gyakran mesebefogadással ér cél, vagy legalábbis amit a főhős a valóságra közvetetten vonatkoztatható, szimbolizálódó egyszeri, érde(ke)s történetként ad elő, az hallgatójához, hallgatóságához inkább a mese másféle, a fordulatok-kalandozó esemény-sorban megbúvó szokásosítaná, lágyabb jelképségével érkezik el. Egy tragikus sorsminta, életformula három sorban (és a bűvös mesei szám diktálta három változatban) is lehet már „mese”, mint a regény legelején, harmadikra az ismétlést joggal elhagyva, „*a többi nem is mondom*” zárlattal (5.). Főhősünket, az egyetemi tanárból lett perecárust ugyan kérdőre vonják: „*Miért nem írod meg?*” (mármint a történeteit), s ő költői elköteleződésével, három lírai kötetével védekezne (185.), azonban nincs mit szégyenkeznie e téren, mert a történetbe is történetet, a mesébe is mesét ölt. Elég egy „élet-halál” kosárlabdameccs utáni enyhe transz, hogy hirtelen életre keljen (az egyik játékos szavaiban) egy voltaképp mellékes sors-történet (62.), elég némi ital, hogy követelje jogait az anekdota (aztán a Liba ragadványnév és kosárnyi óvszer – egykor hiánycikk! – megvásárlásának története mögött vagy felismeri valaki a hajdani nagyszerű színművész, Bencze Ferenc kaján kacagású bunyós arcát, vagy nem, tulajdonképp mellékes – 180.), elég a különleges vendéglői tálalás – és megint a „*Mesélj!*” –, hogy életre keljen a gyerekkor egy epizódja (de miért éppen ez...? – 75.). Helyenként az adoma és a vicc is beférkőzik, amolyan félig szövegként, álszövegként, a történetet-mesét olajozandó.

A „*Hátrádótem, elkezdtem beszélni*” (241.) szituációban más közelítésmódok rovására is bővelkedik a MINDÖRÖKKÉ. A közvetlenebb jellemábrázolást ugyanúgy kiválthatja a beékkelt történet (ki mit mesél), mint az idő- és térképzetek összetettebb felidézése. A történetesség természetesen érdekfeszítővé és olvasmányossá – akár egzotikussá –, néhol azonban kissé felszínessé

és irrelevánssá teszi Kincses Elemér könyvét. A főalak, aki – státusvesztéséhez az anonimitást társítva – nem szívesen bökné ki a nevét (általában a megszólítása, megnevezése is „*professzor*”, „*tanár úr*”), több nyelven tudó, kivételes műveltségű filosz, elsősorban latinista és anglista – volt. Az intrikák és egy megaliansz parancsolta le a katedréről. Most, valamicskével túl a hatvanon és két infarktust kiheverve perecárulásból tartja fenn magát. Portékakocsiját olykor az univerzitás közelében is jó vásárt csapva tolja, volt kollégák, mai diákok, iskolások is a vevői. A tudomány szférájából sértődés nélkül visszalépett a város kiskereskedői rétegébe. Költői karrierjét sem erőlteti.

Magányosságát viszonylag könnyen oldja a nők ma sem sikertelen egykori bálványa. A regény elején egy feltűnően művelt pincéernőt hódít meg szélesebben. Sokat nem tesz érte, a harminc körüli nő egyszerűen, bár nem eszeveszetten beleszédül. Némi meglepetésére szolgál az olvasónak, hogy a tüzes, kiadós, romantikus éji szeretkezés után (parányi házikó, petróleumlámpa) a férfi belekezd pár évvel ezelőtti nagy szerelmi élményének részletes taglalásába, s az oldalakon át hömpölygő emlékkáradást (31–37.) a nő, Magdi csak a szexuális áthallású felkiáltással szakítja meg: „*Élvezem... Folytasd! Hallgatlak reggelig!*” (34.) Igaz, addigra már, előjátékként, maga is részletezte írói illúzióiból gyógyíthatatlan elmebeteggé roskadt volt férje kálváriáját (mely mint önálló mikronovella, a regény egyik legsikerültebb része: a szerencsétlen ember a lehető legnagyobb gondossággal, hibátlan központozással teljesen értelmetlen „szavakat” gépel a hófehér papírlapok sokaságára, míg egyszer csak bele nem bénul örületébe. A történet ez esetben példázat, a konvencionális alkotói teremtésöröm és ars poetica felszámolása, az értelmiségi-művészi tevékenység több-féleképp bekövetkezhető csodjének egyszerre bizarr és intenzív jelzése).

Kincses a hatvan körüli férfi és harminc körüli nő, Magdi együttlétében előképét adja a félbetört, majd a regény főtörténeteként újrakezdődő Adél-szerelemnek. Kockázatos az Ady műszájára emlékeztető névadás, nem is marad ki a „*Fogadjunk, nem engedte, hogy Lédának szóltsd!*”, a „*Nem is próbáltam*” (31.). Ma nem íródhat Ady-Léda-történet, abban a közegben különösen nem, amelyet Kincses hol halk, hol káromkodósabb közéleti székszisszel, kis célok és céltalanságok összességékként jelenít meg. Hol

ott a MINDÖRÖKKÉ fő sodrában egy érzelmi-anya-gi mecenatúra, egy költő és egy nagy nő utazá-sokkal is próbára tett viszonya hömpölyög.

Szintén kockázatos megoldás a cselekmény „öndefiníciója”, ahogy a tanár a fiatal Magdira bízza kibeszélt szerelmi múltját. Az ismétlődés (Adél, a professzor egykori tanítványa is évtize-dekkel fiatalabb tanár-istenénél) gyengíti a több-ször is félreseperhetetlen konfliktusként téte-lezett korkülönbséget, viszont megérezkíti az abszolút minőségi eltérést, amely egy vállalha-tó egyéjszakás kapcsolat és az életre szóló kö-tődés között fennáll. A professzor által részint épp az életkori feszítv miatt pár éve valósággal elűzött, szerinte távlatatlan szerelmük kötelmé-ből kioldott Adél, jobb híján kötött külföldi há-zassága után, azaz már megözevgyülve, de még mindig nagyon fiatalon s immár maga is egye-temi tanárként tér vissza Svédországból Maros-vásárhelyre, hogy hatalmas örökségét, szépsé-gesen érett ifjú nőiségét, szenzibilis és empati-kus műveltségét, mindenét-mindenét az imá-dott férfinak ajánlja.

A dolog, vélhetnénk, túl szép ahhoz, hogy (regény)igaz legyen. Az „*idősebb vagyok, mint az apád*” típusú mondatok, megfejelve „*Az Idő az jön, csak jön*” bölcsességeivel (59.) a lektúr felé ránthatják a MINDÖRÖKKÉ-t. (A professzornak Magyarországra települt, apjában jobbára csak alkalmi pénzforrást becsülő felnőtt lánya van sikerületlen házasságából.) Az író elejét veszi ennek a veszélynek. Rendre az ismétlés eszkö-zével él, úgy azonban, hogy az fokozás, új di-menzió megnyitása legyen. Bizonyára ezért sis-tergeti rá az I. fejezetben mindenfajta elválasz-tás nélkül a Magdi-történetre az épp az iménti elmeséléssel felizzított, s most, lám, a csoda vil-lámlásaként újrainduló, újranylalló Adél-tör-ténetet. A „*Hozzám bújt. Elaludtunk*” (Magdival – 39.) és Adél keze írása, az összetéveszthetete-len „*En*” szignálású váratlan üzenőceti elolva-sása mindössze négy-öt, spácium nélküli sor tá-vóságában szomszédol egymással, ugyanazon a könyvlapon. A későbbiekben Adél szerelme, akarata és vagyona azonnali hatállyal repíti Mal-móbe a perecárusi munkaköréből hosszabb sza-badságot könnyen kapó s az utazás kérdésében nem az ellenkezésre beállított professzort. Az újratálalkozás, újra-összeszerelmesedés és elutazás helyzete bír regényhitelesítő nagysá-grenddel, egyben bizonyos fonák kicsinyessé-gel, amelyet a „perecárus, aki egyetemi tanár volt” figurális szociológiája nem is csupán egyé-

ni vonatkozással, hanem mai közép-európai társadalmi jellemzőként amúgy is ügyesen, kri-tikai élel alapoz meg.

A körkörös regényépítkezés kiteljesítése, hogy Malmöből (ahol az elhunyt férj hátrahagyta ott-honban csak whisky is harmincféle áll az infarkt-usai ellenére erősen italkedvelő vendég ren-delkezésére) a pár Brazíliába repül. Hirtelen ötlettel a prof egyik ott élő régi barátját keresik fel. Aztán a barát szintén magyar orvos barátját egy másik brazil városban, végül egy filmforga-tás helyszínét egy faluban, ahol immár török filmművésznő s más nációk tagjai is sűrögnek-forognak. E hármasságra, nyüzsgetésre nyilván nem elégséges ok, amit a szerző író-olvasó talál-kozáson szívesen, derűs lendületességgel hang-súlyoz: sosem jutott el Brazíliába, pedig nagyon szeretett volna, ezért írt magának egy epikai Brazíliát. (Hasonlóan nyilatkozott egyszer-egy-szer a gyönyörűséges, eszes fiatal nők iránti fér-fiúi rajongását szóba hozva: örömet álmodott ilyen hősnőt.) A távolságmotívum a regény meg-kívánta tényező. Az észak-európai, majd a dél-amerikai különféle lokalitások abba a keretbe helyeződnek, amelyet a marosvásárhelyi kezdő és bevezető helyzín (valamint több melléktör-ténetet képző locusként Adél kalotaszegi szü-lőfaluja) alkot. Nincs „önálló” Svédország és nincs „szuverén” Brazília a MINDÖRÖKKÉ-ben. A két messzi ország, a négy-öt távoli színhely a közép-európai és balkáni viszonyítás koordiná-táiban éled fel. Mintha a színműíró, forgató-könyvíró Kincses szcenírozná – a repülőgépig égi kondenzócsíkjának és a tenger látványának óriá-si világollójába fogva – a főzésjelenetet (mely-nek akadnak más megfelelői a könyvben). A bra-zíliai barát szavait interpretálja egy bekezdés: „*Csinálunk egy becsületes bográcsgulyást! – állt meg felettünk Robi. – Ahogy illik, argentin marhahússal, perui krumplival, magyar csípős paprikával, erdélyi ésszel s hagymával. A hagyma bölkenyi, baszd meg. Felrepültem érte Rióig! A nyáron. Valami távoli ro-konom hozta. Húsz kiló! Nagyon spórolok vele. Sem-mihez sem hasonlítható az ize. A fa pedig... Na találd ki! [...] Kanadai. Már mint a gyújtós.*” (121.) A nagy-világ rotyog a bográcsban.

Ha a szövegnek káromkodni kél kedve, az indulat vagy a töltelékzavaz tovalendülés mind-össze egy-két drasztikusabb kifejezését veti be. A brazil „bacchanália”-jelenet rámenős, de ha filmre vennék, valószínűleg csak 14-es szám ke-rülne az intő karikába. Mivel a könyv legfonto-sabb szereplői roppant súlyú hatást gyakorol-

nak egymásra, a különféle szereplőcsoportok pedig rugalmasan idomulnak egymáshoz (még akár a társadalmi elit és a szociális mély alakjai is), egységességéből egyediségeket pattintó a stílus.

A történetmondás, mesélés nagy tömbjei el- lenére a regényben rengeteg a párbeszéd. Tömörök, takarékosak. Lehetőleg, bár nem elég- szer felisszák a „*kérdezte*”, „*válaszolta*”, „*hökkent meg*” stb. felesleges eligazításait. Ott a legjobb, ahol sorozzák egymást a replikák három-öt-hat szavas fragmentumai (például: 27., 152. stb.). Egy ide, egy oda. Ez a megoldás, máskor a rövid dialógusbekezdések pergése (például: 174–175. stb.) tompítja az egyes szám első személyű elő- adásmód fölényét. E korrekció előnyös, mert tulajdonképp Adélnak ugyanannyi joga és oka lenne előadni kettejük történetét, mint amilyen joggal azt a maga szemszögéből a professzor meséli el. Hol az énbeszéd kebelezi be a párbe- szédeket, hol a párbeszédek szorítják gram- matikai háttérbe a magánbeszédet: lüktetően egyensúlyos a vonalvezetés, a történet „gazdá- ja” nem tesz szert őt e beszédkörnyezetben meg nem illető omnipotenciára. Átengedi-visszaveszi a szót. A professzor beszél? A jelenet beszél.

A mindörökké szó szakrális jelentéstartalmú, s egyebek mellett a katolikus köszönésválaszból, a „*Dicsértessék a Jézus Krisztus!*”-ra adott feleletből ismerős, egy másik szóhoz tapadva. Kincses Ele- mér regénye a mindörökké tartó lángoló sze- relmet dicséri, a világirodalom ezernyi nagy művének szolid, de történet-öntudatos, speci- fikus miliőjú örököséinként. Egyenrangú felek forrnak össze a nagy körülönbség két partjá- ról, egymásnak méltó és összeillő társai. Az egy- másnak teremtettség igazoló színei a mű leg- emlékezetesebb foltjai. Az otthonosság, amely- lyel a lány kezdettől belakja (első, véletlenszerű közös karácsonyukkor meglepetésszerűen ün- nepívé varázsolja) a férfi szerény kétszobás ér- telmiségi barlangját, mely egy tizenhét lakásos épület udvarára, zsvajnos plebs és populáció sze- szes-muzsikás mindennapjainak meghittent tor- zsalkodó hemzsegésére nyílik. Azután a közös érdeklődés, mely például sportszeretetükben nyilvánul meg. A SOHA, mely az önéletrajzi én emlékező regénye volt a gyermeki-ifjúi tudaton átszűrve, az atlétika jelképességét tudta magáé- nak. Itt a kosárlabda (az egyetemista Adél a pa- lánk alatt is ponterősnek bizonyult), a tenisz (a sorokból kihallatszik az ütések ritmusa, géme- k öröme, Maria Esther Bueno, a nagy brazil baj-

noknő nevének zenéje), a (sport)horgászat mind alkalmas arra, hogy két szereplőből párt, né- hány emberből csapatot, lelkesedőkől publiku- mot csaljon elő. S az alkoholmotívum sem fel- tétlenül követi a legutóbbi három-négy évtized magyar epikájának italsztereotípiáit. Már azzal sem, hogy az erdélyi értelmiségi és nem érte- lmiségi (mértékvesztő) szeszfogyasztás magya- rázatait és mentségeit az anyaországihoz képest kissé új rendbe szedi, vagy (a professzor és Adél esetében) együtt játszatja a kemény pia és az en- gedékeny tej ivásának lirizált motívikáját.

A regény írástechnikailag csupa *náddi*. A füg- gelék, az IDEGEN VAGY NEM KÖZÉRTHETŐ SZAVAK, KI- FEJEZÉSEK, FOGALMAK MAGYARÁZATA ezt fűzi a náddi szóhoz: „(romániai magyar köznyelv) *fordított szem (kötéskor)*” (279.). Ilyen „fordított szemek- kel” dolgozik a könyv. Hőseink megismerke- désének napja október 4., viszont első szerelmes együttlétük május 10-ig várat magára. Igen sok figura és nem kevés esemény önmagából kifor- dulva, önmaga ellentettjeként – majdnem min- dig önmaga veszteségkövetkezményeként, „for- dított szemként” – mutatkozik, ámbár ebben a kontrapunktikusságban a kor és a fátum nega- tív hatása mellett szükségszerűség és az alá- szállás érzélgősség nélküli, megértő elfogadá- sa szintűgy érvényesül. A Flekkenfalvaként is említett Marosvásárhely egésze, a kocsmai törzs- gárda, a kalotaszegi családok, az itthon/otthon maradtak közössége és a messzire szakadtak, az anyaország-Magyarországra egyetlen határt átlépve vagy más kontinensekre határokat ma- guk mögött hagyva kíváncsiak voltak, az élők és holtak kara: csupa olyan „szem” összessége, amelyre közel ugyanannyi „fordított szem” jut. A perecárussá lett professzor, valamint a vis- zszatérni, újrakezdeni bátor Adél az a szem – *Szem* –, aki önmaga és egymás náddija is.

A szótárnak annyiban szintén hasznát vesz- zük, hogy tartalmazza a *passé composé* magya- rázatát: „(francia) *összetett múlt idő*” (279.). Jól- lehet, persze Kincsesnek az elemi nyelvtani je- lentés a fontos, a francia nyelv múlt időinek egyike, átvitt értelemben elmondható regényé- ről, hogy az *összetett múlt idő* regénye, illetőleg (bizonyos egyenetlenségektől és túl könnyű, poénos megoldásoktól, idézésektől eltekintve) a múlt idő finoman összetett újraforgatása – a jövő időt magában hordó, „megjósoló” jelen időben. A jelen a múlt náddija, a jövő a jelené. A tanár úr és Adél szerelme a múltban ment végbe, s végéig, végzetéig ment. Az újult sza-

kasz az egykorinak látszólag szabadabb, kettejük viszonyában kiegyensúlyozottabb, az idő múlása folytán is érettebb második, térben és lehetőségekben kiterjeszkedőbb lejárásodása. Az első periódus az „örökké” periódusa volt, az ismétlő-eltérő második a „mindörökké” felfofozottságáé. S lesz még egy harmadik is.

Ha visszatérünk a professzorhoz, egyben Adélhoz is visszatérünk, hiszen – ez a könyv tarka társadalmi-történelmi közeg(ek)be ágyazott, mégis inkább perszonális logikájú, inkább érzelmi, mint tudati sugalmazása – ők ketten egyek voltak, majd újra egyek lettek. Szétfeslett szerelmük nádlíja, megváltó ellentételezése a kötés: a házasságkötés. A MINDÖRÖKKÉ a profeszszor és Adél marosvásárhelyi esküvőjének napja felé tart, a kivételes nap felé, amelyre fél Kalotaszeg „felutazik” buszokkal, ha már beletörődtek a nem fiatal férj leánykérésébe. Ennél egy tapodtat se lépünk tovább, mert a regény legjobb, legjelentékenyebb, legkarakteresebben jellegadó – mindössze hat-hét lapos, elváltató csillag után olvasható, befejező – része. Mondhatni: egy szerelemnyomozás egyedi detektív-regényének megoldó-feltáró, visszamenőleg is értelmező lezárása. Nem árulhatjuk el tehát, miért nagyszerű az utolsó mondat, mely úgy epilóg, hogy ugyanakkor proológ, s hogy mely tulajdonnév a regény legutolsó szava.

Amikor az olvasó idáig ér, egyetlen végigpillantással visszacikázóan újra felmérve a közel háromszáz regényoldalt, mondja majd ki a MINDÖRÖKKÉ-re az áment.

Tarján Tamás

AMIKOR A MADARAK MIND ELREPÜLNEK

Alice Munro: Drága élet

Fordította Mesterházi Mónika

Park Könyvkiadó, 2014. 320 oldal, 3900 Ft

„Tulajdonképpen az álom eléggé hasonlított a *van-couveri* időjárásra – valami gyászos vágyakozás volt, valami esős, álmos szomorúság, szívre nehezítő teher” – írja új kötete egyik hőséről Alice Munro. Ha pedig azt is hozzátesszük, hogy egy fiatal nőről van szó, aki egy kanadai városban él, és a házi-

munka meg a gyereknevelés mellett verseket ír, máris benne vagyunk a Munro-világ sűrűjében. Ott, ahol a leghétköznapibb, legtriviálisabb tevékenységek megjelenítése is bármikor súlyos, sorsfordító következményekkel járhat, ahol a nagytakarítással járó felfordulás közepén is beléphet a házba egy angyal, és nem tudni, jót vagy rosszat jelent-e ez a felmosóveder felett görnyedőnek.

Az 1931-ben született, 1968 óta rendszeresen publikáló Alice Munro a 2013-ban neki ítélte irodalmi Nobel-díjjal azok közé az írók közé tartozott, akiknek a neve mellé odatapadt a „méltánytalanul kevésbé ismert” jelző, akit újra és újra „felfedeznek” az olvasók. Ahogy az ugyancsak kanadai író, Margaret Atwood írta: „... *hirtelen előugrik a tortából – Meglepetés! –, aztán kénytelen újra és újra előugrani.*”

A rövidpróza nagymesterének kikiáltott Alice Munro azonban nem egészen a semmiből lép elő, még ha a magyar olvasó némi joggal érezhette is így, hiszen magyar fordításban először 2006-ban jelent meg SZERET, NEM SZERET címen novelláskötete. Harmincnyolc évvel az egyébként viszonylag késői írói *débu* után. A fordítás alapjául szolgáló HATESHIP, COURTSHIP, FRIENDSHIP, LOVESHIP, MARRIAGE címet viselő eredeti kötet Munro tizedik novelláskötete volt, megjelenéséig (2001) szerzője számtalan rangos irodalmi díjat nyert, a Nemzetközi Man Bookert beleértve. Mintegy a késői felfedezést „kárpótolva” a Park Könyvkiadó jóvoltából jelenleg Munro hét kötete olvasható magyarul, az első Borbás Mária, a többi Mesterházi Mónika fordításában.*

Munro ama prózaírók közé tartozik, akiknek a stílusa, témavilága pályája során viszonylag egységes. Bár egyes kötetei (elsősorban az ASSZONYOK, LÁNYOK ÉLETE) olvashatók lazán összefűzött epizódokból álló regényként, végső soron a rövidpróza mestere, aki teljes pályája során kitarított a műfaj mellett, attól függetlenül, hogy a kritika sokszor a terjedelmet összetéveszti a minőséggel, és a novellát a majdani regény elő-

* SZERET, NEM SZERET (2006), CSEND, VÉTKEK, SZENVEDÉLY (2007), EGY JÓRAVALÓ NŐ SZERELME (2008), ASSZONYOK, LÁNYOK ÉLETE (2009), MENNYI BOLDOGSÁG! (2011), HÁROM TÖRTÉNET (2013), DRÁGA ÉLET (2014). A továbbiakban azok a novellák, amelyek mellett nem szerepel a magyar fordításban való megjelenésük dátuma, a 2014-es DRÁGA ÉLET című kötetből származnak.

futárának tekinti. Munro írásai novellának, elbeszélésnek egyáltalán nem rövidnek (inkább kisregény terjedelműek), és rendkívül sűrű szövések. Mindegyikben ott van egy-egy nagyregény lehetősége, egy-egy pár mondatra megjelenő mellékszereplő vagy történetzilánk újabb elbeszélések magját sejteti. Ahogy E. M. Forster írta Jane Austen regényeiről: egyetlen epizód szereplőt sem lehet úgy kiemelni, hogy ne hozná magával a házat, amelyben él, a vidéket, a társaság többi tagját, különféle eseményeket és konfliktusokat, újabb és újabb novellába formálható történeteket.

A továbbiakban a legutolsó, 2012-es DEAR LIFE alapján, de a korábbi szövegekre is alapozva próbálom megjeleníteni a Munro-próza erőterét.

A szerző szerint ez a „*bűsűkötetete*” (miközben az olvasó nyilván reménykedik, hogy talán mégsem), így óhatatlanul kínálja magát, hogy valamiféle összegzésként olvassuk.

Bár első írásának megjelenését még „*unatkozó háziasszony próbálkozásaként*” hirdette a helyi újság, a kilencvenes évekre Alice Munro már a „*kanadai Csehov*”, aki novelláiban szívszorító pontossággal rajzolja meg a kanadai kisvárosok, farmok lakóinak mindennapjait.

A harmincas-negyvenes évekből (Munro gyerekkora) elképzelhetetlen volt, hogy egy kanadai városkában felnövekvő fiatalból nemzetközileg elismert író legyen: a legklasszikusabb kisvárosi hagyományok szerint a művészi érdeklődés és önkifejezés olyan elfoglaltságnak számított, amellyel józan gondolkodású, erkölcsös felnőtt nem foglalkozik, hiszen abból nem lehet megélni. Vagy (és itt kerültek a nők váratlan előnybe a férfikkal szemben) lehetett hobbi szinten írogatni, ha valaki „unatkozó háziasszonynak” számított, esetleg siralmas kis megélhetést próbált összekaparni abból, hogy zongoraórákat adott, vagy csevegős cikkeket írt a helyi lapba. A nagyvárosokban (Toronto, Vancouver) még akadt néhány hasonlóan gondolkodó, de aki írni akart, reménytelenül magára maradt az ontariobeli kisvárosokban. Mégis rövid vancouveri kitérő után Munro visszatér szülőföldjére, és novelláiban újra meg újra Délnyugat-Ontario Huron tartományát formálja mitikus világgá. Mint Faulkner Yoknapatawpha Countyja vagy Gabriel García Márquez Macondója, Alice Munro Ontariója is öntörvényű világ, és egyúttal az univerzum kicsinyített modellje.

Bővizű folyók szabdalta lapos, végtelen szántó-földek világa ez, susogó levelű kukoricaföldeké, ahol a szereplő egyetlen dolgot tehet, eltéved (LEBEGŐ HÍD, 2006). Itt-ott egyforma kisvárosok, központjukban az elmaradhatatlan vörös téglás városházával, különféle felekezetek templomaival, postával és kórházzal. Kisvárosok, ahol „*az emberek élete unalmas, egyszerű, csodálatos és mérhetetlen – könyhai linóleummal bélelt mély szakadék*” (ASSZONYOK, LÁNYOK ÉLETE, 2009). Ha utazni kell, végtelen távolságok nyílnak meg, a szereplők akár napokig is ülnek a vonaton, beszélgetnek, olvasnak, vagy a nagy üveglakos, speciális kocsiban csodálják a hegyvidéket, miközben az életük egy-egy találkozás nyomán éppen összeomlik vagy helyére billen.

Faulkner és García Márquez nevének emlegetése a mikroköznyezet mítikus növelésén kívül is indokolt. Noha Munro saját bevallása szerint „*nem nagyon kedveli*” Faulkner írásait, az amerikai Dél krónikáinak tekintett írók (különösen a Munro által nagyra becsült Flannery O'Connor vagy Eudora Welty regényei) mégis mindegyre felsejlenek a Munro-elbeszélések mögött, elsősorban azok mikrorealista helyszínrajzaiban, szereplőválogatásában és abban, ahogy a végzet triviális körülmények között is megállíthatatlanul átrajzolja sorsaikat. Ahogy García Márquez mágikus realizmusát idézi fel az a könnyedség, amellyel a csoda megjelenik akkor, amikor senki sem számít rá, noha itt nem a valóság lendül át egy másik dimenzióba, mint ahogy a szép Remedios emelkedik a mennybe, hanem éppen fordítva, a transzcendens ereszkedik le egy vidéki városka poros útjára.

Munro stílusát több oldalról is megközelíti a kritika. Már a kezdetektől fogva meghatározó szerepet kap a technikai bravúrok feltérképezése, hiszen hajól megnézzük, igen kevés mondható el az elbeszélések cselekményéről. Szereplői nagyjából mind középosztálybeli, vidéki, fehér emberek, egy-egy városkában vagy farmon megszületnek, növekednek, házasodnak, csálnak és megcsaltnak, tönkremennek és talpra állnak, megvívják a maguk kisebb-nagyobb harcait, és szembenéznek a végzetükkel, amely igen gyakran jelentkezik valamilyen komoly betegség (Parkinson-kór, Alzheimer) vagy súlyos baleset formájában. Mondhatni, az élet történik velük. Ami igazán fontos, belül történik, a külvilág többnyire mit sem érzel belőle, hiszen a szereplő napi rutinja megszákítás nélkül

folymatódik. Ha történik is olyan, amit a szereplőn kívüli világ is érzékelhetne, az többnyire egy utalás, egy mellékesen odavetett ellentmondásos megjegyzés formájában jelenik meg, vagy utólag, az esemény mozaikdarabjainak egymás mellé helyezésekor nyer értelmet.

Munro prózáját sokan nevezik hiperrealistának, írásai kapcsán előkerül a fotórealizmus vagy (amerikai viszonylatban) a „K-mart realizmus” kifejezés is (a K-mart áruházlánc által forgalmazott tömegárura és az azt vásárló hétköznapi közönségre való utalásként).

Ha Alice Munro valamelyik szereplője belép egy házba, akkor mindjárt azt is megtudjuk, hány szobás a lakás, milyen bútorok vannak benne, és hogyan kerültek oda, ha elhúznak egy függőnyt, látjuk a mintázatát, érezzük az anyag textúráját. Tudjuk, hogy mit evett a szereplő, mi volt a vonaton szemközti ülő (a cselekmény során többet semmilyen jelentőséggel nem bíró) utas csomagjában. Mindez azonban nem pusztán információ, hanem nagyon is fontos építőeleme az elbeszéléseknek. Elsősorban azért, mert az emlékezet nem a nagy képet őrzi, hanem az apró részletekbe kapaszkodik. Az EGY JÓRAVALÓ NŐ SZERELME (2008) hősnője, Enid munkája során (haldoklók otthoni ápolásában segít) megtudja, hogy munkaadója és hajdani osztálytársa, a csendes, jóraivaló farmer egyszer felindulásból gyilkolt. Márpedig a józan, dolgos és puritán erkölcsös világban a gyilkosságot nem lehet megúszni. Enid tehát elhatározza, hogy vállalja a végzet szerepét, méghozzá úgy, hogy ha szükséges, feláldozza önmagát: csónakázni hívja a gyilkost, szembesíti tetteivel, felszólítja, hogy adja fel magát, és ezzel kezelje le a bűnt, de előtte megmondja neki, hogy nem tud úszni. Mikor megérik benne az elhatározás, gyümölcskocsonyát készít a gondjaira bízott gyerekeknek, szappanbuborékot fúj velük, és gazdagon ellátja őket édességekkel. Hogy miért? „Az akarta, hogy ez különleges nap legyen a számukra, attól függetlenül is különleges, hogy – ebben teljesen biztos volt – ez lesz az anyjuk halálának a napja. Azt akarta, hogy örizzenek valamit az emlékezetükben, ami megváltó fényt bocsát majd mindarra, ami következik. Vagyis rá, meg arra, ahogyan hatni tud az életükre.”

Enid tudja, az emlékezetnek gyümölcskocsonyára, szappanbuborékra, színes cukorral megszórót süteményre van szüksége ahhoz, hogy megkapaszkodjon.

Alice Munro hiperrealizmusa kapcsán egyik legelső magyar felfedezője, Tárnok Attila megjegyzi, hogy az „nem kis részben a New Yorker szerkesztőire jellemző kukacoskodó alaposságnak köszönhető” (EMLEKIDÉZÉS ALICE MUNRO NOBEL-DÍJA KAPCSÁN. *Nagyvilág*, 2013. december. 1238.), akik szigorúan utánajártak minden apróságnak, és megkövetelték szerzőiktől a félreérthetetlenül pontos fogalmazást. A Munro-írások legtöbbszörének helyet adó lap stílusa ugyanakkor megfelel annak a munkastílusnak, amellyel Munro dolgozik: hosszan gyúrja, csiszolja a szövegeket, nem egyet többször, több változatban is újraír. Így válik lehetővé, hogy egy negyedik oldalon feleslegesnek ítélt részlet döntő fontosságot nyer a huszonnycadik oldalon.

Az ASSZONYOK, LÁNYOK ÉLETE (2009) hősnője, Del könyvet szeretne írni Jubileerről, a kisvárosról, amelyben felnőtt, és azzal szembesül, hogy hiába próbálkozik, nem lehet pontosan visszaadni mindazt, ami az emlékezetében él. Del valóságrogzító próbálkozása azt a prózatechnikát tükrözi, amely Munrónak is sajátja. „...megpróbálok majd listákat írni. Listát minden üzletről és vállalkozásról a főutca teljes hosszában, meg hogy kik voltak a tulajdonosaik, listát a családnevekről, a temetőben a sírokon szereplő nevekről, az alattuk levő felírral együtt. [...] De amit én akartam, azt egyetlen lista nem tartalmazhatta, mert én az utolsó szemig mindent akartam: a beszéd és a gondolkodás minden rétegét, a fény csikjait a kergeken és a falakon, minden szagot, kátyút, fájdalmat, repedést, illúziót nyugodtan összefogva: ragyogóan és örökre!”

A novella hősnője kudarcot vall, a szerző azonban nem, mégpedig azért, mert Munro realizmusa különbözik a klasszikus realizmustól. Az adatok, részletek „kézben tartása”, a mindentudó narrátori hang gyakori használata nála nem jár kontrollérettel. Munro kedvenc írói eszköze az időben sokszor ide-oda elmozduló cselekmény, a visszaemlékező (flash-back) technika, a részletek sokasága pedig azt az érzést kelti, hogy ha az írástechnikában nem is, a szereplők életében s így általában az életben a véletlen nagyobb szerepet játszik, mint gondolkodásunk. Egy interjúban Munro is beszél erről a széttartásérzésről: „Az életem tele van ezekkel az egymással semmilyen kapcsolatban nem levő valóságokkal, és ezt látom mások életében is. [...] Sosem látom, hogy a dolgok olyan nagyon összefüggőnek.” (THE ART OF FICTION. *Paris Review* 131 [1994]. 227–264., 257.)

A kritika egy vonulata Munro regényeit a *dél-ontariói gótika* (*Southern Ontario Gothic*) körében tárgyalja. A magyar irodalomtörténetben a gótikus regény középkori környezetben játszódó kísértethistória, itt azonban szó sincs háborgozatóan kongó lovagtermekről. A helyszín a lehető leghétköznapibb kisváros a maga többnyire nyomasztó társadalmi realitásával. A gonosz, mégpedig valamiféle transzcendens, megfoghatatlan gonosz fenyegető jelenléte mindvégig érzékelhető, az ember bármelyik utcasarkon belebotolhat. Ugyancsak a gótikus regényből származnak a jellegzetes figurák: a veszélyben levő hősnő, a tanácsadó, segítő bölcs asszony és a démoni szerető. Csak nem egy középkori kastély baljósan nyikorgó lépcsőin közlekednek, hanem például lovasfarmot üzemeltetnek.

A világban jelen levő gonosz fenyegetése összszefügg a örnység szigorú, protestáns hagyományokban gyökerező szellemi örökségével. Alice Munro maga is skót presbiteriánus gyökerekkel rendelkezik.

A protestáns szellemi háttér találkozása a kisváros zárt, sokszor klauszrofób világával szinte kínálja, hogy a szereplők számára mindennapos feladat az önelemzés, hogy soha nem szűnnek meg mérlegre tenni tetteiket, érzelmeiket, vágyaikat és gondolataikat, és mindig könnyűnek találtnak. Nem történnek világrengető dolgok, itt mégis mindig kéznél van a szégyen, a büntetés, a megvetés, és nehéz, sokszor lehetetlen a megbocsátás. A bűnhődés nem a bűn mértékével, hanem a kis hibák mögött felsejlő univerzális gonosz hatalmával arányos. Legyen szó akár közönséges házastársi hűtlenségről, gőgről vagy akár másoknál többre, jobbra sóvárgásról, a bűn elkerülhetetlenül maga után vonja a bűnhődést. A súlyos, halálos kimenetelű betegség, a tragikus balesetek, az örület mind kegyetlen, de természetes és a közösség által elfogadott igazságszolgáltatásként működnek, helyreállítanak egy (az egyén által talán nehezen elviselhető, de a közösséget megtartó) egyensúlyt.

Ugyancsak a protestáns szellemiség jegyében, ha megbocsátás nem is, a megnyugvás kegyelme mégis sokszor megadatik, még hozzá érdemektől és iparkodástól függetlenül, akkor, amikor az ember nem is számít rá. Mikor már nem hinnék benne, hirtelen szavakba lehet önteni egy életen át elnyomott érzéseket, falkemény előítéletek megínognak, sok rosszindulatból valami jó születik, egy autóbaleset vá-

ratlanságával megváltozhatnak dolgok, és élhetővé lesz az, ami elviselhetetlen volt. Ez az epifánia, ez a kegyetlen sorsot élhetővé szelídítő kegyelem mindig kívülről érkezik, nincs rá magyarázat, a szereplők maguk sem tudják, hogyan történhetett. „*Ne kérdezd, tilalmas tudnunk, mit tartogat a sors nekem vagy neked*” – vési füzetébe az iskolás lány a Horatius-fordítást, mikor megtudja, hogy kamaszos kegyetlenséggel elkezdett levélhamisítási akciója a várható tragikus következmények helyett azzal járt, hogy két magányos, egymáshoz közeledni nem tudó ember egymásra talált (SZERET, NEM SZERET, 2006).

Alice Munro írásait feminista megközelítésben is gyakran tárgyalja az angolszász kritika, és ez az olvasat valósággal kínálja magát, hiszen Munro hősei többnyire nők, és számos jellegzetes női élethelyzetet jelenít meg írásaiban. Míg férfi hősei általában tipikus hétköznapi emberek, hősnői árnyaltabbak, problematikusabbak már csak azért is, mert gyakran az ő nézőpontjukból ismerjük meg a történetet. A férfi sokszor megmarad a vágy titokzatos tárgyának, de ebben a vágyakozásban hiába munkál feszültség, a figyelem központjában nem ő áll, hanem mindaz, ami a hősnő képzeletében köréje épül, amit a vágyakozás az ő életében alakít.

A CSALÁN (2006) című novella a lehető leghétköznapibb állítással indul, „*1979 nyarán az Ontario állambeli Uxbridge mellett beléptem Sunny barátnőm házának konyhájába, és egy férfit pillantottam meg a konyhapultnál, amint éppen ketchupos szendvicset készített magának.*” A váratlan találkozás és a hirtelen fókuszba kerülő figura aztán elindítja a visszaemlékezést egy gyerekkori szerelemre, amely, úgy tűnik, a boldogság egyetlen lehetősége lett volna. A gyerekkorban még kibontakozni nem tudó szerelem a férfi életében történt tragédia miatt nem nyerhet beteljesülést a jelenben sem, marad a beletörődés, a fájdalom és annak a felismerése, hogy „*Ez az ember tudja, ahogy én nem tudom, még csak közelébe sem jutottam ennek a tudásnak – hogy pontosan milyen a legmélyebb mélység.*”

Jinny a LEBEGŐ HÍD-ban (2006) halálra szánt, de éppen javuló orvosi eredményekről értesülő középkorú nő, akit egy váratlan éjszakai autózás során megcsókol egy fiú, „*mert még sosem csókol meg férjes asszonyt*”. A testileg elkínzott, kemoterápiás kezelések miatt kopasz asszonynak a csók az élet felcsillanó reményének záloga lesz,

a megváltás, az önmagához való visszatalálás ígérete: „*Jimny úgy érezte, életében először vesz részt olyan csókban, ami önmagában is esemény. Egymaga az egész történet. Gyengéd bevezetés, hathatós nyomás, teljes odaadással végrehajtott kutatás és fogadás, elidőző köszönet és elégedett visszavonulás.*”

Munro pályájának tekintélyes része valóban olvasható úgy, mint amelyben kiemelt fontosságú a női tapasztalat artikulálása. Különösen igaz ez második kötetére, az 1971-es ASSZONYOK, LÁNYOK ÉLETÉ-re, amely afféle szerzői önarckép-ként is értelmezhető. Nem is annyira a könyv cselekménye (egy tipikus kanadai kisvárosban, amelyet ezúttal Jubileenek hívnak, felnövő Del Jordan gyerekkorának, fiatal lány-korának, értelmi, érzelmi, szexuális kibontakozásának története) az izgalmas, hanem az, ahogy alig két évtized történetében több generáció és több női életmodell megjelenik egymás mellett. Az első világháború a nagynénik világa, a megkérdőjelezhetetlen szerepeké, a derűs otthoné, a morzsasütők, citromos-csirkes kosárkák, házimunkák világa. Bátyjuk, Craig helytörténeti munkájához valahogy úgy viszonyulnak, mint a HÁBORÚ ÉS BÉKE zárófejezetében Natasa Pierre munkájához: nem értenek belőle semmit, de mélységesen tisztelik, miközben kicsit le is nézik, mint komolytalan, a praktikus dolgoktól távoli elfoglaltságot. A harmincas-negyvenes évek gyermeke, Ada, az anya, lázadó, kétségbeesetten küzd az önállóságért, a kiemelkedésért, mindazért, amit a körülmények elzárnak előle, aki a kudarcok, a visszafojtott düh miatt frigiditásba, száraz objektívizmusbba merül. E két nemzedéknek nincsenek szavai a testi szerelem megnevezésére, csak körülírásokkal beszélnek, mint egy későbbi, 1982-es Munro-kötetben szereplő novella, a THE TURKEY SEASON két szereplője. „*Lily azt mondta, sosem engedte közel a férjét, amikor az ivott. Marjorie azt mondta, hogy mióta csak nem belehalt egy vérzésbe, sosem engedte közel a férjét a havibaja idején. Mire Lily gyorsan megjegyezte, hogy a férje csak olyankor próbálkozott, amikor ivott. Értettem, hogy büszkeség kérdése nem közel engedni a férjedet, de nehezen hittem el, hogy a »közel engedni« azt jelenti, »szeretkezni«.*”

Ada lánya már az ötvenes években, az alakuló szexuális szabadság, de még a feminista mozgalmak és a fogamzásgátló tabletták elterjedése előtt válik nővé, és kinkszerűl választani a barátnői hagyományos, mintakövető életútja és az egyelőre még körvonalazatlan „saját út” között.

A 2001-ben megjelent SZERET, NEM SZERET zárónovellája, a THE BEAR CAME OVER THE MOUNTAIN (magyar fordításban ODA-VISSZA, 2006) után azonban megváltozik a Munro-próza fókusza. A novella egy modern környezetben játszódó Philémón és Baukisz-történet, ezúttal egy férfi hőssel a középpontban. Grant, nyugdíjas egyetemi tanár és felesége, Fiona hosszú és viszonylag boldog házasságban éltek, bár Grant gyakori félrelépései mélyen megebezték feleségét. Fiona immár Alzheimeres beteg egy öregotthonban, elfelejtette férjét, és beleszeretett egy másik páciensbe. Mikor a férfit fiatal felesége, Marian hazaviszi az otthonból, és ettől Fiona szenved, Grant mindent megmozgat, minden anyagi és testi áldozatra képes, hogy visszajuttassa hozzá. Vezeklés a múltért? Cselekvő szeretet a jelenben? Grant és Fiona története jelzése annak a finom változásnak, ami Munro prózájában a 2000-es évektől bekövetkezik, és amelynek kiérlelt darabjait olvashatjuk legutóbbi kötetében.

A kétezres években publikált köteteiben, különösen a RUNAWAY-ben (2004) és a TOO MUCH HAPPINESS-ben (2009) (magyarul MENNYI BOLDOGSÁG!, 2010) a Munro-novella korábban rendkívül sűrű, önmagában regényterjedelmet sejtető cselekményszöveget szilánkosabbá válik. Egyre több a kihagyás, a bizonytalanul körvonalazott esemény, az, hogy mi történik valójában, egyre inkább az adott szereplő értelmezésétől függ. A kötetcímadó MENNYI BOLDOGSÁG!-ban Munro az addig általa ábrázolt világ keretei közül is kilép, és hősnojtét, az orosz Szofja Kovaljevskaja matematikust kíséri végig utolsó utazásán Európában. Egyre árnyaltabb, egyre érdekesebb férfi szereplők tűnnek fel az elbeszéléseiben. A DRÁGA ÉLET utolsó néhány írása bevallottan önéletrajz-töredék, „*nem egészen novellák*”, amelyekben az „*ézés önéletrajzi, bár a tények néha nem teljesen*”.

Többször elhangzott Munro írásai kapcsán, hogy önéletrajzi vonásaik vannak, hogy önmagát írta meg. Ám annak ellenére, hogy sok szereplő, illetve az írásokban gyakran feltűnő, ápolásra szoruló, lánya életét megnyomorító anyafigura rendelkezik önéletrajzi vonásokkal, Munro mindmostanáig nem írt vállaltan önéletrajzi jellegű munkát, és most is jelzi: „*Azt hiszem, ennél többet (és közelebbit) nem akarok az életemről elmondani.*”

Julian Barnes azt írta Alice Munro prózájának időkezeléséről, hogy „*az ember csak akkor*

érezkeli az idő múlását, amikor az megtörtént. Ebben az olvasó a novellahősökre hasonlít, akik maguk is érzékelik, hogy eltelt az idő, és megváltozott az életük, anélkül, hogy tudnák, hogyan, mikor és miért történt mindez. Ez a ritka képesség részben magyarázat arra is, hogyan lehet a rövidprózája olyan sűrű és erőteljes, mint más írók regényei”. (WRITERS ON MUNRO. *The New Yorker*, 2013. okt. 10. <http://www.newyorker.com/books/page-turner/writers-on-munro>.)

Ez az érzékelhetetlenül morzsolódó idő a DRÁGA ÉLET-ben eltűnik, a történetek időkeretei viszont kitágulnak. A cselekmény a második világháborút követő gazdasági-társadalmi változások korától valahová napjainkig nyúlik, és az idősíkok mindegyre felfedik egymást. A KILÁTÁS A TÓRA című novella hősnője, Nancy egy ismeretlen időpontban keresi az orvost, akihez másnapra időpontja van, és maga előtt látja, hogyan nézett volna ki az adott utcarészlet száz évvel korábban. „...az emberek kint ültek volna a verandán, esetleg az utcai lépcsőn. Háziasszonyok, akik aznapra végeztek a mosogatással és a sepregetéssel, férfiak, akik feltekerték a slaugot, miután alaposan meglocsolták a fűvet. Semmi magamutogató, elhagyott kerti bútor, mint itt ezek. Csak a falépcső vagy a konyhából kihozott székek. Beszélgetés az időjárásról vagy egy elszökött lóról, vagy valakiről, aki ágyinak esett, és nem várható, hogy felépül. Találgatások órára, amint hallótávolságon kívül került. [...] Manapság minden teremtet lélek odabent van a ventilátorával és a légkondicionálójával.”

A térben is minduntalan érzékelhetővé válnak a különféle időrétegek, a faházak fokozatosan átadják helyüket a kőházaknak, majd a betonból öntött lakóparkoknak. A szereplők mindegyre arra kényszerülnek, hogy elmagyarázzanak dolgokat. Az ELJUTNI JAPÁNBA hősnője, Greta kislányával útnak indul, hogy pár hónapig költőként éljen Torontóban (és esetleg egy újságíró szeretője legyen). Az utazás pillanatában mindkét elképzelés nagyjából egyformán botrányos, és később nehezeze esik elmagyarázania, milyen volt akkoriban (ötvenes évek vége) Vancouverben az élet. „Idősebb korban nehéz volt elmagyarázania, akkoriban mi volt oké és mi nem. Azt ki lehetett jelenteni, hogy a feminizmus, hát az nem. [...] akkoriban az is gyanút kellett, ha valakinek volt egy komoly gondolata, nemhogy célja, vagy esetleg olvasott egy igazi könyvet, az ilyesmit volt szokás felhántorgatni, ha aztán a gyerek tudógyulladást kapott, egy hivatalos vacsorán elejtett megjegyzés meg

a férj előléptetésébe kerülhetett. Függetlenül attól, melyik politikai pártról volt szó. Elég volt, hogy egy nő jártatta a száját.” (8.) A társadalmi viszonyok állását egyetlen ironikus mondattal jelzi a CORRIE című novella hősnője, amikor azt állítja, „sosem volt ideje Istenre, mert az apja túlságosan lekötötte”.

A kisvárosi, női lét megszorításokkal, korlátokkal teli világa jelenik meg a RÉV című novellában, ahol a liberálisan nevelt kamasz lány szemén keresztül látjuk az őt átmenetileg befogadó nagynéni és nagybácsi életét. Ebben a világban a pár mindkét tagja olyan, mintha az ötvenes évekbeli (nyugati) női magazinok illusztrációi keltek volna életre, ahol szombat este mindig megsül vasárnap reggelire a fahéjas muffin, és vasárnap reggel mindig a szeretkezés hangjai szűrődnek ki a hálószobából, ahol a férfi háza a vára, egy asszony feladata pedig, hogy férje számára békés révet teremtsen. Ha pedig netán olyan lenne, mint a nagybácsi gyűlölt, tehetséges zenész nővére, akkor már csak a zene iránti rajongása miatt is neveltséges, mert „ha az ember nő, bármiféle odaadás neveltségessé teheti”.

A korábbi novellákból ismert „démoni szerető”, az autoriter, kegyetlen férfi alakja feltűnik ugyan (például az AMUNDSSEN orvosában), de sokkal erőteljesebb szerepet kapnak az érzékeny, szeretteikről gondoskodó, hallgatag, fájdalmukat szavakba önteni sem tudó szereplők. Az ELHAGYNI MAVERLEY-T fiatal rendőr hőse csöndes ragaszkodással ápolja hosszú évekig feleségét, és ugyanezzel a gondviselő, oltalmazó figyelemmel próbálja megkeresni a hirtelen támadó hóvihár során eltűnt (bigott vallásos családja elöl elszökött) pénztároslányt.

Két novellában is megjelenik az aszexuális, testi szerelemtől, mély érzelmi kötődéstől deformáltsága vagy gyermekkori traumái miatt menekülő ember, és velük az elszalasztott lehetőség és a megőrzött méltóság kérdése.

Különösen szép az önéletrajzi írásokból felszeglő apafigura, aki ezüstrókafarmot indít, kora reggeltől késő estig dolgozik, és a kor szellemében időnként nadrágszíjjal elveri a gyerekeit, ha azok „visszabeszélnék”, vagy „túl okosnak képzelik magukat”. A súlyos műtét után lábadozó, álmatlanságban szenvedő, sötét képzelgésektől gyötört kislány, aki attól fél, hogy netán álmában meg találja fojtani a kishúgát, egy hajnalon összetalálkozik apjával a konyhában, és sor kerül

egy beszélgetésre, amelyben az apa pár nyugodt, elfogadó mondata visszat teszi a kiskamaszt „világuk talajára”. „Egy generációval és egy jövedelemmel arrébb”, immár a felnőtt teszi hozzá a zárlatban, hogy: „Arra gondolok, talán azért vett jobb ruhát, mert egy reggeli időpontot kapott a bankban, hogy megtudja, nem vehet fel több hitelt, ami nyilván nem lepte volna meg. Olyan keményen dolgozott, ahogy csak tudott, de a piac nem lett jobb, és neki új megoldás után kellett néznie, hogy minket el-tartson, és az adósságunkat is visszafizesse. Vagy talán megtudta, hogy anyám reszketésének neve is van, és nem fog abbamaradni. Vagy hogy egy lehetetlen nőt szeret. Nem számít. Attól fogva tudtam aludni.”

A kegyelem ritka pillanatai is légiesebben, finomabban jelennek meg, mint korábban. Sor-sok nem fordulnak jobbra, csak rövid, harmo-nikus pillanatok születnek, a megnyugvás, az elfogadás kissé őszi pillanatai. A BÜSZKESÉ-gben két immár idős, egy életen át magányos és sokféle sebet viselő ember, miután félelemből, kényelemből végképp elszalasztották az egy-másra találás esélyét, elbűvölten nézik, ahogy a kerti madáritatóban apró, fekete-fehér bor-zok kergetőznek.

Munro prózavilága mintha szelídebbé, megbocsátóbbá, ugyanakkor szomorúbbá is válto-zott volna a DRÁGA ÉLET-ben. „Nem utaztam haza anyám utolsó betegségekor, se a temetésére – írja a kötet zárlatában. – Két kisgyereke volt, és Van-couverben senkire sem hagyhattam őket. Nemigen engedhettük meg magunknak az utazást, és a férjem megvetette a formális viselkedést, de miért is őt hibá-zatom? Én ugyanígy éreztem. Bizonyos dolgokra azt mondjuk, megbocsáthatatlanok, vagy hogy soha nem fogjuk megbocsátani magunknak. De megbocsátjuk – mást se teszünk.”

Honnan ered ez a szomorúság? Talán abból, hogy a megbocsátásra való képesség emberi erényéből igen könnyen válik emberi gyenge-ség. Amikor tehetetlenségből vagy az idő mú-lása előtt meghajolva mi magunk bocsátjuk meg magunknak mindazt, amit életünkben hibának, tévedésnek, bűnnek éreztünk, akkor automa-tikusan kizártuk a kívülről, kegyelemként ér-kező megbocsátást. Valami olyan felismerés ez, mint amit a CORRIE című novella hősnője érez, amikor rájön, hogy szeretője hosszú éveken át becsapta és kihasználta: „Mindig van egy reg-gel, amikor rájövünk, hogy a madarak mind elre-pültek.”

Vallasek Júlia

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Tisztelt Szerkesztőség,
miként évtizedek óta gyakran tesszük, Radnóti Sándor most is elküldte Esterházy könyvéről írt kritikájának a kéziratát; és miként szintén gyakran előfordult, egy kisebb levélsorozatban eszmét cseréltünk arról, mennyiben egyezik és mennyiben tér el a tárgyatról a felfogásunk. Most azonban azt javasolta, hogy a *Holmi* szá-mára is írjam meg azt, amit másképp gondolok. A felkérést szívesen elfogadom; de természetesen nem valamiféle szisztematikus ellenkritikát akarok írni, hanem megpróbálom röviden je-lezni, hogyan látom egy másik olvasat lehetősé-gét. Talán mégis helyes, ha egyetlen mondat-ban összefoglalom a véleményemet magáról a kritikáról, hiszen az itt következő fejtegetések megírásának határozottan ez a kiinduló alkalm-a. Alkalma, a kifejezés legerősebb értelmében: mivel én ezt a kritikát rendkívülien megvilágító értékűnek vélem, sőt hozzáteszem, hogy messze-menőkig ennek, vagyis Radnóti cselekmény- és szövegmagyarázatának az ismeretében kísérlek meg egy más felfogást megfogalmazni – noha én a könyvet, éppen a lényegét illetően, hatá-rozottan más hagyományba és más értéktarto-mányba helyezem.

Kezdem ennek a másik hagyománynak a be-mutatásával, vagyis egy idézetsorozattal, ame-lyik alighanem sokkal többet mond, mint amit az én meghatározásaim mondanának.

1770 körül írta Diderot a RAMEAU UNOKAÖCS-CSE című traktátusát, amelyben könnyedén és következetesen kétségbe vonta az élet és a mű-vészet klasszicista eszményeit. Egy helyütt a kü-lönléle alkotótípusokat jellemzi, és közöttük a következőt: „Eljön hozzánk egy bizonyos együgyű alak is, aki külsőre semmitmondó és hülye, de démoni szellemű és kajánabb, mint egy vén majom. Azok közül való, akik tréfára és fricskára ingerlik az embert, és akiket Isten azok megbüntetésére teremtett, akik a külső után ítélnék, s akiket a tükör megtanít-hatott volna arra, hogy éppen olyan gyakori, hogy valaki szellemes, holott ostoba képe van, mint az, hogy a szellemtől sugárzó ábrázat ostoba embert takar.” (Szfívós Mihály fordítása.)

1836-ban írta Büchner WÖNZECK című drá-máját. Az első szavakat a hős, egy katonaborbély mondja az egyetlen barátjának: „Bizony, Andres. Látod azt a világos csíkot ott a fűvön. Ott görög es-ténként a fej. Egyszer sündisznónak nézte valaki, és

fölemelte...” (Thurzó Gábor fordítása.) A továbbiakban újabb és újabb félig vagy egészen hagyományos kijelentésekben próbálja elmondani, amit ő, a világ szellemi-társadalmi nyomorultja elszenved, ami is a Kapitányt, aki persze egyike azoknak, akik állandóan újra megalázzák, meg-hökkentő kommentárra készíti: „*Te jó ember vagy, jó ember. De túl sokat gondolkozol, ez szétmarja az embert. [...] Amit beszélsz [»der Diskurs«!], nagyon megütött.*” (Saját fordításom.) Míg nem a szenvedések értelem nélkül egymásra következő sorozata az egyetlen lehetséges végéhez nem jut: a gyilkossághoz és saját halálához. Amennyire ő maga és a környezete, például a felesége, aki persze megcsalja egy katonazenésszel, egyáltalán felfogja a sorsát, úgy mindnyájan az evangéliumi történetet és kozmoszt idézik, kontextuálisan persze esetlegesen, de éppen ezért elutasíthatatlan érvénnyel. A fogatékos elméjű áldozat-gyilkos történetében a Passiót kell felismernünk.

A következő idézet szerzője Dosztojevszkij. 1838-ban egy levélben, E. Th. A. Hoffmann műveit és különösen a DER MAGNETISEUR című elbeszéléésének hősét kommentálva, azt írta: „*Van egy ábrándom: örüllté válni. [...] Szörnyű látni egy embert, akinek hatalmában van az elérhetetlen, egy embert, aki nem tudja, mihez kezdjen önmagával, aki játszadozik egy játékszerrel, amely nem más, mint – Isten!*” (S. Nyíró József fordítása. Ahol ábrándot olvasunk, ott Dosztojevszkij a *prosekt* szót írta, és ezért úgy is értelmezhető, hogy „*Van egy tervem*”). Mint tudjuk, ő maga sokkal inkább az Örögről, mint Istenről írt a regényeiben; de amikor körülbelül negyven évvel később közvetlenül meg is jelenítette, nem valamiféle metafizikai látomást írt le, hanem mindenféle égi-földi „*anekdota*” bizarr sorozatát: „*gőzben ülni a kúpecékkel és pópákkal*”, a hívő, aki azt mesélte, hogy „*kvadrillió kilométer*” után érte el a paradicsomot, a férfi, aki azon medítál, hogy „*hosszú orral távozni*” vagy „*orr nélkül*” jobb-e egy történelemből kikerülni, vagy éppen a pápa, akinek egy asszony ugyancsak kevés büntudattal gyón-ta meg a kis kalandját, mire a pápa is szeretkezett vele.

A következő művet nem tudom szöveg szerint idézni, de megpróbálom e hozzászólás szempontjából leírni. 1912-ben komponálta Schönb erg a PIERROT LUNAIRE című, 3 × 7 dalból álló ciklusát. A dalok hőse egy bohóc holdbéli magányának változatait éneklte el, az álmaid és a

szenvédeyleit, a képzelgéseit és a szarkazmusát; zenei diskurzusa se nem tiszta (égi) dallam, se nem tiszta (földi) beszéd, hanem a kettő közötti tartományban komponálja meg (holdbéli) *énekbeszédének* változatait.

És végezetül még egy idézet, Antonin Artaud 1925-ben írt, HOMÁLY-TARTOMÁNYOK KÖLDÖKPONTJA című szövegsorozataból. „*És szilánkok mozaikja volt a középpont, valamiféle kemény és kozmikus, eltorzult súlyú kalapács, amelyik mintha valamilyen homlokzat lenne, úgy zuhant állandóan újra a térbe, de mégis csak finom cseppek zaját kelti.*”

Még egy adatot hozzáfűzök: az eredeti kontextusból tökéletesen kiszakítva, Beckett idézte (egyébként: Proust kapcsán!) Horatius szintagmáját: „*amabilis insania*”, „*jócélu téboly*” (Ilyés Gyula fordítása).

Vélhetően nem szükséges, de mégis összefoglalom, mit kívántam szemléltetni ezzel az idézetsorozattal. Az újabb keletű európai irodalomban jól felismerhető egy (talán erősödő) hagyomány, amelyben a mű az elveszettség ihletéből támad, azt kell, hogy megjelenítse. Magának az ihletettségnek mindenféle változata van. Lehet a szellem paradox-szuperracionális önelbűjtatása, lehet a szellem és vele a sors, vagyis Büchner visszatérő szavával „*a teremtmény*” minden pillanatban elszenvedett nyomorúsága, lehet egy hős kihívása a Gonosz megélésére vagy éppen a képzelőerő akart-akaratlan ön- és világrobbanása. Annál figyelemreméltóbb, hogy megformálásukban jól kirajzolódik egy közös, vagyis közösen diverz vonás: mindegyikük a szellem rendkívüli lefokozottságának és a szellem szintén rendkívüli megvilágosodásának bizonytalan keletkezésű, tartalmú és terjedelmű köztes területén íródik – ekként viszont valóságos kozmoszt alkotnak, semmi esetre sem a BIBLIA vagy a természettudomány kozmoszának az értelmében (ezen, illetve ezeken a mindenkori szerzők vagy hősök, legyenek filozófusok vagy pszichotikusok, újra és újra gúnyolódhatnak), hanem abban a mindig egyéni értelemben, ahogy e mindenkori szerzők és hősök önmagukat megszólalásuk bizarr végső értékei között elhelyezik. Diskurzusuknak két komplementer elve az önkény és a töredék: amennyiben egy mindent meghatározó (vagyis éppen hogy semmit se meghatározó) önkény fogalmaz meg mindig töredékes alakzatokat, és helyezi őket többé-kevésbé megfoghatatlan szétszórtságban a kozmosz különböző helyeire – érzékelve, hogy ez és csak

ez az önkényes és töredékes kozmosz képes megjeleníteni a szellem, vagyis a sors, vagyis a Teremtés bizarr és mert bizarr: végzetes színeváltozását. Jelzem, a modern európai irodalomban ismerünk egy híres ellenpéldát is, Thomas Mann *DOKTOR FAUSTUS*-át. A regényben az író egységes történelmi-metafizikai, illetve végső soron zenei törvény szerint fejtí ki a Gonosz (vagyis a fasizmus) szellemének megjelenését; mindenesetre Thomas Mann nagy interpretátorai, illetve hívei közül többen (mint Käte Hamburger vagy Kerényi Károly) ezt a regényt erős kéttelylel olvasták.

Magam tehát Esterházy új regényét határozottan ebben a hagyományban látom. (Nem tartom érdektelennek, de nem foglalkozom vele, hogy saját életművében mi a helye, hanem egyedi alkotásnak tekintem, mivel meggyőződésem, hogy értéke szerint az: egyedi alkotás.) Az idézett művek közül az ő írásos narrációjának a szerzője, illetve hőse Büchner pszichotikus és fogatkozott elméjű hőiséhez áll közel, aki értetlenül küszködik vele, hogy megfogalmazza az áldozat-gyilkos érthetetlen és megfogalmazhatatlan világdramáját, vagyis az életét és a halálát; azzal a lényeges különbséggel, hogy Esterházy eltökélten nem követi Büchner alkotásának erős tragikumhangsúlyait. Ő határozottan nem tragikus író, és bármennyire többszörösen borzalmas történeteket (re)produkál is, képzelőereje nem keres olyanfajta elriasztó képet, mint amilyennel Woyzeck először megnyilatkozik; ezzel szemben a szövegébe folyamatosan beleír pusztán szerzői ihletű és vonatkozású nyelvi játék- és viccfordulatokat, mivel az ő „diskurzusának” még most, ezeknek az ízig-vérig tragikus történeteknek az elbeszélésekor se *sokkolmia* kell (azt hiszem, ez lenne Büchner drámájában a Kapitány „megütöttségének” legpontosabb fordítása), hanem feltétlenül *szépirodalmi* (emlékszünk Esterházy címszavára, amelyet most értünk meg csak igazán) *diskurzusként* kell hatnia. Egyetlen példát már itt említek, annak teljes kétértelműségében és kétértékűségében. Esterházy egy korábban, a zsidók kiirtásakor eltűnt rokon alakját is beledolgozza a történetbe, többször is említi, még a végzetesen balszerencsés epizódot is elbeszéli, amelyik a deportálásba és a halálba juttatta. Mindez azonban a gyerek narrátor meditatíóinak a keretében van elmondva, aki szeretné megérteni, miért szereti az özvegy, vagyis az ő anyja jobban

a hajdani férjét, mint a mostanit, vagyis az ő apját, és ennél fogva miért szereti jobban az ő féltestvérét, mint őt magát; míg nem, kétségkívül a hajdani végzetes epizódot lemásolva (erről néhány sor múlva részletesen), egy hasonlóképp végzetes balesetet provokálva, megöli a bátyját. Ki nem rendülne meg történelmi és fiktív pusztítások és pusztulások ugyancsak eredetien egymáshoz gondolt elbeszéléseinek az olvastán? De ki ne érzékelné (hasonlítsuk össze akárkivel, igen, még Diderot spekulatív elmélkedéseivel is, aki kétségbe vonja, hogy bárminő diskurzus olvastán kiindulhatunk-e egy narrátor-teremtő fikciójából, a többi példa szerzői pedig nem igényelnek kommentárt), hogy éppen e sokszoros áttétel révén a történeteket határozottan egy szépirodalmi szerző gondolja el, és szépirodalmi keretben beszél el? Emellett Esterházy földi gyerek hőse, illetve gyerek narrátora többet beszél örömről annál (és legyenek akár szokatlanul megélt vagy éppen groteszkül ható örömről, de mégis örömről), sem hogy sorsát csak groteszknek vagy éppen csak tragikusnak érzékeljük. Nem ok nélkül kezdi egyik történetét (amely arról szól, hogyan medítált egy történet elbeszéléseinek a feltételeiről) annak kijelentésével: „*Örülök, hogy megszülettem*”; és ahogy mindig is szerette ezt a fogást alkalmazni, nem ok nélkül fűz hozzá egyfajta függelék ehhez a történethez is, jegyzetekkel (ami ebben a könyvben engem inkább zavar). De távoli alapmintája mégis az, amit Büchner drámája teremtett meg a modern európai irodalomban: az együgyű „*teremtmény*”, aki reménytelenül rosszul artikulált (vagyis: egyedül hiteles) szavakkal és tettekkel teremti meg és pusztítja el nyomorúsága kozmoszát.

Magát a történetet „*egyszerűnek*” nevezi, vélhetően abban az értelemben, hogy minden szépirodalmi narráció két alapmondata között – „*Ez a kezdés*”, „*Ez a befejezés*” – mindenekelőtt és mindenek után egy együgyű szellem egyfonalú élet- és halálhistoriája; de azért ugyancsak sokféle „*gondolattal*” és „*gomolygással*” jut el a legelső mondatától a legutolsó mondásig, kapásból idézve, ezt a két szót is például valamiféle preszókratikus mondás travesztíájába írja bele: „*A gondolat hideg, a gomolygás meleg*”, a gyerek narrátor pedig egyszer olyan formulát talál, amelyet (majdhogynem) Woyzeck is mondhatna: „*Csak éjszaka érzem úgy, hogy rés nyílik, az ágyamból ferdén föl. De akkor máris a csillagokig*”, máskor pedig mintha egy

apokaliptikus metafizikát keresne a maga (nehéz nem közbeiktatni: lefokozott, de ez esetben szép-irodalommal is lefokozott) módján: „*a semmivel szemben oly neveléses az aggodás*”.

Az EGYSZERŰ TÖRTÉNET valójában két történet szövedékére íródik, méghozzá akként, ahogy Esterházy Borges nevezetes paradoxonát Cervantes regényének a szövegéről, amelyik egész mássá válik, ha századokkal később valaki pontosan lemásolja, még tovább forgatja: tehát a két történettel azért alkot (szeretném ezt kurzíván írni: *alkot*) egyet, mert a kettőben egymást reprodukálja, méghozzá akként, hogy minél jobban különböznek ezek a másolatok, annál inkább azonosak, és megfordítva is (mert hiszen tulajdonképpen többféle reprodukált változatot ír meg), minél inkább azonosak, annál inkább különbözők.

Az egyik történet a bibliai passió. Ezt mindenestre szokatlan mértékben redukáltan *másolja le*. Eleve a négy közül a legszikárabb MÁRK EVANGÉLIUM-OT (ő úgy nevezi: A MÁRK-VÁLTOZAT) választja, és ebből is csak a szenvedésrészt beszéli el a szöveg második felében elszórt idézetekkel. Az ő *változatában* Krisztus története azzal kezdődik, hogy Júdás már elárulta, és azzal végződik, hogy halála pillanatában a templom kárpítja meg hasad (ez kb. három oldal a huszonhárom oldalas szövegből), Márknál pedig per sze még következik a Feltámadás. Jelzem, még ebben a radikálisan leszűkített-lepusztított szenvedéstörténetben is módot talál rá, hogy idézze az összes evangéliumi szöveg, én is azt hiszem, három legerősebb és legfájdalmasabb mondását: „*Mert az embernek fia elmegyen, az mint meg vagy on öfelölle írva, de jaj annak az embernek, az ki által elárultatik az embernek fia, jó volt volna annak az embernek, ha nem született volna.*”; „*Simon, aluszol-é? Nem vigyázhatál-é egy óra hosszat?*”; „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” Rövidesen, de már a további másolás összefüggésében érteni fogom a történet teológiai értelmezését, amelynek a kategóriáit tulajdonképpen pontosan idézi Esterházy – de már a földi történet szövedéke felől, vagyis egyszersmind brutálisan földi szavakkal.

A másik tehát a földi történet, és rögtön úgy is fogalmazhatjuk, azoknak a története, akik jószerint csak nyomorúságra és halálra, de megszülettek a földre. Ez a történet egy mégiscsak epikusan előrehaladó, sőt történelmileg is pontosan elhelyezett cselekményt elevenít fel, terjedelméhez képest nem is kevés szereplővel,

akik közül a legfontosabbak, tehát a család tagjai az évek során lassan meghalnak, legtöbbszörre azért, mert nem tudják elviselni a kitelepítés nyomorát, de van olyan, aki már korábban, a zsidók elpusztításának lett az áldozata, a másikkal a narrátor-főszereplő gyilkos tette okán, de még a falu parasztjai közül is van, aki egy balesetben halálosan megsérül, azok pedig, akik a kulák-bélyeggel típródnak, maguk is pusztulásra ítéltettek, és ekként követik a különféle epizódokat, visszajáról: a bugyuta és kegyetlen Gyuri rendőr is halálos szerepre rendeltetett, azt érteti meg, hogy Isten nincs e földi világban, mert „*maga az Isten is a gonoszság eszköze lett*”. Továbbá a történetben nem kevés tárgyi elem is előkerül, ház, bögre, kocsmá, patak, puska, padlás, a kis-kacsák (amelyeket a gyerek széttapos és vízbe fojt), de a diskurzuselemek szerint, és legkivált Esterházy diskurzusa szerint még másfajta tárgyi elemeket is említenünk kell, mint például: Isten, Nap, Föld (mind nagybetűvel) vagy Sztálin apánk, gepárd-ceruza, bolhacsípés és anyátok picsája. NB. e legutóbbi ugyanannak elbeszélését vezet be, hogyan keresték a testvérek az apát a kocsmában, míg az epizód végül, erős kocsmai szlenggel, de a halált (Jézusét, bárkiét) nevezi meg.

A könyv igazi tárgya nyilvánvalóan sem az egyik, sem a másik történet – hanem az, ahogy ez a kettő egymást lemásolja, és ekként mintegy a két diskurzus vagy a két lét köztes területén sokféle-egy történetet alkot. Mindkét történetnek, az Istenének is, akinek a földi más(olat)a csak arról beszélt, hogy ki *nem* hallotta meg a szavát, a földi narrátorának is, aki arról ír megszólaltatva, hogyan találhat szavakat ő, akit süketnémának mondanak, a sorsának az elbeszélésére, tehát mindkét történetnek a közös központi motívuma a szó élet-halál teremtése. Esterházy borgesiánus elvének értelmében ezt úgy fogalmazhatnánk, hogy a két történet pozitívan-negatívan *másolja le* egymást: a süketnéma Isten sorsa, aki nem felel a földi szenvedések szavára (soha erősebb mondatot, mint amelyet erre Esterházy talál, amikor a soában elpusztított fiú anyjának az ököibe szorított göcsörtös kezét és a panaszait idézi fel: „*Nem szívessen lennék ekkor az Isten helyében*”), az ember sorsában reprodukálódik, aki süketnémán sohasé hallja meg Isten szenvedő szavát (talán legkegyetlenebbül akkor, amikor nem virrasztott, hanem inkább gyorsan elaludt). Állapítsuk meg újra, most már a könyv központi elvére utalva: mind-

ez nagyon tragikus megformálást is kaphatna – de Esterházy kezén mégsem az, hanem metafizikai értelemben is pozitív-negatív. (Gyorsan a példa: a legutóbb idézett mondatot közvetlenül követő fejezetben azt olvassuk ugyanerről a nagymamáról: „Az Isten úgy szeret, ahogy a nap süt. Fény fut a nagymama arcán, öröm” – majd később azt olvassuk róla, hogy agyvérzés érte, és akkor már egyáltalán nem lesz szava, csak a göcsörtös kezét lehet megismogatni.)

Hogy tehát a földi másolattal kezdjem: ez a vagy sehova, vagy csak rosszba tartó történet kitelepítettekről egy nyomorúságos házban, egy nyomorúságos falu peremén egyszersmind egy eszkatológiai teret és időt idéz fel, „Isten álma”, és tulajdonképpen teológiai pontossággal az, mert „a világ végén” (jól értjük: az Apokalipszis mintájára) történik, és mert a szereplői, például amikor Sztálinra dühöngenek, azt élik meg, hogy számukra immáron „nincs idő, nincs történet”. (Szent Ágoston óta a katolikus teológia alaptétele, hogy Isten az időn kívül létezik, úgy kell – vagyis emberi ésszel soha nem lehet – felfogni.) És mindnyájan, akárhány látványos vagy akár zavaróan banális változatban, de egyfelét élnek meg: a Krisztus-sorsot reprodukálják, például a Róza néni húga, akiről annyit tudunk meg, hogy szüléskor belefutott a saját nyálába, maga Róza néni, aki szívósan segíti a kitaláltakat, a testvér, aki nem tud a vízen járni, és belefut a patakba, amibe az öccse belelök, a parasztlány, aki vagy a szűz, vagy a bűnös Mária gesztusával nyújtja a mellét a gyerek hősnek, a kocsmázó vagy örökké fájdalmasan visszaélézőző szülők mártírújáról már nem is szólva (róluk még azt is olvassuk, valamelyest a narrátornak és olvasójának közös gaudiumára, hogyan reprodukálják szeretkezés közben a hajdani mártírúrium kiáltásait); de hiszen a narrátor visszatérően egyes szám első személyben idézi a bibliai mintatörténetet: „*vívének engemet*”, „*megfeszítenének engemet*”, továbbá a könyv azzal ér véget, hogy háromszor egymás után lemásolja ugyanazt a, vagyis teljesen különböző bibliai passzust a megfeszített utolsó kiáltásáról, nem érthetjük félre: azzal, hogy Krisztus története elbeszélgettett, annak a földi világnak, amit a narrátor alkot, minden szereplője és mindegyikétől ő maga ezt a Krisztus-sorsot *másolja* (olykor a bajosan felismerhetőig eltorzítva, például a nem is nagyon sikeres szex eksztázisában a keresztre feszítés magányát, értsd: eksztázisát, kívülállását lehet felismernünk), ezt a földi vi-

lágot csak ekként, mint másolatot lehet egyáltalán szavakban elmondani.

A másik az égi másolat. Ez lényege szerint nyilvánvalóan csak egyféle lehet: az Istené (még ha a narrátor el is mereng azon, hogy az Isten kettő, illetve három) – viszont ebben az egyben erősebben nem is jeleníthető meg, hogy emberi másolatként és egész pontosan az „*ima*” szavából alkotottat, van és nincs. Nagyon valószínű, hogy ez a főnév maga az egész regény leggyakoribb szava, a szépirodalmi narráció lapidáris önállítása után rögtön ez a mondat következik: „*Imádkozni hamarabb tudtam, mint beszélni*”, majd igen gyakran, tematikusan állandóan visszatér, sőt néha ugyancsak váratlanul egy epikus jellegű epizódnak is ez a szó lesz a poénja (az apa és a szállás gazdája már reggel együtt *húzzák le a pálinkát*, a narrátor ezt elbeszélve végül azt beszéli el, hogyan szólítja meg ő reggel a Kisjézust, este a nagy Istent). Meg kell értenünk, hogy e nyomorúságos történet így-úgy, de mindig elnyomított szereplőinek tettei és szavai, a totyogásuk a szoba, a kocsmá vagy a szántóföld pusztító terében, a képzelgéseik és a káromkodásuk, az egész sorsuk és létük „*ima*”, vagyis hogy az „*imával*” alkotatik meg az emberi történetés szóbeli Isten-másolata. Esterházynek ez olyan fontos, hogy a valósággal megszállott visszatérések közé még magyarázó értékű önmeghatározásokat is beleépít a szövegbe. Idézek ezek közül hármat. Az első kettő így hangzik: „*Ez egy ima, ugyanaz az ima. Egy ima van.*” (NB. ez a Reggeli pálinkázás elbeszélésének a poénja.) „*Az imák az Égnek összeérnek.*” És külön idézem a harmadikat, mivel ez különlegesen fontos az itt kifejtettek szempontjából. A formula vagy inkább mondás valamilyen teológiai jellegű passzusban olvasható. A pár sorban a narrátor azon medítál, hogyan teremtett Isten minket az ő képére (de ezen mindenesetre a bátyja ellenében medítál, például azért, mert a bátyjának nem adatott meg a némaság adomány), majd arra a konklúzióra jut (közbevetem: még azt se tartom kizártnak, hogy Esterházy szándékosan ismételte meg az ígét, amelyet pár oldallal hamarabb az apa és a háziga pálinkázásáról olvastunk, tudjuk, szeret a szavakkal játszani): „*A szó nélküli imádkozás az igazi. A szó lehúzza a földre.*” Ezt a mondást én szó szerint és teljesen általános érvennyel értem (végre is ha egyáltalán, úgy a földön csak a narrátornak adatik meg, hogy ne mondjon szavakat). Az ima persze az áhítat (archetipikusan

mindig is úgy képzeltek: felfelé irányuló) szava, illetve, ahogy Esterházy itt a narrátorával értelmezteti, szó-tette, akár szó-sorsa; de amennyiben eléri, vagyis megalkotja azt, akihez (legyen: Akihez, de lehet, hogy azt kellene írni: akikhez) szól, az alkotását *lehúzza* magához. Az ő könyvében a Jézus-másolat semmi esetre sem a feltámadott megváltó, hanem egy nyomorúságos történet hőse, Isten balekja, akit elárulnak, megkínóznak, megölnék és elhagynak. (És lehet, hogy úgy is lehet fogalmazni: egy egyszerű és végtelenen szomorú regénynek a hőse – de nem több, nem más, mint ez.)

Ismélem, ahogy én olvasom, a regény igazi tárgya és igazi eredetisége az, ahogy Esterházy e két-egy másolat-teremtés köztes területén létüknek mindenféle örökké variatív és örökké egy megjelenését állandóan és előreláthatatlanul egymásba csúsztatja. „*Csúszik a víz*” – írja ugyancsak bizarr pontossággal: a regényében a bizonytalanság diskurzusának kozmikus történetét alkotja meg, Istenként és mégse, emberként és mégse. „*Hány mondatot tetszett teremteni?*”, kérdi a két-egy alkotótól. Ennek a valóságos elemzése már végképp túlmenne egy hozzászólás tartamán, de mintegy a fő elemeit megpróbálom jelezni. Bizonytalan és persze szándékosan az már a szavak primer jelentése is. Közülük a leginkább megfoghatatlan hatással persze a „*süketnéma*” szó, amelynek a jelentősége épp azért mérhetetlen, mert nem lehet eldönteni, hogy természeti-metafizikai csapást vagy természeti-metafizikai döntést jelent-e, legyen az Istené, legyen az emberé (fogom még jelezni, hogy az én olvasatomban meddig terjed ennek az akart némaságnak a jelentősége); de mit jelent az, hogy „*teli*”, amikor egy zeugmában olvassuk: „*A falu teli félelemmel [...] Teli ez a kutya bolhával*”, majd ennek nyomán mit jelent az, hogy „*kutya*”, amikor csak két oldallal később a halálvagonok metonímiájaként azt olvassuk: „*kutya, marha, ember*”, vagy mit jelent az, hogy „*megfeszítenének éngemet*”, amikor a következő mondatban azt olvassuk: „*Ráfeszítem magam a kőre*” stb. stb. És ezek még csak a lexikai átcsúszások példái; ennél sokkal számosabbak és változatosabbak a szemantikai-szintaktikai példák, amikor is egy szó jelentése egész más irányban folytatódik, mint ahogy elvárnánk. Viszonylag a könyv elejéről idézem egy rövid szekvencia elemeit: „*egy döglött kúttal, így mondják*” – „*elriadt a víz, morogtak a parasztok*” – „*a tszcs elől riadna el*” – „*Arcvív, van apámnak*” – „*Találtunk egy ka-*

tonai sisakot, kint a tocsogónál”, és itt leállítom a szekvenciát. És nem idézek másikat sem: mert majdhogy az egész könyvet ide kellene másolni (*másolni!*), szintaktikájának és szemantikájának az alapelve, hogy a narrátor a mondatokat (értsd: a leírásokat, gondolatokat, mondásokat) úgy fogalmazza meg, hogy a tragikus és a játékos szólás között teljesen akaratlagos irányban vezetheti és gyakran vezeti is, vagyis *csúsztatja* tovább. És ugyanígy a diskurzus egész menetére: a narrátor száz, illetve százékt (mert hiszen az utolsót háromszor mondja el vagy éppen másolja le) epizódot sorakoztat egymás után, ezekben a motívumok, sőt igen gyakran archetipikus jellegű motívumok (születés, halál, víz, kiáltás, apa, anya, isten stb.) legnagyobb része valósággal önismétlően visszatér, de az egyes epizódok önrétékét nem akarja és nem engedi eldönteni, mindegyiküket a tragikum és a játék köztes területének valamilyen pontján fogalmazza meg, epikailag pedig variatívan és tökéletesen előreláthatatlanul, mintegy hangsúlyozott akaratlagossággal következnek egymásra (amibe mégis belefoglaltatik, hogy néha egyenes vonalúan). Mondjuk így: az (állítólag „*egyszerű*”) „*regény*” teljességgel a diskurzus szándékolt és következetes bizonytalanságában fródik – mert az alkotója így tudja elérni, hogy minden narrációjának, minden, de minden egyes köztes eleme a Teremtés két-egy határalakját jelezze, vagyis a tökéletes diverzitásban a Teremtést magát.

Ha pedig visszatérek e hozzászólás indítékára, talán össze tudom foglalni, ahogy én Esterházy regényét olvasom: annak a története, hogy egy végtelenen lefokozott sorsra született teremtmény, aki még a szavaktól is megfosztatott, mégis szavakat talál, és ezekkel a szavakkal, amelyek örökké csúsznak a különféle létartományok, jelentések és értékek között, mégis megfogalmazza a Teremtést és a Teremtésben önmagának és önmaga Isten-másolatának, illetve megfordítva, Istennek és Isten én-másolatának a sorsát.

De ahogy idézetekkel kezdtem, úgy bezárni sem ezzel a nehézkes meghatározással akarom a hozzászólásomat, hanem inkább egy idézettel, a fiatal (NB. még tisztán költői) Tandori Dezső legendássá vált sorával, amely valószínűleg pontossággal világítja meg, amire ez a regény megalkottatott: „*de a némaság mi helyett?*”

TENGELYI LÁSZLÓ

1954–2014

Emberi világunk törékenységéről, a csupasz természeti állapotba való visszazuhanás állandó lehetőségéről szóltak Tengelyi László utolsó előadásának zárómondatai.

A 60. születésnapjára Wuppertalban a világ minden részéről összegyűlt barátok és tanítványok konferencia-előadásait három napon át derűs figyelemmel, tőle megszokottan, néha zavarba ejtően mély megjegyzésekkel kísérő ünnepelt több szempontból is rendkívüli szöveggel búcsúzott.

Rendkívüli volt a súlyos eleganciájú gondolatmenet íve, koncentrálttsága és tétje: a nyugati gondolkodás egyik alapvető kérdésének e hagyományon belüli revelatív újrafelvetését hallottuk. Valószínűleg a mi életünk legfontosabb filozófiai előadását (PHILOSOPHIE ALS WELTOFFENHEIT).

Az előadás önsúlya mellett, annak a szerző több mint három évtizedes munkásságán belüli – bizonyos tekintetben azon túli – *helye* is váratlanul érthette sok hallgatóját.

A legnagyobb hírű és tudású magyar gondolkodók egyike, nemzedékek meghatározó emberi, szakmai élményét jelentő tanár volt. A filozófia fenomenológiai irányzatának egyik legjelentősebb kortárs képviselőjéhez se reglettek a tanítványok. Amerikától Európáig egyetemek versengtek érte. Az ELTE BTK, majd a Bergische Universität Wuppertal filozófiaprofesszora, számos francia, belga, amerikai, kanadai, mexikói, japán, kínai egyetem vendégprofesszora, a wuppertali Fenomenológiai Intézet megalapítója, éveken át a Német Fenomenológiai Társaság elnöke volt. A konferencia néhány előadója épp műveinek a fenomenológia megújításában betöltött helyét tárgyalta.

Ám amikor összegző, lezáró és egyben egészen új dimenzióba átlépő előadásának szövege nemrég befejezett – s a következő héten, temetése napján megjelenő – könyvének (WELT UND UNENDLICHKEIT. ZUM PROBLEM PHENOMENOLOGISCHER METAPHYSIK. Karl Alber, Freiburg–München, 2014) központi gondolatát a lehető legélesebbre fogalmazta, és a fenomenológiát egy újragondolt metafizika esélyeként vette számba, akkor – bár részben Husserl vázlatos térképe alapján – mintha jóval messzebbre ment volna annál, ameddig a fenomenológia járt útjai vezetnek.

Annak a lehetőségéről beszélt, hogy egy nagyszabású metafizikai gondolatban (Weltdenken) úgy láthatók és integrálhatók egyetlen értelmezési kontextusban a tág értelemben vett historizmus és a naturalizmus s a lét egészére kérdező és a tudományos gondolkodás egymást kizárni látszó hagyományai, hogy újrafogalmazhatóvá válhat az emberi szabadság metafizikai minősége és tétje, az ember és a természet viszonya s magának a filozófiai gondolkodásnak az ontológiai szerepe is.

Itt csak néhány mondatban utalhatok egy-egy gondolatára.

Descartes, Kant, Hegel, Husserl szavait idézte arról, hogy minden komoly filozófiának radikális önreflexióval kell kezdődnie, hogy minden valami-

revaló filozófusnak meg kell kísérelnie „egyszer az életben” minden, számára addig érvényes tudást kérdésessé tenni és újragondolni.

De hogyan lehetséges minden „adott” tudás evidenciájának kérdésessé tétele anélkül, hogy a reflexió olyan végletes redukcióvá ne váljon, ami egy teljes szubjektivitásban visszahúzódnak felszámolja – tisztázza szellemiségéhez képest idegennek, esetleg átmenetileg vagy épp végső soron a reflexió pusztán belső mozzanatának, de legalábbis közvetlenül nem hozzáférhetőnek látja – a tudaton kívüli világot? A szellem önreflexiójának ismert dilemmája ez.

Ha a filozófia alapvető feladatának a mindenre ezen belül először is önmagára kérdező reflexiót tartjuk is, Heidegger és Adorno (s persze Nietzsche és Marx) éles kritikája – mely a teljes *világot* hiányolja egyfelől a tudatot középpontba állító német filozófiából és másfelől a rész tudományokká hulló újkori tudományból – kétségkívül lágy részeket talált. Ha a tudat önmagával való belső számvetése és a külső, „objektív” dolgokra irányuló tudományos vizsgálódás egyaránt éppen a világot veszíti el, ha a filozófia számára a világ pusztán a fogalomból dedukálttá, a tudomány számára pedig praktikus részfeladatok menedzselésévé redukálódik, *akkor* teljes joggal éri a vád a nyugati szellemet, hogy feladta az antikvitástól vállalt dolgát, a teljes lét és a létező megragadásának, ember és világ kapcsolata megértésének megkísérlését. Ezen mit sem segít az olyan dialektika, amely a tudat uralta absztrakt szintézisben a tudaton kívülit mintegy a szellem pusztán „máslétének”, „külsővé válásának”, tagadásának, végső soron azonban meghaladott (s bekebelezett) belső mozzanatának tekinti. Ezt a szintézist Heidegger joggal tartotta a teljes létezőre irányuló gondolat elvesztését takaró kényszermegoldásnak.

A teljes létezőre irányuló gondolkodás feladása és az abszolút éntre vagy éppen a szaktudományok izolált tárgyára szorítókozás valóban pusztán „az akarat metafizikájává”, az éppen fennálló viszonyok technológiai kiszolgálójává teszi a filozófiát és a tudományt. S ezért tekinthette a NEGATÍV DIALEKTIKA Adornója is a „kitörést” a filozófia feladatának: „a világ kimentését a szubjektivitásból” és „visszaadását a tudatnak”, vagyis filozófiai jogaiba való visszahelyezését.

De vajon nem vallott-e kudarcot valóban ez a kitörés a létező teljessége felé az újkori filozófiában?

A történelem és természet együttes megragadására, viszonyuk értelmezésére a létező egészén belül sem a majd kétszáz éven át domináns historista, sem az arra felelő, máig uralkodó naturalista világszemlélet nem volt képes. Egyoldalú pozíciókból nem tudtak mit kezdeni a másik minőséggel. Vagy a természet is a történelem részének tűnt, vagy a történelem, az emberi szellem is a természet részének.

Scheler vagy Hartmann kísérletei fontos próbálkozások voltak arra, hogy a lét régióit, szellemet és természetet egymással való viszonyukban mutassák be, egyaránt elismerve a szellem és a történelem szabadságát, de a természettől függő voltát is. Ám talán Heidegger kritikája: az emberi szabadság és a természet nem egyszerűen a lét egymás mellé vagy egymás alá rendelhető rétegei, hanem alapvetően más minőségei. Az, hogy az ember saját világáig képes komponálni létét, nem vezethető le a természetből,

annak forrása csakis szabadsága. Csak a szabadság teszi képessé arra, hogy mindenkori környezetéből (Umwelt) világot (Welt) alkosson. Ez az adotton való túllépés, a transzcendencia képessége teszi világra nyitottá, világban gondolkodóvá.

Heidegger, utalt rá az előadás, azért szakított az *egész* újkori filozófiával, mert úgy találta, hogy annak rendszerépítő kísérleteit áthatotta a tudaton kívülben a tudat tagadását látó, a létező egészét elérni nem tudó abszolút idealizmus dialektikája, ennek meghaladási kísérleteit viszont arra tartotta képtelennek, hogy megragadják a szabadság metafizikai státusát.

Pedig Tengelyi László szerint az abszolút idealizmus dialektikájának volt olyan klasszikus alternatívája, amelyben valóban egyetlen kontextusban és bármelyik komponens megtagadása vagy redukciója nélkül értelmezhető a természet és az emberi szellem, amelyik nem mondott le a létre vonatkozó kérdésről és a teljes világban gondolkodásról.

Ebben a döntő kérdésben Husserlrel értett egyet, aki az újkori filozófia Descartes-tal kezdődő és Kantnál transzcendenssé váló önvizsgálatában éppen ama görög hagyomány folytatását látta, mely a filozófia feladatának a világot végtelenségében megragadni törekvő, a mindenkori adott szellemi környezet elvárásain, korlátain, „nemzeti tradícióin” és „hagyományos felfogásain” túltekintő „világban gondolkodást” tekintette.

Husserl TELEOLOGIE IN DER PHILOSOPHIE című utolsó filozófiai üzenetének mintegy alátámasztásaként és az IDEEN ZU EINER REINEN PHÄNOMENOLOGIE UND PHÄNOMENOLOGISCHEN PHILOSOPHIE második könyvét is idézve, mégis szinte robbanásszerűen lépett be az előadásba az, aminek az eddig mondottak csak tömör, ám nagyszabású filozófiatörténeti felvezetéséül szolgáltak: annak a kései Schelling-műnek az elemzése, amelyik Tengelyi László szerint egy modern metafizika lehetséges bázisa. A WELTALTER gondolataiban, mondta, Schelling olyan keretet épít ki a német idealizmus egyik alapproblémája – a szabadság és szükségszerűség, a szellemi és a külső világ, a történelem és a természet közötti viszony – értelmezésére, amely egyúttal az emberi lét egészen új metafizikai felfogásának esélyét nyitja meg.

Természet és történelem eszerint nem egymásnak alárendelt, nem is mellérendelt dimenziói a létnek. Olyan kölcsönös függőségi viszonyban vannak, amelyet az emberi szabadság hoz létre. A pusztán természeti létet elhagyó ember ugyan a történelemben él, ám a történelem világekorszaka múltjaként előfeltételezi a természeti létét. Ekként a történelemben élő ember nem veszíti el természeti voltát, az múltjaként – de éppen a történelmi lét múltjaként – minden pillanatban jelenéhez tartozik. E természeti lét azonban csak annyiban válhat az ember múltjává, amennyiben szabadsága révén képes kilépni a természet adta világból, annak készen talált viszonyaiból és megalkotni saját történelmi létét. A szabadság a transzcendencia képessége, az adott lét meghaladásának esélye. Múlt és jelen megkülönböztetése eleve feltételezi a szabadság e transzcendentáló erejét. Az az ember, aki nem bír azzal az erővel, hogy kitépje magát az adottságok világából, az nem tudja múltjává tenni természeti létét, hanem annak foglya marad. Múlt és jelen csakis az emberi szabadságban leli, abból nyeri értelmét, a múlt csak valaminek, ami őt meghaladta, lehet a múltja, a jelen

csak valami meghaladott múlton nyugodhat. Ahogyan a múlt világa viszonyul a jelenéhez, úgy viszonyul a puszta, nem emberi természet világa a történelmi világhoz. Nincs nélküle. Mint később Husserl megfogalmazta: *„Egy őt megtapasztaló szubjektum nélküli világ csak egy ilyen szubjektum világának múltjaként elgondolható.”* Mindebből azonban az következik, bontotta – vagy inkább: teljesítette – ki Tengelyi László a schellingi–husserli gondolatot, hogy a jelen minden pillanatához egyidejűleg nemcsak múltja, hanem jövője is hozzátartozik: nem egyszerűen mint valamilyen majdani jelen, amely a mostani helyébe lép, hanem mint a jelen alapvető jövőre nyitottsága. Vagyis a múlt és jelen viszonyából adódik, hogy a lét éppen adott totalitása sohasem meríti ki a világ lehetséges teljességét, mert ez minden éppen adotton túlmutat, ahhoz képest transzcendens, s az a múltbeli lét totalitásán túllépő jelen totalitásához képest is. A „lét” és a „létező” platóni-neoplatonikus eredetű fogalmait, a schellingi létmetafizika alapfogalmait így egy harmadik fogalom, a „létfölötti” teszi teljessé. Jövőre nyitottságában a világ „létfölötti”, s csak annyiban kötődik a léthez, amennyiben a transzcendencia, az adotton túllépés képessége e létben megjelenik. Éppen emiatt olyan törékeny a világ e „létfölöttiségében”: mert feltétele a szabadság, az embernek a mindenkori adotton túllépni képes ereje. E szabadság nélkül bármikor visszahullhat a puszta természeti állapotba, ami világ előtti állapot, hiszen a természeti állapot világa is az emberi szabadság világának múltjaként lehetett csak maga is világ. A filozófia ennek a szabadságnak, a transzcendencia képességének, az éppen adott, tradícióiba ágyazott környezet (Umwelt) világgá (Welt) robbantásának a reflexiója, tudománya.

Azt hiszem, jól értettük az utolsó mondatokat: ha az emberi szabadság ereje megfog, a világ elmerül a világtalanságban. Az ember – amennyiben szabad, tehát az éppen adott viszonyain túllátni képes lény – a világ világszerűségének tengelye (József Attila szép szava jut eszembe: a világ gyémánttengelye). Transzcendenciára való képességén áll vagy bukik a világ.

A Schelling és Husserl kései gondolataira építő, de tulajdonképpen szinte az egész nyugati filozófiai hagyományt mozgósító előadás (és a háttérben álló nagy könyv) Tengelyi László sajnos tökéletes dramaturgiájú búcsúszavává vált. Lezárva, összegezve és meghaladva korábbi ragyogó filozófiatörténeti és fenomenológiai kutatásait, saját filozófiát hagyott ránk. Olyat, amelyik úgy, olyan radikálisan kérdez önmagára, hogy közben láthatóvá teszi és ezzel talán meg is erősíti a transzcendenciára képes, szabad gondolat törékeny világunkat teremtő-őrző pozícióit.

Mert szelíd mosolyú, legtöbbször halk szavú, kivételes műveltségű barátunk radikális gondolkodó volt. Radikális abban az értelemben, ahogy a diákkorunkban olvasott Gramsci értette a szót: kérdései kíméletlenül, konokul a dolgok gyökeréig törtek. Ilyen volt a nyolcvanas években lakásszemináriumainkon, ahol Hegel fiatalkori írásait és FENOMENOLÓGIÁ-ját, azután Husserlt olvastuk éveken át, ám tulajdonképpen egy-egy bekezdés örvényeiben merültünk mind szédítőbben mélyre, hogy máig innen is értsük, mit, milyen világokat nyit meg egy mondat, egy szó. Ilyen radikális volt, amikor ebben az időben Kantban a szabadság, az autonómia filozófusát, majd a szabadság és a megélt, letagadhatatlan rossz viszonyának könyör-

telen elemzőjét érezte a legfontosabbnak, vagy amikor a következő évtizedben arra keresett választ, hogyan feszül s fonódik egyszerre össze a nyugati kultúra kettős öröksége, az antik görög és a bibliai hagyomány. Lehetséges-e tetteinknek a sors és a bűn gondolati alternatíváit átívelő, egyesítő megítélése, egy újfajta morálfilozófia, ahol a személyes felelősséget a megélt életesemények kontextusában értelmezzük? Tulajdonképpen az utolsó könyv és előadás is ezt a kérdést emeli meg és viszi el végpontjáig: a külső, vak világ emberi világgá domesztikálásának szabadságfilozófiáját fogalmazta meg.

Aki valaha járt óráin a világ valamely egyetemén, tudja, hogy azok maguk is a szellemi szabadság élményét jelentették. A szabadságnak nemcsak filozófusa, hanem gyakorlati művelője is volt. Minden tekintélyuralmi struktúra szenvedélyes ellenfeleként már a 80-as években részt vett cenzúrázatlan társadalomkritikai folyóiratunk, a *Medvetánc* szerkesztésében, ahogy harminc évvel később a magyar filozófusokat ért alaptalan támadások visszautasításában is. A folyóirat tíz éve után egyik alapítója lett a korábban hozzáférhetetlen filozófiai, teológiai és társadalomtudományi művek kiadására vállalkozó Atlantisz Könyvkiadónak.* Bár több mint egy évtizede külföldön tanított, élt, nagyon nagy figyelemmel s mind komorabb aggodalommal kísérte a magyar felsőoktatás és a társadalom meghatározó eseményeit.

A szabadsággal ismeretesen nagy súlyt vesz magára viselője. De úgy látszik, örömet is képes szerezni. Tengelyi László kicsi dolgoknak is – hát még finom ételeknek, jó könyveknek, filmeknek, okos tanítványoknak, őt szerető társaknak – nagyon örülni képes ember volt. Mint mindent, a jót is komolyan vette. A születésnap konferencia utáni buli tósztyján barátait köszöntve még elmondta, kinek miért örül különösen. A halála előtti napokat élete legjobbjai közé sorolta.

Miklós Tamás

* Kilenc könyve és számtalan fontos tanulmánya jelent meg négy nyelven. Magyar nyelvű könyvei: AUTONÓMIA ÉS VILÁGREND. KANT AZ ETIKA FUNDAMENTUMÁRÓL. *Medvetánc*, 1984; KANT. Kossuth Kiadó, 1988; A BŰN MINT SORSESEMÉNY. Atlantisz Könyvkiadó, 1992; ÉLETTÖRTÉNET ÉS SORSESEMÉNY. Atlantisz, 1998; TAPASZTALAT ÉS KIFEJEZÉS. Atlantisz, 2007. Augusztusban zártuk volna le új magyar nyelvű könyve, az *ÖSTÉNYEK ÉS VILÁGVÁZLATOK* című kötet előkészítését.

SZÜLETÉSNAP ÉS BÚCSÚ
Holmi-est a Radnóti Színházban
2014. november 29-én este 7 órakor

25 éve a Radnóti Színházban mutatkozott be a közönségnek az induló folyóirat, amely idén decemberben jelenik meg utoljára.

Most itt néz vissza eltelt negyedszázadára.

Négy szerkesztő ül a színpadon és beszélget a házigazda

Bálint Andrással, a színház művészei

és a lap szerzői pedig azokból a művekből adnak elő,
amelyek a *Holmi* rangját megalapozták.

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI)
és a MOL támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

